
ИСМОИЛ АҚА

**Буюк
ТЕМУР
давлати**

**ТОШКЕНТ
ЧЎЛПОН НАШРИЁТИ**

63.3 (5y)
А 40

Мухаррир
ОЛИМ БЎРИ

Тоҳир ҚАҲҲОР таржимаси

Ака, Исмоил.

Буюк Темур давлати (Т. Қахҳор тарж).— : Чўлпон,
1996.—152 б.

Турк олими Исмоил Аканинг «Буюк Темур давлати» асари хавас билан ёзилган мароқли асардир.

Улуг аждодимиз Амир Темурга буюк севги билан ёзилган ушбу асар текуршуносликда янги бир кйррадир.

ББК 63.3 (5y)

А $\frac{4702620202-30}{360 Д 04-96}$ кўш. 96

ISBN 5—8250—0511—0

© «Чўлпон», 96.

ТЕМУР ДАВРИ

«Дунё икки ҳукмдор эгалик қилишга арзирлик даражада қимматли эмас».

Темура

ТЕМУРДАН АВВАЛГИ ВАЗИЯТ

Чингизхоннинг Жўжи, Чигатой, Ўгадай ва Тулуй отли тўрт ўғли бор эди. У 1227 йилда ўлди, бироқ ундан олти ой олдин тўнғич ўғли Жўжи ҳам ўлган эди. Орқасида қолган ўғилларидан Ўгадай отаси тириклигидаёқ тожтахт вориси дея тайинланган ва Чингизхоннинг ўлиmidан кейин, 1299 йилдан хон деб кўтарилган эди.

Иккинчи ўғил бўлган Чигатой эса, ҳали отаси ҳаёт экан, Чингизхон тартиблаган ясалар — миллий ҳуқуқ ва қонун-қоидаларнинг билимдони, урф-одат масалаларида таъсирли бир зот сифатида танилган шахс эди. Қонунлар ва буйруқларнинг амалга оширилишида, қаттиққўллик ва шафқатсизликда у ҳам отасининг йўлидан бормокда эди. Чингизхоннинг Чинга ва Туркистонга юришларида қардошлари билан бирга у ҳам қатнашганди. Кунчиқардаги Уйғур ўлкасидан бошлаб кунботардаги Бухоро ва Самарқандни, Амударёга қадар чўзилган ўлкаларни отаси Чигатойга берган эди.

Отаси ўлгандан сўнгра Чигатой ҳеч бир юришда иштирок этмади. Марҳум ҳукмдорнинг тўнғич ўғли экани туфайли ҳар ерда унга катта хурмат кўрсатиларди. Ясаларни энг яхши билган ва амалга оширган хон бўлгани учун Ўгадайдан ҳам ортиқ эътиборга эга эди. У гоҳ Мўғулистонда, қардошининг ёнида, гоҳ отаси ўзига берган ўлкаларда истиқомат қиларди. Унинг Или водийсида қишлоқ ва ёзлик маҳсус яшар ерлари бор эди.

Чигатой, гарчи мўғул давлатининг мусулмонлар яшайдиган ўлкаларида ҳукмронлик қилса ҳам, ислом динига муносабати яхши эмасди. Зеро, у турмушга тадбиқ этган Чингизхон ясалари билан исломият асослари ўртасида бир уйғунлик ҳам йўқ эди. Ҳатто мусулмонларнинг оқар сувда чўмилишлари ҳам тақиқланганди. Агар кимки оқар сувда чўмилса, Чигатой уни ўлимга ҳукм этарди. Бу унга халқнинг нафратини янада орттирганди. У дунёдан ўтгач,

шоир Садид Овар у ҳақда ёзган бир шеърда шундай деган: «У солган қўркувдан ҳеч ким сувга тушолмасди; энди эса унинг ўзи ўлимнинг кенг денгизда йўқлик сувига чўкиб ётибди».

Чигатой 1242 йил бошларида ўлди. Чингизхоннинг ўғилларидан фақат Чигатойнинг отигина унинг сулоласи ва бу сулола — чигатойлар қурган давлат учун ном бўлиб яшаб қолди. Бундан ташқари, Мовароуннаҳр ўлкасининг турк ва турклашган аҳолиси ҳамда бу макон XV асрда, гарчанд бу ерларда Чигатой наслдан ҳеч бир ҳукмдор қолмаган эса-да, Чигатой улуси дея аталишда давом этди. Чигатойлар сулоласи билан ҳеч бир боғлиқлиги бўлмаса-да, ғарбий туркистонликларнинг адабий тили ҳам чигатойча дейилар эди.

Чигатой давлати аслида Чигатойнинг ўлиmidан 20—30 йил кейин қурилган эди. Буюк қоон ҳукмига кўра, аввал Чигатойнинг невараси Қора Ҳулагу, кейин эса Чигатойнинг ўғли Есу Мўнгке сулола бошига келтирилди. Чигатой хонлигининг тўғридан-тўғри қурувчиси эса, аслида, Чигатойнинг невараси бўлган Олғу эди. У Мўнгкенинг ўғиллари — Кубилай ва Ориқ Буке орасидаги курашлар ва низолардан унумли фойдаланиб, кейинги тарихларда Хоразм, Туркистон, Афғонистон ерлари сифатида танитилган ўлкаларни қўлга киритди. Олғунинг 1266 йилдаги ўлиmidан сўнгра эса, исломиятни қабул қилган Муборак Чигатой улуси хони дея эълон этилди. Аммо Кубилай тарафидан юборилган бошқа бир Чигатой шахзодаси — Бароқ тахтни ундан тортиб олди. 1318—26 йилларда ҳукм сурган Кепакхон ҳокимиятининг эса Ўрта Осиёдаги мўғул хонларининг ислом маданиятига киришлари тарихида буюк бир аҳамияти бордир. Ўзидан олдинги бир қатор Чигатой хонлари каби у ҳам исломни қабул этмаганди, фақат Мовароуннаҳрга келиб, бу ердаги Насаф шахридан ўн беш чақирим узоқликда, Қашқадарёга яқин ерда ўзи учун бир кўноқ — сарой қурдирган эди. Бу мўғулларнинг кўчманчиликдан ўтроқ ҳаёт сари ташлаган буюк бир қадами бўлди. Кепак билан боғлиқ яна бир янгилик — унинг ақча бостириши эди. Унинг номи билан боғлиқлиги учун бу ақчалар кейинчалик ҳам кепакки деб юритилди.

Кепакдан кейин Элчикутой ва Тува Темурнинг қисқа давом этган ҳукмдорликларидан сўнгра, Кепакнинг

кардоши Тармашэрин (1326—34) тахтга чикди ва исломни қабул қилиб, Алоуддин отини олди. У ислом маданиятини қувватлаши билан танилди. 1333 йилда машхур танжалик сайёҳ Ибн Батутани ўз чодирда қабул этди ва у билан туркча сўйлашди. Тармашэриннинг кўчманчи ҳаётдан воз кечиб, ўтроқ турмушга рағбат кўрсатгани бир неча бекларнинг оёқланиб, исён кўтаришига йўл очди: улар хонни тахтдан тушириб, ўлдирдилар. Хонлар яна янгидан Или водийсида, қишлоқ ва ёзлик чодирли кўноқларида яшай бошладилар, бу билан исломиятнинг жамиятдаги устунлигига путур етди. Ҳатто Чангши даврида (1334—38) насронийларнинг эркин фаолият кўрсатганлари, калисолар қургани тарихдан маълумдир.

XIV аср ўрталарига келиб, хонлар тагин Мовароуннаҳрда макон қурдилар. Улар яна Қашқадарё бўйларида кўноқларини тикладилар. Қаршидан икки кўноқлик нарида, кунботар томонда Қозонхон Занжирсарой отли бир кўноқ қурдирди. У бу ўлкада қувватли бир идора ҳокимияти қурмоқ ташаббуси билан чикди. Аммо бу нияти туфайли беклар билан ораси бузилди. Уруғ бекларидан бўлган Қозаған исён кўтариб, мўғул шаҳзодаларидан бирини хон деб эълон қилди. Қозонхон ўлдирилди (1346), ҳокимият Қазағаннинг кўлига ўтди. Бироқ унинг ҳокимияти фақат Мовароуннаҳрдагина тан олинган, Шарқий Туркистонда дуғлат уруғидан чиққан беклар ҳукмрон эди. Аммо улар — Қазаған ҳам, дуғлат беклари ҳам ўз ҳокимиятларини шаърий, қонунийдек кўрсатиш учун Чингизхон наслидан саналган бир кишини тахтга чиқариб, хонликни шу йўсинда идора этдилар.

Амир Қазаған 1358 йилда куёви тарафидан ўлдирилди. Унинг ўн икки йиллик салтанати, ўтган даврдан фарқли ўлароқ, ички курашлар ва муваффақиятсизликлар билан тўла бўлди. У анъанага кўра кўчманчилар беги каби яшар — қишни Амударё бўйидаги Солисаройда, ёзни эса Мунка шаҳри атрофида ўтказар эди.

ТЕМУРНИНГ МАЙДОНГА ЧИҚИШИ

Қазағаннинг ўлиmidан кейин ҳокимият ўгли Абдуллоҳ кўлига ўтди. Отаси ҳаётлигида Самарқандда туриб ҳукм сурганди. Абдуллоҳ шу учун бу шаҳарни ўзига бошкент

қилмоқчи бўлди. Буни билгач, бошқа беклар унга қарши оёққа турдилар, Абдуллоҳ урушда ўлдирилди. Ана шундан кейин Мовароуннаҳр ўлкаси давомли қарама-қаршиликлар ва хонлар ўртасидаги курашлар саҳнаси бўлиб қолди.

Темур ҳаётининг илк йилларига оид маълумот жуда оз. У 25 шабон 736 хижрий (9 апрель 1336 мелодий) санада, сешанба куни, ўн икки ҳайвонли Турк тақвимига кўра Сичқон йилида, Кеш (Шаҳрисабз) яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида туғилган. Отасининг оти Турағай, онасининг исми Текина Хотун эди. 1360 йилгача кечган ҳаётига оид ҳеч бир билги кўлимизда йўқ.

Темурнинг отаси Турағай тавозели ва диндор бир зот эди. У кўп вақтини руҳонийлар ва уламолар орасида ўтказар, сиёсатга унчалиқ аралашмас эди. Сиёсат ва ҳокимият ишларига унинг амакиси Амир Ҳожи кўпроқ яқин эди. Яна шунини айтиш керакки, Турағай фақатгина барлослар орасида эмас, балки бутун Чигатоё улусида танилган атоқли бир бек эди.

Темурдан олдинги даврдаги беклик мавқелари жалойирлар ва барлослар кўлидан чиқиб, улусда унча эътибор қозонмаган, уруғ сифатида қоришиб, аралашқуралаш бўлиб кетган қораунасларга ўтиб бўлган эди. Шунинг учун ҳам Турағай ва барлослар аввалги сиёсий эътиборларини йўқотгандилар. Қораунаслардан бўлган Амир Қазагон ва Ҳусайн замонидан барлослардан Темур каби фаол ва ишбилар бир шахснинг пайдо бўлиши қабилага эски эътиборини тиклашига ва ҳокимиятни эгаллашига имкон яратди.

Темурнинг 1360—1370 йиллар орасидаги сиёсий фаолияти каби унинг дин кишилари билан бўлган муносабатларига оид маълумот жуда ҳам оздир. Темур бу ўн йил ичида курашларда иштирок этган, ё у тарафда, ё бу тарафда туриб, ўз манфаатини кўзда тутгани ҳолда қилич ўйнатган. Келажакда фойдаси тегадиган, кишиларга яқинлашган; атрофига ўзига содиқ қуролдошларини тўплаган, уларни асосан ўз уруғи бўлмиш барлослар ичидан танлаган.

Бу чоғларда Шарқий Туркистонда Туглуқ Темур ҳукмдор эди, у Мовароуннаҳрдаги олағовур ва қоришиқ вазиятдан фойдаланиб қолай, дея бу ерга келди (1360). У келгач, баъзи беклар ўлкадан чиқиб кетдилар, аммо Темур вазиятга кўра иш тутиб, ўзини Туглуқ Темурга хай-

рихоҳ эканини билдирди; Темурга ота юрти Кеш ва унинг атрофлари берилди.

Айни шу даврда Амир Қазағаннинг невараси Ҳусайн қилич яланғочлаб, Абдуллоҳнинг ўлдирилишидан қаттиқ ўпқаланиб, Сулдуз Баён устига юриш бошлади ва уни Бадахшон тарафларга қочириб, сиқиб чиқарди. Унинг қочиши муносабати билан бўш қолган Мовароуннаҳр ҳокимиятини Ҳусайн дарҳол эгаллаб олди. Бироқ шу воқеалар давомида Туглуқ Темур иккинчи марта Мовароуннаҳрга юраркан (763 х., 1361—62м), Амир Ҳусайннинг кўпчилик беклари унинг қочганидан хабар топиб, Туглуқ Темурга итоатда эканларини билдирдилар. Темур ҳам Кеш ҳокимлигидан кетган эди; бир оз вақт ўтиб, Туглуқ Темур Мовароуннаҳр ҳокимиятини ўгли Илёсхўжа Ўғлонга бергач, у Темурни хизматга тайин этди. Илёсхўжа Ўғлон даврасига кириб, кўплаб беклар зolimларча ҳукм сураб эканлар, Темур уларга қўшилмади, қозоқликда, яъни қочоқликда юрган Амир Ҳусайннинг ёнига кетди. Иккови биргалашиб Хуросонга қочиб бораркан, йўлда Жони Қурбонийлардан Али бекка тутқун бўлиб қолишди. Моҳонда олтмиш икки кун тутқунликда яшаб, у ердан қутулиб чиқиб, Санжарий аймағи ўтоғаси Муборакшоҳдан ёрдам олиб, яна қайта кўришамиз, деган сўзлар билан айрилишди.

Сейистон ҳокими Малик Фахриддин шу пайтларда душманлари қаршисида ёмон бир вазиятга тушиб қолганди. У Темур ва Ҳусайнга шундай маънода мурожаат этди: «Душманларим кучайиб, роҳатимни йўқотдим. Агарда сизларнинг ёрдамингиз ва қаҳрамонлигингиз соясида уларнинг хавфидан қутулсам, сизларга жуда кўп молу жавохир бераман, умрим борича миннатдорлик-ла сизни унутмайман». Темур ва Ҳусайн минг кишилик қўшин билан унга ёрдамга етиб келишди, Сейистон ҳокими душманлари чекинди; бироқ Фахриддин ваъдасини бажармагач, икки савашчи бу ерни тарк этдилар.

Шу кетишда йўлда Темур қаттиқ чопқинга учради, олишувлар фалокатли бўлди: Темур ўнг қўлидан яраланди. Темур ва чумоли ҳақидаги машҳур ривоят унинг ана шу мушкул кунларига алоқадордир.

Бу ривоят шундай: Темур яраланиб, деворга суянганча қайғуга ботиб ўтирарди. Қўлу оёғи ишламай қолганидан умидсизланиб, бундан кейин, энг яхшиси, ҳар нарсадан этак силкиб, бир гўшага чекинганим маъқулдир, деган

тўхтама келди. Шу пайт деворга тирмашиб, юкорига чиқишга уннаётган заиф бир чумолига кўзи тушди. У гоҳ тирмашиб ўрмалар, гоҳ йиқилар эди. Чумоли бир неча марта ерга ағнаб тушиб, яна урина-сурина, тирмаша-тирмаша, ниҳоят кўзлаган ерига чиқиб олди. Темур ўзининг оёқ-кўли ишламаётган заиф вазиятини ожиз, митти чумоли билан қиёслади, кўнглида умид чироғи порлаб, тезда тузалиб кетаман, тўхтамай курашаман ва буюк бир давлат кураман, деган қарорга келди.

Яраси битаркан, Темур сафдоши Ҳусайн билан Мовароуннаҳрга қайтди; Балх ва Кешни забт этиб, ўлкага ҳоким бўлдилар (1365). Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлгач, икки орқадош амирнинг ораси аста-аста бузила борди. Ҳусайннинг синглиси Ўлжай Туркан Оға Темурнинг хотини экани, икковининг эски дўстлиги, сафдошлик, қариндошлик муносабатлари ҳам ҳокимиятчилик туйғулари олдида ожиз қолди. Орани очишга баҳона изланаётган бир даврда Самарқандда оёқланма бошланди ва Ҳусайн бу исённи бостириб, Темурнинг бекларидан баъзиларини тутдириб, уларнинг қўйиб юборилиши учун ўлғудай юксак бир қутулиш ақчаси талаб этди. Темур ўз отлари, хоними Ўлжай Туркан Оғанинг балдоғу тақинчоқларига қўшиб ҳар нени берса-да, Ҳусайн барчасини кўриб-била туриб, Темурни менсимасди, Солисаройга қараб жўнаб қолди. Ора шундан бузилди. Бир оз вақт ўтиб, Ўлжай Туркан Оға қазо топгач, ўртадаги қариндошлик иплари ҳам тамом узилди.

Ора бутунлай бузилганини англаган Темур, ниҳоят, 1370 йилда Чингизхон наслидан Суйурғотмишни хонлик тахтига келтириб, Ҳусайн устига юриш бошлади. Ҳусайн Балхга чекингач, Темур қалъани қамал қилди. Амир Ҳусайн Маккага ҳажга бормоқчи эканини айтиб, қалъадан чиқиб кетиш изни берилишини тилаганига қарамай, Темур унга таслим бўлмоқдан ўзга чораси қолмаганини билдиртирди. Шу тарзда ўртада элчилар кетиб-келаркан, ниҳоят, эртасига кун чиққач, унга омонлик берилиши аңлатилди. Ичида бундай бўлишига инонмаган Амир Ҳусайн кечаси қалъадан яширинча чиқиб, бир минорага кириб, беркиниб олди. Бироқ манглайига ёзуқлик эканми, бир сабаб туфайли тақдирдан қочиб қутулолмади. Оти йўқолган бир одам отини қидириб юриб, ҳар бурчакни тинтиб, отни тополмагач, тепадан бир атрофга қарай, дея минорага чикди. У ерда Амир Ҳусайнни учратиб қолди.

Ҳусайн унга бир микдор акча бериб: «Мени кўрганингни ҳеч кимга айтма, яхши кунлар келиб, ҳокимиятни яна эгалласам, нени тиласанг, бажараман», деди. У киши ваъда бериб, тилини тийишига уни ишонтирганига қарамай, минорадан эниши биланоқ Темур ҳузурига бориб, бор гапни унга билдирди. Бир ондаёқ минора атрофи ўраб олинди, Ҳусайн пастга туширилди, дарҳол Темур қошига келтирилди. Ҳарҳолда эски дўстлик ҳурмати Темур уни ўлдиртирмак истамади, аммо шу орада бекларидан бири — Қайхусрав келиб, ўлдирилган қардоши Қайқубоднинг қонини тилаб, унинг ўлдирилиши кераклигини талаб қилди. Шу боис Ҳусайн ва икки ўгли ўлдирилди, унинг ҳарамии ва хазиналари Темурнинг кўлига ўтди. Хонимлардан тўрттасини у ўз ҳарамига олди, қолганларини ёнидаги атоқли бекларига берди. Қозонхоннинг кизи Сароймулк хоним ҳам улар орасидайдди, унинг боласи бўлмаса-да, Темур ҳарамиида «бош хотин», «буюк хоним» дея аталди. Хон кизи бўлган Сароймулкни никоҳига олиши муносабати билан Темурга «курагон» (хон куёви) унвони берилди. Балхни эгаллаб, Самарқандга қайтган Темур бу ерда 1370 йилнинг 9 апрелида тахтга ўтирди.

ХОРАЗМ ЮРИШИ

Чингизхон тириклигидаёқ давлати ўгил ва неваралари ўртасида тақсимланган, Хоразмнинг шимол ва ғарб тарафлари Жўжига; Хива ва Кат, яъни кунчиқардаги ерлар Чигатойга берилган эди. Жўжи ўғиллари Хоразмнинг ўзларига теккан қисмларини идора қилишни кўнғирот қабиласи бекларига берган эдилар. Кўнғиротлардан Ҳусайн Сўфи Хоразмнинг шарқий ерлари ҳукмронлигини кўлга киритган бир замонда Темур унга ўз одамларини юбориб, бу ерларнинг эскидан Чигатой улусига мансуб эканини, шу важдан дарҳол қайтиб берилиши кераклигини билдирди. Ҳусайн Сўфи бу сўзларни қабул этмагани етмагандай, Темурга қарата: «Сизнинг ўлкангиз — уруш майдони, сиз билан урушмоқ мусулмонлар учун фарздор», деган қаттиқ сўзларни айтгач, Темур Хоразм устига юриш бошлади. 1371—1379 йиллар Темурдан енгилган Ҳусайн Сўфи аламига чидолмай дунёдан ўтган, унинг ўрнини қардоши Юсуф Сўфи эгаллаган эди. Юсуф Сўфи Темурга итоатда эканини билдириб, насаби Ўзбек хонла-

рига туташ Хонзода аталган Суюн Бекани ҳам Темурнинг ўгли Жаҳонгирга беришини ваъда қилди. Юсуф Сўфи сўзида турмагач, Темур бу ерларга яна кўшин жўнатди. Юсуф Сўфи талашда қолиб, тавбасига таяниб, Хонзодани тантана билан Самарқандга юбортирди. 1374 йилда Жаҳонгир Мирзо Хонзодага уйланди: Темурнинг кейинчалик ўзига валиахд деб тайинлагани, аммо Анқара савашидан сўнгра Анадўлида ўлган Муҳаммад Султон уларнинг ўгли эди.

Темур 1376 йилда Хоразмга учинчи марта юриш қилгач, ўртага Дашти Қипчоқ масаласи чиқиб қолди ва аҳволи оғирлашди. Бундан тезда фойдаланиб қолиши кераклигини англаган Юсуф Сўфи Бухорога ва Хазар атрофидаги туркманлар устига яғмо юришини бошлатди. Темур энди Хоразм масаласини кескин ҳал этиш кераклигига қарор бериб, 1379 йилда тўртинчи дафъа Хоразмга қараб юрди. Юсуф Сўфи уч ой қамалда туриб савашди, фақат бу орада бир ёмон касалликка учраб, дунёдан ўтди. Темур Хоразмни батамом қўлга киритди.

МЎҒУЛЛАР ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚ УСТИГА ҚИЛИНГАН ЮРИШЛАР

Темур Хоразм устига юришлар қилган чоғида ҳам, пайтини топиб, Сирдарёнинг кунчиқарида, Иссиқкўл ва Қашғар томонларда ерлашган мўғуллар юртига ва Дашти Қипчоққа чопқинчи ўрдулар жўнатиб турди. Зеро, у Хоразм уруши билан банд экан, бундан фойдаланган мўғуллар ҳам Мовароуннаҳрга босқин ва яғмо ҳаракатларини давом эттирмоқда эди.

1370 йилга келиб, Темур Мовароуннаҳрдаги ҳокимиятини бутун амирларга тан олди. Фақат энг эътиборли қабила саналган жалойирлар ва баъзи беклар бирлашиб, 1375 йилда унга қарши оёқландилар. Мовароуннаҳрнинг шимол-шарқида жойлашган Хўжанд теварагидаги яшаётган жалойирлар-бошчиси Одилшоҳ Баҳром ва қипчоқлар улуғи Сор Буқа келишиб, кўшин тортиб, Самарқандга юзландилар. Самарқанд ҳокими бўлган Оқ Буқа таслим бўлмаслик учун кўп чиранса-да, амирзода Жаҳонгирга тоб беролмасдан, аввалига Дашти Қипчоққа қочиб, Оқ Ўрда ҳукмдори Урусхонга сизинди; бир муддат сўнгра у ердан кетиб, дуглат амири Қамариддиндан паноҳ тилади. Бу қилмишлар жазосини жалойир қабиласи

чекди: қабила тарқатилиб, бошқа беклар ихтиёрига бўлиб берилди.

Темур 1375 йил охирида дуғлат амири Қамариддин устига юрди, бироқ киш қаттиқ келгани боис орқага, Самарқандга қайтди ва кишни чиқариб, 1376 йилда такрор ҳаражат этдики, мўғул амири енгилиб қочди.

Одилшоҳ Баҳром ва Сор Буқа Темурга бош эгишни истамай, савашгада дош беролмай қочар эканлар, шу пайтда Урусхон ёнидан қочган Тўйхўжа Уғлоннинг ўғли Тўхтамиш Темурга сиғиниб илк дафъа Самарқандга келди. Тўйхўжа — Урусхоннинг қардоши ва Оқ Ўрда сулоласининг атоқли, улуғ бир кишиси эди. У Урусхон замонида Хазарнинг кунчиқаридаги Мангишлоқда волий эди. Урусхоннинг баъзи фикрларига қурултойда қарши чиқиб кўйиб, ўз бошини ўзи еди — ўлдирилди. Ёш, жасур, чарчаш нима билмайдиган ўғли Тўхтамиш отасининг бундай ўлимидан кейин ўз ҳаёти ҳам таҳликада эканини сезиб, у замоннинг ёш ва кучли ҳукмдори бўлиб танилиб келатган Темурнинг ёнига, Самарқандга қочган эди (1376).

Тўхтамиш Самарқандга келган замонда Темур Исиккўл атрофида, Чу дарёси бўйидаги Қўчқор кентида эди. Ақлли ва илгарини кўра билган Темур бир давлат одами ўлароқ уни қўллаб-қувватлаш кераклигини яхши англади. Зеро Оқ Ўрданинг кучайиб кетиши таҳликаси ҳам сезилмоқда эди. Ҳатто, Оқ Ўрда кучайган тақдирда ҳам бутун қаршиликларни синдириб, келажакда Дашти Қипчоққа ҳукмрон бўла олишини-да англади. Зотан, Оқ Ўрда ва Олтин Ўрданинг бирлашуви натижасида ўртага чиқажак кучли бир қўшни давлат Темур учун жудаям хавfli бўлур эди.

У бу ишларнинг олдини олиш мақсадида мутлақо Дашти Қипчоқни қўлга киритиш кераклигини туйди. Шунинг учун Тўхтамишни яхши кутиб олинглар, кўнглини овланглар, дея буйруқ юборди ва ўзи ҳам Ўзкентдан Самарқандга қараб йўлга тушди.

Темур Тўхтамиш шарафига зиёфатлар берди, унга ва одамларига қимматли армуғонлар, олтинлар, оту хачирлар, кийим-кечаклар, чодир довуллар, байроқ ва аскарлар тухфа этди. Шунинг баробарида Тўхтамишга Ўтрор ва Саврон, ҳаттоки Оқ Ўрданинг бошкенти Сигноқ ҳам берилганини билдирди. Фақат Сигноқни Тўхтамишнинг ўзи бориб эгаллаб олиши лозим эди. Урусхон бу сирада ўрнига ўғли Қутлуқ Буқани қолдириб, ўзи Эдил

бўйларида савашмоқда эди. Темурдан ёрдам ва қувват олган Тўхтамиш Оқ Ўрда устига юрди, биринчи жангдаёқ Қутлуқ Буқа ўлдирилган бўлса-да, Тўхтамиш савашда енгилди ва қочиб, такрор Темурга сигиниб келди. Темур бу йўқотишларга эътибор бермади. Тўхтамишни янгидан қуроллантириб, аввалгидан ҳам кўпроқ ёрдам ва қўшин бериб, Оқ Ўрдага йўллади. Бу гал унинг қаршисига Урусхоннинг бошқа бир ўғли — Тўқтақия чиқди ва Тўхтамиш бу сафар ҳам енгилди. Ўрдуси синиб, сочилган Тўхтамиш қийналиб-сиқталиб қочаркан, Тўқтақия одамларидан бири унинг қўлидан яралади. Тўхтамиш қалин бир бутазорга кириб беркинди. Темурнинг одамлари келиб уни топдилар ва Бухорога, Темур ёнига олиб бордилар. Лекин шунда ҳам Темур умидсизликка берилмади ва унга эътиборсизлик кўрсатмади. Тўхтамишнинг бу мағлубияти ордидан Темур хузурига манғитларга мансуб бўлган ва рус тарихларида Едигей дея аталган Эдигу ҳам қочиб келди. У Урусхоннинг аскар тўплаб, Тўхтамишни қўлга киритиш учун бу томонга келаётганини билдирди.

Ростдан ҳам Эдил бўйларида жангда юрган Урусхон Тўхтамиш юришлари натижасида ўлкасига қайтганди, дарҳол Темурга элчи юбориб: «Тўхтамиш менинг ўғлимни ўлдирди ва сизнинг ўлкангизга қочди, уни менга топширинг, йўқса, савашга тайёрланаверинг», деганди. Темур унга жавобан шундай деганди: «Бизга сигиниб келган бир кишини ёвига топширмоқ урф-одатларимизга зиддир. Агарда бу хусусда бизга қаршилар чиқар экан, ҳар замон урушга тайёрмиз».

Темур элчиларни юборибоқ ўзи Урусхонга қарши жанг ҳозирлигини кўра бошлади. Қўшин билан Ўтрорга етиб келди. Урусхон ҳам ўз ўрдуси билан Сигноққа кўнган эди. Қиш шунақаям қаттиқ эдики, томонлар уч ой ичида қору совуқда қийналиб, пайт пойлаб, тузук-куруқ уруша ҳам олмадилар. Темур ҳарҳолда ортга қайтиб, қиш ичи янада кучли тайёргарлик кўриб, баҳорда буюк бир қўшин билан Урусхонга юзма-юз бўлмоқни маъқул деб топди. Шундай бўлди ҳам. Бироқ тарафлар ўртасида бу гал ҳам айтарли қаттиқ уруш бўлмади. Зеро бу чоққа келиб Урусхон ўлган, ўрнини тўнғич ўғли Тўқтақия эгаллаганди. Қисқа бир муддатда у ҳам ўлиб, ҳокимият Темур Малик Ўғлонга қолди. Темур Тўхтамишни Оқ Ўрда ерларида қолдириб, ўзи Самарқандга қайтди. Бунинг орқасидан жангга кирган Тўхтамиш Темур Малик Ўғлондан енги-

либ, яна бир амаллаб жонини қутқариб қолди. Шунга қарамай толе Тўхтамишга кейин кулиб боқди: Темур Малик Ўғлон ичкилик ва ишратга берилди, ўлкасидаги тарафдорлари ва яқинларини, обрўсини кунора йўқота бориб, ҳокимиятни роса кучсизлантирди. Сигноқдан қутилган яхши хабарлар олиниши биланоқ Темур Тўхтамишни тўртинчи марта Оқ Ўрдани босиб олишга юборди (780 ҳ.— 1378 м.) Тўхтамиш бу сафар зафар қозониб, Оқ Ўрда ҳокимиятини қўлга киритди; Сигноқ ва Саврон шаҳарларини ҳам эгаллади. У тахтга ўтириб, давлат идорасини мустаҳкамлади, кучли бир ўрду тўплади ва Эдил дарёси бўйларидаги шаҳарларни бир-бир фатҳ этмоққа киришди.

ТЕМУРНИНГ ХУРОСОНГА ЮРИШИ

Темур 1370 йилда Мовароуннаҳр ҳокимиятини эгаллагач, қўшни давлатлардан бири бўлган Эроннинг парчала ниш вазиятида эканини сездди. Бу чоқда маркази Ҳирот саналган Хуросонда картлар (1245—1383), маркази Сабзавор бўлган Ғарбий Хуросонда сарбадорлар (1337—1381), Астробод, Домғон, Симнон тарафларда эса Гургонни марказ қилган Тўға Темурлар (1337—1410), маркази Шероз бўлган Форс ва Кирмон вилоятларида эса музаффарийлар (1294—1393), Бағдодни марказ қилган жалойирлар (1336—1432) эса Араб Ироқи, Ажам Ироқи ва Озарбайжон ўлкаларида ҳукмрон эди.

Карт ҳукмдори Малик Муизиддиннинг ўлиmidан (1370) кейин тахтга ўтирган Малик Ғиёсиддин Пирали, отаси йўлидан бормай, Темур билан дўстликни бузгани етмагандай, Самарқандга, улуғ қурултойга таклиф этилгани ҳолда бормади.

1380 йилда Хуросонда сарбадорлар, Туға Темурлар, картлар ва музаффарийлар ўртасида бошланган бошкетсиз бир ички урушлар ҳукмрон эди. Темур бу бошбошдоқлик замонида Хуросонни қўлга олишнинг пайти келганини англади ва ўн тўрт ёшли ўғли Мироншоҳ ёнига танланган бекларидан қўшиб, катта бир черик билан Хуросонга юборди. Буйруққа асосан йўлга чиққан Мироншоҳ Балх ва Андхўй атрофига келиб қўнди. Ҳиротни қўлга олишни ўйлаган Темур орқадан ҳаракатга киришган эди. Олдинига Фушанг қалъасини эгалладилар, сўнгра Темур Ҳиротга юрди. Ғиёсиддин Пирали шаҳар-

нинг қалъа деворларидан ёв ёриб ўтолмаслигига ортиқча ишониб, ўзича тайёргарлик кўриб, Темурнинг хужумини кутмоқда эди. Шаҳар бир сира қамал қилиниб, талафотли олишувлардан сўнгра, ниҳоят, Ғиёсиддин Пирали Темур хузурига келиб, 1381 йил апрелда шаҳар таслим бўлганини билдирди. Шу муносабат билан маликка омонлик берилди, қўлидан хазиналари олинди ва Темур қишни Бухорода ўтказиш учун орқасига қайтди.

Темур Бухорода қишлар бир замонда сарбадорлардан Хўжа Али Муаййаднинг одамлари келиб, Тўға Темурлардан Амир Вали Сабзавор устига юриш бошлади, деган хабарни билдирди. Шундан сўнг Темур 1382 йилда Хуросонга такрор юриш қилди. Йўлда Сарахсдаги ўғли Мироншоҳ ва Ҳиротдаги Ғиёсиддин карт ҳам лашкари билан уларга кўшилди. Келот, Қаҳқаҳа, Туршиз қалъалари кўлга олинди. Шунда музаффарийлардан Шох Шужонинг элчиси армуғонлар билан бирга мактуб келтирди. Темур ҳам элчини қимматли тухфалар билан қайтариб, алоқани мустаҳкамлаш мақсадида невараси Пирмуҳаммадга музаффарийлар сулоласидан бир қиз сўратти ва ўзи Мозандарон тарафларга йўл олди.

Иш савашгача етиб бормади, Амир Вали омонлик тилади ва Темур Хуросонга қайтиб, у ердан Ғиёсиддин Пирали билан ўғилларини олиб, Самарқандга келди. Хуросоннинг ҳар тарафида Мироншоҳнинг беклари ҳоким этиб тайинланди. Бироқ Темур қайтиши биланоқ Ҳиротда исён чиқди, у ўғли Мироншоҳни ғалаённи бостириш учун жўнатди. Мироншоҳ Ҳиротдаги бошибузуқларни шиддат билан бостирар экан, Самарқандга гаров тарзида олиб кетилган карт сулоласи мансублари — Ғиёсиддин Пирали ва бошқалар исёнга боғлиқлиги аниқланиб, ўлдирилдилар. Шу билан Ҳирот ва атрофида 140 йилдан бери ҳукм сурган картлар сулоласи тугатилди.

Вазият нозиклашаётганини сезган Темур сарбадорларнинг бош кенти Сабзаворга юрди. Сарбадорлар раҳбари ва имом Али Муаййад таслим бўлди ва 1385 йилгача Темурнинг ёнида қолди, сўнгра ажали етиб ўлди.

Темур шундан кейин Сейистонга қўшин тортди, Сейистон шоҳларидан Шох Қутбиддин билан бирга улугларини туттириб, Самарқандга жўнаттирди. Бу ердан Буст орқали, Хилменд дарёси бўйлаб зафарли юришини давом эттирди. Шундан сўнгра Қандаҳор орқали Самарқандга қайтди.

Бироқ Хуросон юриши асносида унга бўйинсунган Ас-тробод, Домгон, Симнон ва Мозандарон ҳокими, Тўга Темурлардан Амир Валининг мавқеси кўнглини тинчитмаётганиди. 1381 йилда Темур Исфаройинни қўлга олди. Ас-трободга кириб бораркан, Амир Вали қочди. Темур қайтиши билан у яна ўлкасига ҳокимлигини давом эттираверди. 1384 йилда Темур аскарлари такрор кириб келар экан, Амир Вали Озарбайжон тарафларга қочди, юрти тамом қўлдан кетди.

УЧ ЙИЛЛИК УРУШ

Хуросон юришлари чоғида Эроннинг вазиятини яхши ўрганган Темур бу ўлкани истило этишга қарор берди ва 1386 йилда Самарқанддан қўшин билан йўлга чиқди. Мозандарондаги Ферузкўхга етиб келганида, Сори ҳокими Саййид Камолиддин ва ўғли Ғиёсиддин хузурига бош эгиб келди ва тобелигини билдирди. Сўнгра Луристон ҳокими Малик Иззадиннинг адабини бериб қўйиш мақсадида у тарафга юрилди: чунки ҳоким сўнги йилларда кўп марта ҳажга кетаётган карвонларни босиб, талаганиди — шу учун унинг ўлкаси Хуррамободга кирилди, бостирилди ва яғмо этилди. Иззадин ва ўғиллари қўлга олиниб, Самарқанд ва Туркистон тарафларга сургун қилинди.

Темур бу ердан тўғри Озарбайжонга йўналди. Зотан Бағдоддаги жалойирлардан Султон Аҳмаднинг Табризга қўшин тортгани хабари шуни тақозо қиларди. Темурнинг Озарбайжонга келаётганини бир ҳафта аввал эшитган Султон Аҳмад Табриздан чиқиб, Бағдодга жўнагани учун шаҳар осонликча қўлга олинди. Ёзни Табризда ўтказган Темур яна юришларни давом эттириб, Нахчивон ва Қарсни эгаллаб, Тифлисга келди. Ёнидаги беклар ва давлат аъёнларига шундай деди: «Қаранг-а, бу ишлар менга ғалати туюлмоқда... Ўтган подшоҳ ва маликларда ҳар на қадар куч-қудрат бўлгани ҳолда мусулмон бўлмаган бу кофирларни нечун ҳукмдорликда қўйдилар? Улардан келадиган кичик бир манфаат учунми? Энди ҳукмдорлик бизга ўтди. Ислом дунёсини уларнинг ёмонликларидан қутқариш, қўримоқ ишини биз бажаришимиз керак». Темур шундан сўнг Қорабоққа келди ва бу ерда катта бир ов уюштириб, қишлаб қолди.

Темурнинг шимолий Эрон ва Озарбайжонни кўлга олиши, худди XIII—XIV асрларда Жўжи улуси ва Элхонлар орасида бўлгани каби, Қофқоздаги янги тўқнашувларга йўл очарди. Зеро Темур кўмаги билан тахтга чиққан Тўхтамиш тез орада Мамайга қарши кўшин тортиб, Қалқа дарёси бўйида уни енгиб, бутун Дашти Қипчоқни эгаллаганди. Аштархон ва Булғорга қадар чўзилган Эдил дарёси атрофидаги ерлар, шимолий Қофқоз, Эдилнинг кунботаридаги ўлкалар ва Қрим Тўхтамиш ҳокимияти остида эди. Бу пайтда эски Олтин Ўрдага қараган Хоразм ўлкасини Темур ўз қўлига олганди. Мамайни енггандан сўнгра олинган жуда катта ғанимат ва бойликни аскарига тарқатиб, янада яхшироқ қуролланган Тўхтамиш 1382 йилда Москвага зафарли юриш қилгач, энди эски паноҳи бўлган Темурни ҳам менсимай қўйди. Бошда Темурнинг ёрдами билан тож-тахтни эгаллаган Тўхтамиш, Темурнинг аввалги яхшиликларини да унутиб, Мамайни енгиб, Москвани олгач, салтанати қудратли ва кенг бўлганини биларок, 1383 йилда Хоразмда ўз номидан танга бостирди. Бу унинг Хоразмдан воз кечиш нияти йўқлигини билдирди.

Темур эса, бу пайтда Эрон масаласи билан жиддий шугулланмоқда эди. Шимолий Эронни кўлга киритган Темур энди Озарбайжонни ҳам тамом эгаллашга интилмоқда эди. Элхонлардан кейин Озарбайжонда ҳокимиятга келган жалойирлар вакили ҳоким Султон Аҳмад кучли бир одам эмасди, шу боис ҳам унинг ўлкадаги таъсири заиф эди.

Озарбайжондаги бу вазиятни, Темурнинг ишлари ва ниятини билган Тўхтамиш Табриз устига юришга қарор берди. Дарбанд ва Ширвон ўлкасидан ўтиб, 787(1385—86) йилнинг қишида Табризга келди. Катта бир бож эвазига сулҳ тузилди, аммо Тўхтамиш тўпланган 250 туман олтинни олганига қарамай, аҳдни бузиб, Табризга кўшин киритди, талади. У 1386 йилда жуда катта бойлик билан Озарбайжондан қайтди. Кўп ўтмай, Озарбайжонга Темур кириб борди. Тарафларнинг ниҳоятда бой ва Олтин Ўрда билан элхонлар орасидаги низоли ўлка ҳисобланган Озарбайжонни тинч қўймаслиги муҳаққақ эди.

Ўз вақтида, ўтмишда Олтин Ўрда хонлари ва Мамлук султонлари ёвлари элхонларга қарши бирлашиб иш тутганлари каби, эндиликда Темурга қарши бирлашиш ҳаракати бошланганди. Тўхтамишнинг Қоҳирага юбор-

ган элчилари 1385 йилнинг 25 январида яхши кутиб олингани маълум. Аммо манбаларда Қоҳирада не гаплар бўлгани билдирилмаган. Бу ишлар Темурнинг ҳам, Тўхтамишнинг ҳам ўзаро урушга тайёргарлик кўраётганини англатарди. Тарафларнинг қарори бир-биридан фарқли эди. Темур ҳозирча урушмоқчи эмасди, Эрон, Озарбайжон ва Қофқозда вазиятни яхшилаб олиб, кейин Тўхтамиш билан майдонга тушмоқчи эди. Тўхтамиш эса Темурнинг айна ҳолатидан фойдаланиб, янада кучаймасидан олдин — бир кун бўлса-да, аввалроқ урушга кирмоқчи эди.

788 (1386—87) йилнинг кишида Темур кўшини билан Озарбайжондаги кишлик ери Қорабоғда тураркан, Тўхтамиш аскарлари Дарбанддан ўтиб, Самур дарёси бўйида кўр тўқди. Темур уларга қарши бир қисм аскар юборди, лекин урушга киришмасликни буюрди. Тўхтамиш тарафдан хужум бўлгани такдирда орқага қайтиб, асосий кўшинга бирлашишни тайинлади.

Улар дарё бўйида Тўхтамиш кўшинига юзма-юз келдилар, бўйруққа қарама-қарши ўларок, орқага қайтиб бўлмади, олишув бошланди. Бир оз ўтиб, Мироншоҳ етагидаги Темур ўрдуси ҳам етиб келди, қаттиқ саваш бўлди ва Мироншоҳ зафар қозонди. Тўхтамиш ортга чекиниб, Дарбанд томон йўналди.

Темур ҳам Қорабоғдан чиқиб, Анадўлу шарқи ва Ван кўли теварагида бир давлат кура бошлаган қорақўйли туркманларнинг ҳокими Қора Меҳмет устига юрди. Туркманлар чекинишди, аммо тоғлардаги йўлларни эгаллаб олиб, Темур кўшинига талафот етказиб турдилар. Қора Меҳметни кўлга тушириб бўлмаслигини англаган Темур Эронга қайтишга қарор берди. Йўлда, Мароғага яқинлашаркан, музаффарийлардан Зайнолобиддинга одамлар юбориб, унинг отаси Шоҳ Шужо ўзига ёзган бир мактубида ўғлини унга омонат қилганини, шу муносабат билан бир олдига келиб-кегишини истади. Зайнолобиддин бу даъватга алданмади. Темурнинг юборган одамларини ҳам олиб қолди. Шундан кейин Темур 1387 йилнинг кузида Исфаҳонга келди. Орада низо чиқиб, шаҳар аҳли бож йиғувчиларни ўлдиришга бориб етди. Исёндан ғазабланган Темур хужум билан шаҳарни эгаллашни ва исёнчиларни қатл этишни буюрди. Ундан Шерозга ўтилди, Зайнолобиддин Шуштарга қочганидан шаҳар осонгина кўлга олинди (1387 йил декабрда).

ТЎХТАМИШ УСТИГА БИРИНЧИ ЮРИШ

Озарбайжонда Мироншоҳдан енгилган Тўхтамиш, Те-мурнинг жанубий Эронда эканидан фойдаланиб, дарҳол шарққа қараб йўл олди. 1387 йилда Сигноқдан ўтиб, Саврон шаҳрига келди. Аммо шаҳар деворлари мустаҳкам бўлгани учун шаҳарга киролмади. Шу орада Ахсикентдан кўшини билан бу ерга келган Умаршайх Мирзо билан Ўтрор атрофида Тўхтамиш кўшини тўқнашди ва Умаршайх енгилди. Энди бутун Мовароуннаҳр Тўхтамиш учун очиқ эди. У йўлма-йўл бутун шаҳру қишлоқларни талаб, босиб, Бухорога етиб келди, бироқ шаҳарни эгаллай олмади.

Тўхтамиш Мовароуннаҳр устига юраркан, бир ёқда мўғуллар, бир ёқда Хоразм ҳокими Сулаймон Сўфи кўзгалиб, бирлашиб ҳаракат бошлашди. Исён қисқа бир замонда бутун Хоразмга ёйилди. Темур Сулаймон Сўфини тийиб кўйиш учун Хоразмга юрди. Чўлдан ўтиб, Урганчга кириб келинганда, Сулаймон Сўфи қочиб, Тўхтамиш ёнига кетганди. Шаҳар фатҳ этилди.

Темур Тўхтамиш билан ораларида эртами-кеч уруш бўлувини биларди. Тўхтамиш ҳам унга қарши савашга ҳозирланар эди: Дашти Қипчоқдаги катта бойликларга ва инсон кучига таянган кўшини яхши қуроолланган эди. Ўрдусида турк ва мўғул аскарларидан бошқа рус, черкас, алан, мўқша, бошқирд, крим, қафа ва озоқ аҳолисидан танланган қисмлар ҳам бор эди.

1388 йилнинг охирида юриш бошлаган Тўхтамиш Савронни қамал қилди. Темур бу чокда Самарқандда эди, у Андижон тарафлардаги Умаршайхни ва Хуросондаги Мироншоҳни ўзига келиб кўшилишини буюриб, Мовароуннаҳрдаги бор кўшин билан Тўхтамиш устига от солди. Бир муддат ичида Андижондан етиб келган ўрду ҳам кўшилгач, Темур Сирдарё бўйларида Тўхтамишнинг илғор қисмлари билан қаршилашди ва уларни тор-мор қилди. Шунга қарамасдан, Темур ўз қувватларини етарли кўрмагани учун, Тўхтамиш қамалда тутиб турган Савронга бормади ва бошкенти Самарқандга қайтди. Орада шахзодалардан баъзиларини уйлантирди, Хуросон ва бошқа тарафлардаги кўшинларини бир ерга тўплади ва 1389 йил баҳорида Тўхтамиш билан урушиш учун йўлга чиқди. Тўхтамиш бу сафар ҳам майдонга тушмай, Саврон қамалини ташлаб, чўлларга чекинди. Бироқ ҳар икки та-

раф ҳам уруш албатта бўлишини билишар, тайёрлик кўришар эди.

Темур 1390 йилнинг кузида Самарқанддан Дашти Қипчоққа қараб йўлга тушди. Хўжанд сувидан ўтиб Тошкентга келди. Қишни шу ерда кечирди, 1391 йил январида Тошкентдан Ўтрорга йўналди. Ўтрор атрофидаги Қорасаман деган жойда хузурига Тўхтамиш элчилари етиб келди. Улар тухфа дея бургут ва отларни суниб, кетидан Тўхтамишнинг мактубини беришди. Хатда Тўхтамиш Темурдан ҳадсиз-ҳисобсиз қарздор экани, бошқаларнинг ташвиқи билан ёвларча ҳаракатлар қилиб қўйгани, энди пушаймон бўлгани ва Темурнинг кечирмоғини тилагани билдирилганди. Темур бу сўзлар фақат ҳийла эканини биларди. Шунинг учун ҳам берган жавоб мактубида Тўхтамишнинг барча хиёнатларини бир-бир санаб таъкидлади, жанубий Эронда турган пайтда орқадан хоинларча иш тутганини эслатиб, ярашга йўл йўқлигини аңлатди. Элчиларни қайтармади, йўл кўрсатувчиликда фойдаланиш учун олиб қолди.

Февралда йўлга чиққан кўшин Ясси, Қорачук ва Саврондан ўтиб, чўлга кириб борди. Бўз-қирда бир неча кун тинланиб, Улуг тоғ томон йўналдилар. Темур тоғ тепасига чиқиб, аскарларга тош тўплашларини ва бу юришдан бир эсдалик сифатида эслактоши ясашларини буюрди. (Апрелда битилган бу ёзувли эслактош кейинчалик Қозоғистонда, Қарасақ Пай кони яқинидаги Олтин Чиқув тоғида турганди, уни Эрмитаж музейига олиб кетилди.) Тошдаги ўн бир қатор ёзувнинг саккиз қатори уйғур, уч йўли эса араб ҳарфлари билан ёзилган. Араб ҳарфидаги қисми ўқиб бўлмас даражада ўчинқираган, уйғур ҳарфидаги ёзувда шундай дейилган: «Етти юз тўқсон уч (1391) Қўй йилининг ўрта ёз ойида Турон султони Темур Бек икки юз минг кишилик бир ўрду билан Тўхтамишхонга қарши юриш бошлади. Шу ерга етганда, бир хотира бўлсин деб бу обидани тиклатди... Эл бизни дуо билан эсласинлар».

Бу эслактош тикланганидан кейин яна йўлга чиқилди; юра-юра Онақирққўй деган ерга келинган, ейимлик-ичимликнинг озайгани сезилди. Уношидан ташқари ун ишлатиладиган пиширмалар тайёрлашни, аскар бошига кунда бир чанокдан ортиқ шўрва берилиши тақиқланди. Бу турумга кўра иш тутилиб, катта ов уюштирилди ва мўл-кўл эт тўпланди. Тўбул, Ёйиқ ва Самара дарё-

ларидан кечиб ўтилса-да, Тўхтамишни майдонда кўриш мумкин бўлмади. Тўхтамиш имкон борича чекина-чекина, Темур ўрдусини ҳолдан тойдирмоқ истарди. Темур буни сезиб, Тўхтамишнинг чекинишига чек қўйиш учун йигирма минг кишилиқ қўшин билан Умаршайхни илгор этиб олдинга жўнатди. Умаршайх Мирзо тез орада ёвнинг ўнгчи аскарлари билан тўкнашди. Бу илк олишув катта урушга тугашди: 1391 йил 27 апрелда икки томон қўшини Қундузча деган ерда савашга киришди. Жанг Темурнинг ютуғи билан тугади. Ғалаба билан тугаган уруш охирида Темур ва аскарлари катта бойликларни ўлжа олиб қайтдилар. Шундай қилиб, Темур ўн бир ой ўтиб, Саврон ва Ўтзор орқали бошкенти Самарқандга қайтди.

БЕШ ЙИЛЛИК УРУШ

Самарқандга қайтилгач, Темурнинг ўғли Мироншоҳ асосий юрти Ҳиротга қараб йўлга чиқди. Шунингдек, Ғазнани, Қобул ва Қандаҳорни, Синд дарёсигача бўлган ерларни олиш учун баъзи бекларга бир миқдор аскар берилиб, Мирзо Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммад ёнига жўнатилди.

Тўхтамишга қарши савашга кетилганда, Эрондаги баъзи ерли ҳокимлар унинг йўқлигидан фойдаланиб, юз ўғирганларини билиб, Темур 1392 йил июнь ойида қўшини билан Бухорога келди: У ердан ўтиб, Амударёни кечиб, Мозандаронга етиб борди. Темур бу ернинг ҳокимларини бош эгмоққа яна мажбур қилди. Сори ҳокими Саййид Камолиддин хонимлари билан бир кемага ўтқазилиб Хоразмга, ўғиллари Тошкентга, баъзи яқинлари эса Самарқандга жўнатилди.

Сўнгра Темур жанубий Эронга, Форс вилоятига ўтди, музаффарийлар устига юрди. Темур ҳокимиятини танимайман, деган Шоҳ Мансур Шерозга беркиниб ётгани учун у ерга борилди. Шероз яқинидаги урушда Шоҳ Мансур майдонга тушди, ҳатто бир гал Темур кўнган ергача яқинлашиб келса-да, мағлубиятдан қутулолмади, яраланиб, қочиб бораркан, Темур йигитлари томонидан ўлдирилди. Кейин унинг юрту давлати Умаршайх Мирзо ихтиёрига берилди.

Шундай қилиб Темур Араб Ироқи ерларига келиб тўхтади.

Бу чоқда Анадўлуда вазият шундай эди: Ўрта Анадўлуда хануз мустақкамлана олмаган Усмонли давлати: Сивас-Қайсари теварагида Қози Бурҳониддин Аҳмад ва узоқ курашлардан кейин Усмонли давлатини шунчаки тан олган Қараман ўғиллари: Арзинжонда Арзинжон амирлари; Мараш атрофида Тулқодирлар; Анадўлуниги жанубий-шарқида Окқўйлилар ҳукм сурадди. Қўриниб турибдики, Анадўлуда сиёсий бирлик йўқ эди. Ўрташарқда сиёсий таъсирга молик биргина Мамлук давлати бор эди холос. Унинг ҳукмронлик доираси Малатйага қадар йўзилган ерларга боғлиқ бўлса-да, Анадўлуга кучли эканига қарамай, ички урушлар туфайли сўнги пайтларда ҳолдан кета бошлаганди.

Бир сўз билан айтсак, Форс ва Мозандаронни қўлга киритиб, Араб Ироқи эшикларида кўр тўкиб турган Темур Ўрташарқдаги бу вазиятни янги фатҳлар учун жуда уйғун кўрди. Узи Мозандаронни қайта олган замонда ўғли Мироншоҳ ва неваралари Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммадни Қазвин ва Султонияга юборган Темур Форс ва Шероз фатҳидан сўнгра Исфаҳону Ҳамадон орқали ўтиб, 1393 йили августда Бағдодга юрди. Жалойир ҳукмдори Султон Аҳмад Бағдодни ташлаб чиқаркан, Дажла сувидаги кемаларни чўктириб, кўприкларни ёқиб, Дамашққа йўналди.

Темурнинг юришлари чоғида аскарлар ва бекларнинг жуда кўпчилиги унутилмас қаҳрамонликлар кўрсатганки, уларнинг айримларини айна ўринда эсламоқ жозиздир. Султон Аҳмад қочганида, Ибач Ўғлон ва Усмон Баҳодирга уни қувлаш топширилди. Иккови ёвни Қарбалога қадар таъқиб этиб борди; ортга қайтаркан, Қарбало чўлида сувсиз қолдилар. Ҳаво ўлғудай иссиқ эди. Йўлдошларидан бир нечасини атрофдан сув излашга юборишди, аммо натижа чиқмади. Фақат бир неча ютумлик сув топилди холос. Ибач Ўғлон сувнинг бир неча томчисини ичди, бироқ чанқоғи қониш ўрнига кучайди. У йўлдоши Амир Жалолга: «Чанқовдан ўлапман; агарда сувнинг қолган қисмини ҳам менга бағишласанг, мени кутқариб, буюк бир яхшилик қилган бўлардинг», деди. Амир Жалол унга шундай деди: «Мен Амир Темурдан шундай бир ҳикоятни тингладим: бир араб билан ажам йўлда йўлдош эдилар; кун шунақаям исбдики, иккалови сувсизликдан ўлар даражага етибди. Арабнинг ёнида бир оз сув бор экан, ажам унга қараб: «Арабларнинг яхши-

лиги ва жўмардлиги машхурдир, шу бир ютум сув билан мени йўқ бўлишдан қутқар», дебди. Араб бир оз ўйланиб, сўнгра: «Ҳарҳолда шу сувни сенга беришим билан ўзим ҳам сувсизликдан ўлишимни биламан, бироқ арабларнинг яхшиликсеварлиги ва жўмардлиги шухрати давом этиши менинг ҳаётимдан муҳимроқдир»,— дея сувни ажамга берибди ва уни қутқариб қолибди». Бу ҳикоятни айтarkan, охирида Амир Жалол яна шундай деди: «Мен ҳам ўша арабдан ўрнак олиб, чигатойларнинг яхшиликсеварлиги ва жўмардлиги ер юзида давом этиши, Жўжи уругдошлари чигатойлардан мамнун бўлиб юришлари учун ўз ҳаққимдан воз кечаман — сувни ичақол. Фақат ҳукмдоримиз ёнига қайтганингдан кейин бу воқеани унга англатким, бу китобларда ёзилиб қолсин». Ибач Ўғлон ҳам унинг айтганларини бажо келтиришга ваъда бериб, сувсизлик синовини енгиб ўтибди ва улар биргаликда Темур ҳузурига қайтиб келибдилар. Бошларидан ўтганларни айтиб берибдилар. Темур Жалолнинг бу ишидан жуда севинибди ва унинг отаси Амир Ҳамиднинг вақтида шундайин фидокорликлар қилганини хотирлаб, бу сўзлар абадиян унутилмаяжанини сўзлабди.

Темурнинг Бағдод эшиклари ёнига кўниб, кўр тўкиб туриши атрофдаги барча давлатларнинг саройларини титратиб, аъёнларни ўйлатиб кўйганди. Тахликанинг олдини олиб, хусусан Қоҳира ва Сивасда химоя тадбирлари кўрилди. Анадўлудаги Кўнё, Мараш ва Арзинжон каби шаҳарларда мудофаа тадбирлари олиниб, жангга ҳозирлик кўрилаётган бир пайтда, кўнгиллардаги тахлика ўрнини бирдан севинч эгаллади. Чунки Темур Бағдодни қўлга олиб, унинг шимолидаги қароқчию муттаҳамлар сиғиниб, тўпланиб қолган Такрит шаҳрига қараб йўналган эди (1393). Бир ҳафталик қамалдан кейин шаҳар эгалланди. Темур бу ердан туриб Арзинжон амирига, Қараманўгли, Тулқадирўгли, Қорақўйликлар, Окқўйларнинг бекларига, Сивасу Қайсари ҳокими Қози Бурҳониддинга мактублар йўллаб, итоатда бўлувларини истади. Мамлук султони Барқуқга бир неча кишилиқ элчи хайъати юборди. Аммо жавобни кутиб ўтирмай кўшинни довулдай кўзготди, юришда давом этиб, Қарқуқ, Олтинкўприк, Арбил, Мўвсул, Мардин ва Диёрбакрни фатҳ айлади. Ван кўли шимолидаги Олатоғ этагида тўхтаб, бу ердан Анадўлунинг бошқа шаҳарларини эгаллаш учун даста-даста аскарлар юборди. Темурнинг ўзи Учкалисага

келди; бу ерда экан, Арзинжон амири Мутаххартун (баъзи манбаларда Тахартан) ҳузурида бош эгиб, тобелик билдирди. Мамлук султони эса, Темурга у юборган элчиларни ўлдириш билан жавоб берганди. Темур бу учун Сурияга юришга қарор берди. Иккинчи томондан эса Анадўлудаги вазият Темурнинг фойдасига юмшаб бормокда эди: Қараманўгли Алоуддин Бек унинг мактубига яхши жавоб бериб (Қози Бурҳониддин ва Йилдирим Боязид билан ораси бузилганди), уни қувватламокда эди; қаёққа қараб юрмасин — Суриягами, Анадўлугами, у билан бирга савашга киришини билдирганди. Тулқодир ўгли Сули Бек эса элчилар юбориб, Темурни ўзига таҳдид солиб турган мамлуклар устига юришга ташвиқ этмокдайдди.

Айни чоқда Қози Бурҳониддин Темурга қарши бир жабҳа қуришга киришганди. Қози Бурҳониддин Темурнинг итоат истаб юборган мактубига рад жавобини битиб, мактубнинг нусхаларини Мамлук ва Усмонли давлати султонларига жўнатганди. Унинг бу таҳликали ҳаракати тез орада ўз мевасини бериб, Қози Бурҳониддин, Боязид, Барқук, Тўхтамиш ўртасида бир иттифоқ яратилди. Фақат кўп ўтмай, Темур бу иттифоқни парчалаб ташлаб, тўғри Сивасга қараб юрди. Аммо фавқулудда, Арзирумга етиб келган Темур орқага қайтди, деган хабар олинди. Бу сўз тўғри эди: Темур ортга қайтиб, Тўхтамиш устига йўналган эди. Зеро, у бу замон Анадўлуга киргани тақдирда, шимолдан Олтин Ўрда, жанубдан Мамлук давлати кўшинлари бостириб келиши эҳтимоли бор эди ва у ҳолатда Темур тамоман ёвлар ўртасида қоларди.

ТЎХТАМИШ УСТИГА ИККИНЧИ ЮРИШ

1391 йилдаги Қундузчадаги енгилиш Олтин Ўрда давлати ва ҳукмдори келажагини таҳлика остида қолдирганди. Қолбуки, кенг Дашти Қипчоқ ўлкасининг туганмас бойликлари ҳануз Тўхтамиш қўлида эди. У аҳволни теран англаб, шу учун ҳам Қундузчадаги мағлубиятдан сўнгра янгидан қувват тўпламокқа киришган, ўзига иттифоқдошлар ахтара бошлаган эди. Мамлук даври тарихчиларининг ёзишича, 1394—1395 йилларда Тўхтамиш Мамлук ҳукмдори Барқук билан алоқа боғлаб, бу уруш

майдонида Темур ҳар иккиси учун ҳам бирдай таҳликали эканини уқтирган эди.

Темур Анадўлудан узоқлашиб, йўл-йўлакай Гуржистонни эгалларкан, Тўхтамиш ўрдусининг Дарбанддан ўтиб, Ширвон тарафларда тўхтагани хабарини олгач, 1395 йил февралда кўшинига улар устига юришга буйруқ берди. Орада олмалиқлик Шамсиддин Тўхтамишга элчи этиб жўнатилди, хон беклари таъсирида Темурга оғир бир мактуб битиб, элчини ортига қайтариб юборди. Урушни бошлаб юбориш учун шу баҳонанинг ўзи етарли эди. Саваш эълон этилди: кечувлар ва муҳим йўлларни тутиб туриш учун Тўхтамиш томонидан юборилган Амир Қозончи бошлиқ ўрду енгилиб, Темур кўшини 1395 йилнинг 15 апрелида Терек дарёси бўйида ёвнинг асосий чериги билан юзлашди. Урушда Темур ғалаба қозонди. Тўхтамишнинг мағлубияти Олтин Ўрда давлатининг чўкишини бошлаб берди — Тўхтамишхон ва давлатининг келажаги шу дарё бўйида ҳал этилди. Тўхтамиш қочди, уни тутишолмади — бу Темурни қаттиқ газаблантирди. Хонни қўлга тушириш, кўшинининг қолган-қутганини батамом қириб ташлаш учун Темур ва аскарлари кеча-кундуз йўл босишди, чопқинлар ясашди. Тўхтамишни қувиб етиб бўлмагач, Темур ёнида юрган Урусхоннинг ўғли Қайричок, Ўғлонга аскар ва хонлик унвони бериб, унга Олтин Ўрдада ҳукумат тузиш, кўшин тўплаш вазифасини топширди. Тўхтамиш шу қочганича Булғор мамлакатига бориб паноҳ топганди; Темур унинг янгидан қувватланиб, ўзига қарши чиқмаслиги учун тадбир кўриб, Ўзу дарёси бўйлаб юрди ва Тўхтамиш билан бирга бўлган айрим уруғу қавмларни попугини пасайтириб қўйди. Қисқаси, Тўхтамиш ва тарафдорларини тўғри Болқонга суриб ташлади, ўзи бошқа ният билан Тен дарёси бўйлаб юришда давом этди. Йўл-йўлакай атрофни яғмолаб, фатҳ этиб Москва яқинларигача борди. Қайтишда Озоқ шаҳрига кириб, ортидан Кубан ва Доғистонга ўтди. 1395 йил охирларида Темур Ҳожини Тархон ва Беркесарой устига юрди, жиддий бир қаршилик кўрмай, шаҳарларни эгаллади.

Шундай қилиб, Темур Олтин Ўрда давлатига катта зарба берди. Унинг бу юриши ҳақиқатан ҳам буюк аҳамиятга моликдир. Зеро у беш йил ичида Олтин Ўрдага қарши икки марта уруш қилди ва бу давлат учун ўлимли

бир талафотлар етказиб, зафарлар қозонди. Шундан сўнг Олтин Ўрда аввалги мавқеини йўқотиб, иккинчи даражалик бир давлатга айланиб қолди.

Темурнинг Олтин Ўрдани енгизи Ўрта Осиё, жанубий ва шарқий Оврупо, айниқса Русия учун жуда катта аҳамиятга эгадир. Темур Тўхтамишни синдириб, ўзи билмаган ва истамаган ҳолда Русия ва рус князлари учун баҳосиз бир ёрдамни берганди. Зотан энди Олтин Ўрда хонлари рус князлари учун бирор таҳлика туғдиролмас даражага тушиб қолгандилар.

Темур бу жанговар зафарлару, ўлкалару ганиматларни қўлга киритиб, Дарбанд ва Озарбайжон устидан ўтиб, Султония ва Ҳамадон йўли билан 1396 йилнинг кузида Самарқандга қайтди.

ҲИНДИСТОН ЮРИШИ

Маълумки, 1392 йилда Синд дарёсигача бўлган ўлкалар ҳукмронлиги амирзода Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадга берилиб, шаҳзода бу тарафларга юборилганди. Беш йиллик юришдан қайтаркан, Темур энди Хўтан ва Чинга қараб қўшин тортишни ўйлар, ҳатто бу ўлкалар чегараларида урушга тайёрлик кўриш учун невараси Муҳаммад Султон шарққа юборилган эди. Бу ҳаракатлар бир ёқда қолиб, нечун Темур фикрини ўзгартиргани тарихларда ёзилмаган; эҳтимол, у Ҳиндистон юришини кейинги фатҳлари учун моддий манба бўлишини кўзда тутгандир. Хуллас, 1398 йилнинг март ойида кофирлар билан жиҳод қилинажагини эълон этди. Темурнинг музаффар қўшини довулдай кўзғолди, селдай йўллар ошиб, илк ўлароқ Қобул атрофидаги бутпарастларга зарба берилди. Фатҳ эшиклари очилди, қўшин Синд дарёсидан кечиб, кўр тўқди: ҳар тарафга қисм-қисм аскар жўнатилди. Бу сираларда бош шаҳри Деҳли бўлган Панжоб ва Синд ўлкаларида Туғлуқ хонадонидан Иккинчи Маҳмудхон ҳоким эди. Темур йўл-йўлакай бутпарастларга зарбалар бериб, Ҳиндистоннинг машҳур қалъаларидан бири Батнирни эгаллаб, кўп миқдорда асирлар олиб, ниҳоят, Деҳли яқинида Туғлуқ ҳукмдори билан юзлашди. Урушда Маҳмудхон енгилди ва қочди. 1398 йилнинг 19 декабрида Деҳли қўлга тегди. Шаҳар атрофидаги буддачилар ва брахманлар яшаётган ерларда ҳам тартиб ўрнатилди. Амир Темур саноксиз бойлик-

лару филлар билан Қобул устидан ўтароқ 1399 йилнинг 29 апрелида Самарқандга қайтиб келди.

ЕТТИ ЙИЛЛИК ЮРИШ

1393 йилда Озарбайжон волийлигига тайинланган Темурнинг ўгли Мироншоҳ Ҳиндистон юришида қатнашмаганди. Темур Ҳиндистонда экан, тарихчи Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Мироншоҳдан бир мактуб олди. Унда Мироншоҳ унинг қариб қолганини, шу учун ўлкани ўғиллари ва невараларига бўлиб бериб, қолган умрини ибодатда ўтказиши лозимлигини билдирган ва бунга изн берилишини орзулаган эди. Темур ўглининг бу орзусини қабул қилмади. Бундан бошқа, Мироншоҳ тўғрисида айрим ёқимсиз хабарлар ҳам олганди. Мироншоҳ 1396 йилда Хўй деган ерда отдан йиқилиб, қаттиқ оғриб қолган, эмчилар шунча урнасалар-да, бир неча кундан сўнгина оёққа турган, бироқ туриши яхши кўринса ҳам, ўзи ажойиб ҳаракатлар қиладиган бўлиб қолганди. Кейинроқ Мироншоҳ ичкилик ва ишратга муккасидан кетди, вақтини ичкилигу шашқол ўйнаш билан ўтказгани учун ишни бошқалар юрита бошлади. Бунинг устига, унинг томонидан кўп бинолар буздириб ташланди, «бузувчилик» ҳам унинг бир касаллигига айланди. Анқара урушидан кейин Табризда Мироншоҳ билан кўришган (сўнгра Самарқандга йўналган) испан сайёҳи Қлавихонинг таъкидлашича, Темурнинг бу ўғлидаги бузғунчилик, биноларни вайрон қилиш иштиёқи бир нарсага боғлиқ эди: яъни, у бошқаларнинг: «Мироншоҳ ўзи ҳеч нарса қурдирмади, аммо энг яхши биноларни бузишни буюрди», дейишларини истарди.

Устига устак, Мироншоҳ Чингизхоннинг наслидан бўлган хоними Хонзодани хиёнатда айблаб, кўп урган, у Ҳиндистондан янги қайтган қайнотаси Темур хузурига бориб, эрининг ажойиб ҳаракатларини бир-бир санаб, унинг муҳолифат фикрига тушиб қолганини таъкидлаган эди.

Бу гаплар бир ёнга-ю, Темурнинг янги бир юришни бошламоғи учун муҳим сабаблар бўлиши керак эди. Темур бир неча йил аввалги беш йиллик юришлари даврида Анадўлуга кириб, Сивасга бораётиб бирдан ортга қайтиб, Гуржистонга қарши юриб, уларга кўп талафот етказиб, сўнгра тўртлик иттифоқининг бир қўли бўлган

Тўхтамишни енгиб, бу иттифоқни парчалаб ташлаганди. Сивасдан қайтишининг асл мақсади шу — тўртликни парчалаш ва яна кетига, Ўрташарққа қараб юришни давом эттириш эди. Тўхтамиш масаласини ҳал қилиб, 1395—96 йил қишида Ширвонда, Самур дарёси бўйида экан, Усмонли давлати султони Боязидга мактуб жўнаиб, ниятларини очиқ билдирган эди. У хатида Оллоҳнинг инояти билан Тўхтамишни енгганини айтиб, бир қатор таҳдидли фикрлар билан Боязидни ақл билан иш юришга чақирган, ўзига қарши иттифоқда бўлиши эса кўп зарарли эканига имо ҳам қилганди. Яна у мактубида бир йил аввал Араб Ироқида сафарда экан, Шом ерлари ҳокими, асли кимлиги ва оти-сони билинмаган Барқуқга армуғону элчилар юборгани, у таги паст элчиларни ўлдиртирганини сўйлаб, эндиликда ўзи Дашти Қипчоқдаги ишларни йўлга қўйганини, Шом ўлкаларига қўшин тортажанини, айниқса, Мамлук султони билан ҳарбий иттифоқ тузган Сивас қозичасига ҳам ўз ҳаддини билдириб қўяжанини таъкидлаган эди. Темурнинг Анадўлу ва Сурияни истило этиш фикрини очиқ кўрсатиб турган бу мактубда, хусусан, Усмонли султонининг бу ҳарбий иттифоқдан чиқиши кераклигига ҳам нозик ишора бор эди. Фақат Темурнинг Тўхтамишни енгиши, тўртликнинг парчаланиши билангина кутилган вазиятга эришилмаган шеклли, кўп ўтмай, Темур Самарқандга қайтиб, ундан Ҳиндга қараб от солган эди.

Темур узоқлашуви биланок, уни Анадўлу ва Сурияга юришга ундаганлар, у билан бу ишда иттифоқ тузганларга қарши кураш бошланди. Қорақўйлилар ва жалойирлар эски юртларига яна эга чиқмоқ учун Темурга қарши майдонга тушган эдилар. Иттифоқчилар ҳам энди орадаги вазиятни янада яхшилаш ва мустаҳкамлаш ҳаракатига тушиб, хабарлашувлар тезлашганди. Йилдирим Боязид 1395—96 йилларда Қоҳирага бир элчи ҳайъати юборди, Барқуқ ҳам унга жавобан ўз элчиларини жўнатди. Қоҳира ва Сивас орасида ҳам элчилар ҳайъати давомли келиб-кетмоқда эди. Темурнинг таҳдидларига доим писандсиз қараган Қози Бурхониддин Темурнинг тарафдорлари билан курашни давом эттирди, фақат 1398 йил ёзидаги жангда оққўйлилар беги Қора Юлуқ Усмон тарафидан ўлдирилди. Бу ҳодиса ўлкадаги ҳарбий иттифоқни тамом бузилишига олиб келди ва бу Темурни жуда севинтирди.

Қози Бурҳониддиннинг ўлими Боязид учун ўлкасини шарққа қараб кенгайтириш имконини яратди ва у юришни бошлаб юборди; унинг кўшини ҳатто Мамлук султониغا мансуб ерларга ҳам кириб борди. Шунинг ўзиёқ ўртадаги иттифокқа барҳам берди, томонлар ёв-лашди. Қози Бурҳониддиннинг мулкига кўз тиккан Боязид дўстларини йўқотди. Шунга қарамай, Усмонли ҳукмдори Султон Боязид ўлкасини кенгайтиришга қаттиқ киришди: 1397 йилда Қараман ўгли Алоуддин Бекни енгди ва Кўнё, Лоранда, Оқсарой каби шаҳарларни эгаллади. Қози Бурҳониддиннинг ўлимидан кейин вазиятдан айни пайтида фойдаланиб, олдин Аманйани, сўнгра Сивасни ўз тупроқларига кўшиб олди. Шу сирада Мамлук султони ҳам ўлди. Боязид бундан фойдаланиб тўғри Фурот дарёси бўйлаб юрди ва Малатйа, Доранда, Дивриғни ишғол этди. Шундай қилиб, Анадўлунинг тарқоқ ҳукуматлари ўртадан қалқиб, катта бир ҳокимият майдонга келди, аммо энди Темурга қарши сиёсий куч ўлароқ Боязиднинг ўзи яққаланиб қолган эди. Боязиднинг бунчалик осонлик-ла яққаҳоқим бўлиб олишига, биринчидан, бу ўлкалардаги вазият, иккинчидан, муҳими, Темурнинг узокда, Ҳиндистон сафарида юриши ёрдам берди.

Ҳиндистондан зафар билан қайтган Темур бирмунча вақт Самарқандда қурилиш ишлари билан машғул бўлди, бу орада кўшини дам олиб, янги юришга тайёрланди. Ниҳоят, ўйлаган ишларини битиргач, Темур Эрон сари юрди. Зотан у Самур дарёси бўйидан Боязидга жўнатган мактубида яна келажакни таъкидлаганди. Йўлда унга устма-уст гуржи ва арманларнинг бошибузуклик қилаётгани, ўгли Мироншоҳнинг Озарбайжон (эски Ҳулагулар) тахтида ўтириб кўрсатаётган нохуш қилиқлари тўғрисида хабарлар берилди. Шунингдек, Қози Бурҳониддин ва Барқуқнинг бирин-кетин ўлиши, Барқуқнинг ўрнига кичик ёшдаги Фаражнинг тахтга ўтиришию Мамлук давлатидаги ички урушлар, бир тарафда Боязиднинг қурол кучи билан атрофни эгаллаганидан туғилган норозиликлар — барчаси Темурнинг қаршисида у қадар катта тўсиқ йўқлигини кўрсатмоқда эди. Яқиндагина ўзига тобе бўлган Болқондаги мусулмон давлатларига қарши урушдан сўнг бирлаштирилган Анадўлу салтанати ҳали ичдан заиф эди. Зотан Анадўлудаги юртларини ташлаб, Темурга сизгиниб келган

ва ҳар бири Боязид каби ғозийлик, султонлик даъвосида бўлган беклар ҳам бор эди.

Буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб Темур, ниҳоят, ишга киришди: ўгли Шохруҳга тайёрланиб, Озарбайжонга йўналиши кераклигини хабар қилди; Амир Сулаймоншоҳни эса олдиндан Табризга жўнатди. Жаҳонгирнинг ўгли Муҳаммад Султонни Самарқанд мухофазасига тайинлади: Умаршайхнинг ўгли Искандар эса кунботар чегарасини кўриқлаш учун Андижон тарафга йўлланди. Темурнинг ўзи кўшин билан 1399 йил 10 сентябрда ҳаракатга киришди. Отасининг келаётганини эшитган Мироншоҳ уни кутиб олиш учун бугунги Техрон яқинидаги Рай шаҳрида ҳузурига етиб борди. Мироншоҳ бошқачароқ қаршиланди ва унга оид ишларни аниқлаштириш учун айрим беклар Табризга жўнатилди. Тафтишчи беклар дафтарларни кўздан кечирди; шаҳзода исроф йўли билан атрофидагиларга тарқатган мол-мулклар қайтариб олинди, уни айшу ишратга тарғиб қилиб, мамлакат ишларининг бузилишига сабаб бўлганлар қатл этилди.

Райдан Элхонларнинг охириги пойтахти Султонияга ва ундан кейин Қорабоққа келган Темур 1399—1400 йилнинг қишини ўзи ўрганиб қолган Озарбайжоннинг Қорабоғидаги қишловида ўтказди. Шу орада Озарбайжон, Гуржистон ва Араб Ироқида айрим ишлар амалга оширилди. Темур Мингкўлга келди. Энди Анадўлу ва Сурияни истило қилиш учун орқада ҳеч бир таҳлика қолмаганди.

Томонларнинг душманлари ҳам энди ўзларига қарши тарафга сиғинмоққа бошлагандилар. Темурнинг Озарбайжонга келганини эшитган қорақўйлилардан Юсуф Бек юртини ташлаб аввал Мўсилга, кейин бу ерда кўришгани жалойирлардан Султон Адмад билан бирга Бағдодга борди. Иккови Темурнинг Мингкўлдан тўғри Сивасга юриши ниятини билиб, мамлукларга сиғинмоққа қарор бердилар ва Ҳалабга қараб йўналдилар. Аммо Ҳалаб ноиби уларни қабул қилмади, ўртада уруш чиқди. Ҳалаб ноибини енгиб, шу билан бирга Мамлук давлатига сиғинмоқ имконидан ҳам айрилган икки дўст энди Темурнинг Сивасни қўлга олиб, жанубга қараб бораётганини кўришиб, Боязиддан паноҳ тилади.

Сивасни забт этгач, бу билан Усмонли давлатига катта зарба етказган Темур яна олға босди. Шаҳарнинг қўлдан кетиши ва халқининг фалокатга учраганидан эзилган Боязид, Темур Анадўлудан чиқиб, Сурияга

йўналиши биланок, ёнига келиб кўшилган Қора Юсуф ва Султон Аҳмад билан биргаликда хужумга ўтиб, олдин Сивасни темурийлардан қайтариб олди, сўнгра Темурга иттифоқчи бўлиб, ораларининг бузилишига сабабчи бўлган Мутаҳҳартандан Арзинжон ва Қамоҳни тортиб олди.

Сивасни эгаллаб, жанубга йўналган Темур Барқуқнинг ўлиmidан кейин Мамлук давлати ичида юз берган тўполонлар ва қоришиқликдан хабардор эди ва Боязид билан майдонга тушишдан аввал бу ердаги аҳволни бир ёқлик қилиш кераклигини тушунарди. Бундан ташқари бошқа сабаблар ҳам бор эди. Жумладан, беш йиллик юришида, Бағдодни эгаллаб, Барқуққа юборган элчиларининг ўлдирилиши; Тўхтамиш билан урушгани кетганида, ўзига яқинлардан бири, Овниқ қалъаси ҳокими Атламишни Қоҳирага элчи қилиб юборганида, Қора Юсуф Бек уни асир олиб, зиндонга солгани Темурнинг эсида эди. Шунинг учун ҳам Темур Малатйага етиб келибок яқинда тахтга ўтирган Фаражга элчилар юбориб, Атламишнинг қайтарилишини истади. Элчилар Ҳалабга борар-бормас қўлга олиниб, қамалганларини эшитган Темур аввал Баҳиснига юрди, кейин Ҳалабга яқинлаб борди. Ҳалаб ҳимоячиси Темуртош ва атрофдан келган ёрдамчи кучлар биргаликда шаҳар ташқарисида майдонга тушдилар ва Темур уларни синдиргач, қолганлари шаҳарга қочиб кирдилар. Ҳалаб, Ҳама, Хумус каби шаҳарларни бир-бир эгаллаган Темур 1401 йилнинг январида Дамашқ эшикларига келиб тўхтади. Султон Фараж тахт-тожини ташлаб Қоҳирага қараб қочди, шаҳар қамал қилинди. Узоқ вақт қамалдан сўнг Дамашқ ишғол этилди. Шундан кейин кўшиннинг бир қисмига Мирзо Мироншоҳ ва Шоҳрухга бориб кўшилиш ва йўлга чиқиб, Қанъонда қишлаш буюрилди — улар буни бажариб, Акага қараб етиб бордилар.

Ҳалабда экан, Темур бу ердаги уламони тўплади, улар орасидаги энг машҳур олим Ибн Халдун билан суҳбатлашиб, тарих борасидаги билимлари билан уни ҳайратга солди. Сўнгра кўшини билан қалқиб, негадир Қоҳира устига юрмасдан, Қорабоққа кетиш ниятида Мардинга қайтди. Бу ердан туриб доимо уни безовта этиб, тўғаноқ бўлиб келган, эндиликда Усмонли ҳукмдори ёнига сигиниб борган жалойирлардан Султон Аҳмаднинг ўлкасига аскарлар юборди. Султон Аҳмад но-

мидан у ерларни идора қилаётган Фараж деган бек жуда ўжарлик билан муҳофазага киришди, натижада Темурнинг ўзи ўша ёққа йўналмоққа мажбур бўлди. Фараж турган шаҳар қирқ кун қамал қилинди, сўнгра ёриб ўтилиб, зафар билан шаҳар қўлга олинди. Темур бир оз бу ўлкада нафас ростлаб, сўнгра Табриз оша Қорабоққа кетди.

Темур Сурия юришида экан, яна Боязидга мактуб юбориб, ўз муваффақиятларини, куч-қудратини таъкидлаб, Боязидни ўзига итоат этиши кераклигини таҳдид билан эслатди. Бунга қарши Боязид ҳам ўз насли-насаби, зафарлари ва қудратини бир-бир санаб мактуб ёздираркан, ёвга қарши курашга тайёрлигини билдирди. Темур бу хатни олгач, яна мактуб йўллаб, икки ўртада дўстлик бўлиши кераклигини ва бу икковининг кофирларга қарши ислом кучларини орттиришини, ўртада дўстлик ипларининг боғланиши учун ё Қора Юсуф менга топширилсин, ё Усмонли давлати ерларидан чиқариб юборилсин, дея истак билдирди. Боязид бунга жавобан мактуб йўллаб, унинг паноҳига сиғиниб келганларни бошқа бировга тугиб топшириш ёки қувиш мумкин эмаслигини, айна пайтда Темур истаган кишилар Анадўлудан чиқиб кетганини, аммо қайтсалар, яна қабул этилажагини билдирди. >

Ниҳоят, Темур 1402 йил март ойида Боязид устига қўшин тортди. Бир пайтлар Овниқ оша Қамахга келиб, эгаллаб, уни Мутаҳхартанга бериб, Сивасга яқинлашганда Боязидга юборган элчиси, унга қўшилиб Усмонли давлати элчилари Темурнинг хузурига келишди. Бироқ Темур элчилар олдида очикчасига Боязидни айблаб, жангга тайёрланаверсин, деди.

Сўнгра Темур чериги йўлга тушди: Қайсарни, Қиршеҳир оша Анқарага келиб, уни қамал қилди. Бу пайтда Боязид ҳам Анқарага яқинлашганди. Буни эшитган Темур қамални қолдириб, Чубуқ водийсига келди ва урушга тайёрлана бошлади. Бирмунча олдин Темурни Тўқотда кутган Боязид унинг Сивасдан Қайсарига жўнагани ва у ердан Қизилрмоқ дарёси бўйлаб йўналганини эшитиб, йўлини тўсмоқ учун Тўқотдан от сурган эди. Аммо ета олмай, бу орада Анқара қамалда қолганини билибоқ бу томонга йўналганди. Қисқаси, у ҳам Чубуқ водийсида кўр тўкиб, савашга ҳозир турди.

Уруш жуда улкан бир майдонда олиб борилди, шарқда унга Чубуқ сойи оқиб ўтган воҳа (Анқара, Эсанбуға, Чу-

бук, Ҳожилар қишлоғи), ғарбда Қушчи тоғи, Мира тоғи, Ўва сойи, Қишлажиқ дараси; шимолда Жонқуртаран; жанубда Қорачавайрон, Қушчи тоғи атрофлари кирар эди. Энг асосий жанглар Чубуқ сойидан ғарбга томон олти қақиримча чўзилган Қизилчакўй дарасида бўлди.

Иккала томоннинг аскар сони ҳақида турлича маълумот бор. Умуман, Усмонли ўрдусида етмиш минг, Темур кўшинида ундан кўпроқ жангчи бўлган. Уруш 28 июль, жума куни бошланган.

Бу ҳодисалардан олти йил аввал Усмонли давлати оғир бир имтихондан зафар билан ўтиб олганди. Яъни, 1496 йилдаги Нигбўлуда қозонилган ғалаба тасодифий эмасди.

Уруш давомида янгидан фатҳ этилган бекликларнинг аскарлари ўз беклари ёнида қолдилар. Анадўлу ва Румэли сипоҳийлари тарқатилди: ҳар бир қисм ўз юртига кетиш изини олиб айрилишди. Давлатни бошқарган атоқли одамлардан ҳар бири бир шаҳзоданинг этагини тутиб, турли томонга қочиб қолди ва Султон Боязид измидаги кўри кетган кўшин билан уруша-уруша чекиниб, Оқтепа ёнидаги Маҳмутўғлон қишлоғида тўхтади. Темур юришларида унга йўлдош бўлган Маҳмудхон уни шу ерда асир олди. Шундай қилиб, буюк давлат хаёллари шу маконда, ўша онда тамом чиппакка чиқди.

Боязиднинг енгилиши билан тугаган бу уруш натижасида Бизанс (Византия) императорлигининг қулаши яна эллик йилга орқага сурилиб кетди. Рум элида фатҳлар ва турк-мусулмонларнинг юрт кенгайтириш ҳаракатлари таққа тўхтади. Шаҳзодалар ўртасида ҳокимият таллашиб урушишлар, низолар ва Темур тарафидан Анадўлу бекликларининг янгидан жонлантирилиши бу ўлкадаги сиёсий бир бутунликнинг бузилишига олиб келди.

Урушдан кейин мирзолар Анадўлуни турли ерларига жўнатилди. Темурнинг невараси Муҳаммад Султон Сулаймон Чалабийни тутиш учун Бурсага қараб юрди. Сулаймон Чалабий Румэлига қочиб бориб тўхтагач, шаҳар қамал қилинди, сўнгра забт этилиб, яғмога учратилди. Катта ғанимат ва Боязиднинг ҳарамии билан бирга Шамсиддин Муҳаммад Бухорий, Шамсиддин Муҳаммад Фанорий, Шамсиддин Жазорий каби ўз даврининг танилган уламоси Амир Шайх Нуриддин тарафидан келтирилиб, Қутахияда Темурга тақдим этилди. Султон Маҳмудхон етагида Қўнё теварагига юборилган черик Қўнё,

Оқсарой, Оқшеҳир ва Испарта томонларни яғмо қилди. Ойдинга жўнатилган қувватлар ҳам у ерни талон-торож этди. Боязид Усмонли давлатини бирлаштириш ниятида бир замонлар бекликларга барҳам бериб, юртларини қўлларидан тортиб олганди; Қараман, Гермийан, Ойдин, Сарухан, Меҳтеше ва Ҳамидўғулларига бу бекликлар Темур тарафидан қайтариб берилди. 17 августда, яъни урушдан уч ҳафта кейин Сарухон беги Манисага тантана билан кириб борди. Шундай қилиб, Арзинжондан Ментешегача бутун эски бекликлар янгидан тикланди ва ҳатто Қараман ўғиллари аввалгидан ҳам қувватлироқ ҳолга келтирилди.

Муҳаммад Султон Манисада, Шохрух Улубўрлу-Кечирбўрлу тарафларда қишларкан, Темур ҳам Кутахиядан чиқиб, Денизли, Ойдин, Айасулик (Салжук)-Тирейўли билан Измирга юрди. Шаҳарга яқинлашаркан, унга Муҳаммад Султон келиб кўшилди. XIV аср ўрталарида турклар қўлидан чиқиб кетган Измир ва атрофидаги ерлар, қалъалар қўлга олиниб, (1402 йил 2 декабрь) бари Ойдин ўғиллари ҳукмига берилди.

Темурнинг бундан кейин Румэлига бориши аён эди. Бизанс (Византия) императори Мануел Боязиднинг асир тушганидан ўзида йўқ қувонганди, аммо Темурнинг Румэлига ўтиш учун кемалар тайёрланиши кераклиги тўғрисидаги мактубини олиб, эсидан айрилаёзди. Зеро, Темурнинг Измирни ўн беш кунлик қамалдан кейин эгаллаганини билгач, Византия императори жаҳонгирнинг Истамбулга қарши юриши мумкинлигини ҳам тахмин этган ва тезликда элчию армуғонлар жўнатиб, ўзининг унга тобелигини билдирганди.

Бу ердан такрор Айасулукни ошиб Денизлига борилди, Қайсаридан Муҳаммад Султон қисмлари ҳам етиб келгач, бари Анқарага жўнатилди. Темурнинг ўзи Шохрух қишлаётган Улубўрлуга қўнди. Бу ердан туриб Муҳаммад Султоннинг вазияти оғирлашганини эшитди ва Оқшеҳирга қараб юрди. Йўлда Боязиднинг Оқшеҳирда вафот этгани хабарини олди (1403 йил 9 март). Боязиднинг жасади мўмиёланиб, Оқшеҳирдаги Шайх Маҳмуд Ҳайроний мақбарасига вақтинча қўйилди, кейин эса Темур тарафидан Мусо Чалабийга амр этилиб, жасадни Бурсага кўчиришга изн берилди.

Салжуклар даврида Анадўлуда ерлашиб олган татарлар Анқара урушида Темур қўшини сафларига қочиб

ўтиб, унга садоқат изҳор этишганди. Аммо бу Темурнинг татарларга боғлиқ бир ташаббусидан воз кечтиролмади. Татарларни Мовароуннаҳрга кўчиришга қарор берилди. Темур кўшинларини бир ёй каби ўзи турган нуқтадан Мовароуннаҳрга ташлаб, татарларни сурувлари билан кўшиб кўчиртирди. Темур даври тарихчиларидан бири, унинг Анадўлу юришларида ҳам бирга қатнашган Ҳофиз Абрўнинг ёзишича, татарлар ўттиз минг чодир эди. Улар Темурнинг кўчириш ташаббусини истар-истамас қабул этган бўлсалар-да, Эронда, Домғонга етиб келганларида исён уюштирдилар. Бу исён ҳаракатлари қаттиқ жазо билан тугади. Бу воқеадан кейин қорататарларнинг қолган айрим бошчиларининг ҳам попуғи пасайиб, барчаси Самарқандга жўнатилди. Бу ердан ҳам катта бир қисми Сирдарёнинг кунчиқардаги қирғоқларига, Қошғар ва Иссиқкўл ёқларга тарқатиб юборилди. Темур Сирдарё ва Иссиқкўл орасидаги ерларни бўлиқ бир деҳқончилик ўлкасига айлантириш учун қорататарларни, кейин Озарбайжондан, Ажам Ироқидан одам кўчириб келтиришни режалаштирган эди.

Шундай қилиб, Темурнинг кунботарга қилган энг сўнгги ва энг узоқ юриши давомида Мамлук ва Усмонли давлати қаттиқ зарба еди: Византия империяси ҳам теурийларга бўйсунди; Мисрни фатҳ этди. Ярим дунёни эгаллаган Темур қайтаркан, Мингкўлга етганида тўхтаб, 1393 йилда Бағдод яқинида ўлган ўғли Умаршайхнинг ўғилларидан Пирмуҳаммадга Шерозни бергани ҳақида фармон чиқарди. Беклари билан уни Шерозга жўнатиб, у ердаги қардоши Рустамга эса Исфаҳон идорасини топширди. Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ ўғилларидан Абубакр Мирзога Диёрбакр ва Мардиндан бошлаб то Басрагача чўзилган Араб Ироқи ҳукмронлиги бахш этилди. Ёнига аскарлар ва беклар кўшиб, салгина аввал бу ўлкада янгидан ҳукмрон бўлиб олган қорақўйли Юсуф Бек устига юборди. Исфаҳон ҳокими, Умаршайх ўғилларидан Рустамга ҳам уларга етиб олиш буюрилди.

1403 йилнинг июлида Гуржистонга келган Темур бу ерда янги фатҳлар қилди, Кур дарёсини кечиб, қишни ўтказиш учун эски қишлоқ ери Қорабоққа йўналаркан, йўлда Бойлаканда тўхтади. Анчадан бери хароб бўлиб қолган Бойлаканни таъмирлаб, янгидан қуришни, Арас дарёсидан бир канал қазиб келтиришни буюрди. Қишни Қорабоғда чиқарган Темур 1404 йилнинг март ойида Са-

марқандга қайтиш учун кўзғолди; Арас дарёсидан ўтаркан, унга кўприк курдиртирди. Наҳри Барлос қишлоғидан кейин Неъматобод атрофига етиб келиб, жуда катта тўй берди. Аввалдан режалаштирилган бу тўйда Ҳурмузгача бўлган Форс ва Кирмон ерлари, Райдан Озарбайжонгача чўзилган Ажам Ироқи, Арран, Мугон, Қорабоғ, Гилонот, Ширвон, Шамахи, Дарбанд, Гуржистон, Абхаз, Ҳижозга қадар Диёрбакр ва Араб Ироқи, Истанбулга қадар Рум диёри, Искандария ва Нилгача бўлган Шом диёрини Мирзо Умарга берди. Форс ўлкаси, Араб Ироқидаги теурий мирзолар, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Мардин ҳокими Султон Иса, Ван ҳокими Малик Иззаддин, Гуржи қироли Кўстендил, Урмия ҳокими Дизак, Мароға ҳокими Чалиқ, Ардабил ҳокими Бистонбек — барчаси Умарга тобе қилинди. Темур Амир Жоқунинг ўгли Жаҳоншоҳни унга отабек этиб тайинлаб, ёнига ўн минг кишилиқ кўшин ва баъзи бекларни ҳам бериб, насиҳатлар қилиб, ўзи Самарқандга йўналди. Шундай қилиб, Мироншоҳнинг беклари ва аскарлари ҳам ўгли Умарга берилиб, ота ўглининг буйруқ ва васийлигига боғлиқ бўлиб қолди.

Бу ердан қалққан Темур кўчиб-кўниб, йўл-йўлакай янги ерлар ва ғаниматлар олиб, Амударёни кечиб, Кешга кириб келди. Шайх Шамсиддин Кулол мазорини зиёрат этиб, унинг руҳидан кўмагу қувват тилаб, кейин ўз яқинларининг мазорларини ҳам зиёрат қилиб, дуолар ўқиб, 1404 йил июлда Самарқандга етди. Бу ерда қурилиш фаолиятларини давом эттирди, кунботарда қозонган ғалабалари шарафига қутлов тўйлари ўтказди. Бу тўйларда Темурнинг невараларидан олтитаси ва Бурсадан асир олиб келтирилган Шамсиддин Жазарийнинг ҳам никоҳ маросимлари Самарқанд бош қозиси иштирокида, Ҳанафий мазҳаби қоидаларига мувофиқ ўтказилди.

ТЕМУРНИНГ СЎНГГИ САФАРИ

Темур етти йиллик юришга кетаркан, Самарқанд ҳукмронлигини Жаҳонгирнинг ўгли Муҳаммад Султонга, Андижон тарафларни, яъни, мўгул чегараларини идора этишни Умаршайх ўгли Искандарга топширганди. Искандар мўгул хони Ҳизирхўжа Ўғлоннинг ўлимини эшитиб, бу фурсатдан фойдаланиб, савашчи беклари ва кўшинини кўзғатиб, мўгуллар устига юрди. Хўтангача бўлган ер-

ларни олиб, зафар билан Андижонга қайтаркан, у ердан Самарқандга боришни ният этди. Аммо Муҳаммад Султоннинг ўзи ҳақида яхши фикрда эмаслигини эшитиб, ниятидан қайтди. Бу ҳаракати муҳолифатга йўйилиб, ўртадаги бир неча беклар томонидан Искандар ва нўкарлари билан тугилиб, Самарқандга жўнатилди. Бу ерда улар калтакланиб, қамаб қўйилди. Искандарнинг отабеги эса йигирма олти одами билан биргаликда ўлдирилди. Орадан ўтган бир муддат ичида Муҳаммад Султон ва Искандарнинг ҳарбий чақириқлари натижасида ўлкада деярли одам қолмади — барча кўшинга кўшиб олинди; шу сирада, Анқара урушидан кейин, Туркистонни идора қилиш учун Мироншоҳ ўғли Халил Султон тайинланди.

Ҳиндистонга юришдан аввалроқ золим кофирларни йўқ қилиш фикрига тушган Темур сафарни бошларкан, Муҳаммад Султонни қирқ минг кишилик кўшин билан Мўғулистон чегараларига юборган, унга экинчилик ишларини кучайтиришни буюрган эди. Темур Ҳиндистондан қайтиб, яна йўлга чиқиб, Озарбайжонга етганида Чин императори Тўнгузхоннинг ўлимини эшитганди. Баъзи манбаларда унинг мингларча мусулмонни ўлдириб, ўз мамлакатада мусулмончиликни таҳқирлаб, ислом кишиларига кун бермай қўйганини ёзишган. Бу гаплардан хабардор бўлган Темур, ниҳоят, энди бутпарастларга етарли бир зарба беришга қарор қилди ва шарққа юришни режалаштирди. Аскарнинг тайёрлик кўришини буюриб, Жаҳонгир ўғли Умаршайх ўғли Саидахмад билан Қандаҳор тарафларга; турли ўлкалардан келган элчиларни ҳам мамлакатларига жўнатиб, Чинга қадар чўзилган ерлардаги ўлкаларни Шоҳрухнинг икки ўғлига беришга қарор қилди. Тошкент, Сайрам, Ашпара билан Чин чегарасигача бўлган бутун мўғул вилоятларини Улуғбекка; Андижон, Қошғар ва Хўтангача чўзилган ўлкани эса Иброҳим Султонга берди.

Шундан сўнгра Темур кўкда юлдузлар уйғун кўринган замонда, 1404 йилнинг ноябрь ойи охирларида Самарқанддан йўлга чиқди. Ҳаво ўтган йилдагига қараганда анча совуқ эди, шу учун кишни Аксулатда ўтказиш буюрилди. Бу ердан атрофга мактублар, чопарлар юборилди; мўғуллар устига юриш учун шаҳзодалардан Халил Султон Умаршайх ўғли Аҳмад билан бирга Тошкентга, Шоҳрухияга ўнг қўл кўшини ўлароқ жўнатилди. Қизидан

бўлган невараси Султон Хусайнни эса сўлқўл ўларок Сайрамда қишлаш учун юборди. Ўзи Ўтрорга қараб йўналди. Сирдарёнинг музидан ўтиб, 1405 январида Ўтрорга кирдилар. Бундан буёғига йўл юриш мумкин эмаслиги ҳақидаги хабарлар олингач, йўллар очилгунча шу маконда қолишга қарор қилинди. Табиийки, бундай оғир шароитда бошланган юриш қариб қолган Темурни анча чарчатганди. Февраль ўрталарида ўнгчи — олдинда турган қувватларга юриш буйруғи бериларкан, Темур бирдан оғриб қолди. Ўрду табибининг жонини тикиб қилган ҳаракатларига қарамай, Темурнинг туруми кундан-кунга ёмонлашаверди. Қийинчилиги ортгандан ортиб боравергач, ёнига хонимлари билан Амир Шайх Нуриддинни, Амир Шоҳ Маликни, ўғилларини чақириб, Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадни ўзига валиаҳд деб белгилади, йиғилганлардан аҳднй бузмасликка сўз олди. Ва 1405 йилнинг 18 феврилида 69 ёшида дунёдан кўз юмди.

ТЕМУРНИНГ ВАФОТ ИДАН КЕЙИН ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ВА ШОҲРУХ ДАВРИ

Темурнинг Ўтрордаги ўлими кўшин ичида буюк бир қайғу туғдирди. Темурнинг хонимларига ва яқинларига тасалли билдирилгач, Амир Шайх Нуриддин ва Шоҳ Малик каби атоқли беклар Темурнинг васиятларини амалга ошириш учун бирга ҳаракат қилишга келишиб, ўнгқўл ва сўлқўл кўшинларидаги мирзолар ва бекларга мактублар, чопарлар жўнатдилар. Ғазна тарафларда бўлган Мирзо Пирмуҳаммадга ҳам бобосининг ўлими ва валиаҳдликка тайин этилгани хабарини махсус чопар билан юборилди ва тезда Самарқандга келиши таъкидланди. Яна алоҳида чопарлар Ҳиротдаги Шоҳрухга, Табриздаги Мирзо Умарга, Бағдоддаги Абу Бакр ва Мироншоҳга ўлим хабарини олиб кетдилар. Мактубларда уларни ғафлатга берилмасдан, ўз ўлкаларини қаттиқ муҳофаза қилишлари кераклиги билдирилганди.

Ўлим онида Темур ёнида бўлган беклар атрофга хабарчилар жўнатгач, эртаси куни жаноза намози вақтида чечаксуви билан ювилган ва ипакликлар билан ўралган жасад солинган тобут Ўтрордан кўтарилиб, тўғри Самарқанд сари йўлга чиқилди. Ўша кечаси музлар билан

қопланган Хўжанд сувидан кечиб, тунги кўноқликда бир муддат тин олиб, эртаси эрталаб бир йигин қилиб кенгашганларидан сўнг буюк бир кўшинни тўплаб қўйилгани учун мўғуллар устига юришга қарор берилди. Марказ ўрдудаги беклар Темурнинг ўлим хабари мўғулларга етиб борганини, энди бундай катта кўшиннинг боришига улар ишонмаслигини билсалар-да, мўғулларнинг қочишига ва ўзларининг зафар қозонишларига инона эдилар. Бу фикрдаги беклар Темур билан сафарга отланган Иброҳим Султон ва Тошкентдаги Халил Султонларни олиб, бу ердаги мирзолар ичида энг каттаси Халил Султонни ҳукуматни бошқаришга тайинлаб, юришни давом эттиришни, мўғулларни енгиб, сўнгра Самарқандга қайтишни, ўшандан кейин курултой чақириб, Темурнинг васиятини бажариш тўғри бўларди, деган қарорга келдилар. Йигиннинг бу қароридан кейин, эртаси эрталаб жаножа маросимини Амир Хўжаюсуфга топширилди, улар Самарқандга қараб йўл олдилар. 23 февраль душанба куни кечаси Самарқандга етиб бордилар, жасад Темурнинг невараси Муҳаммад Султон мадрасасида тупроққа берилди.

Ўлимдан кейин бир неча кун ўтиб, Ўтрорда аҳд берган беклар яна Темурнинг хонимлари ёнига келишиб, салгина аввал Темур васиятларини мутлақ амалга оширишга сўз берганларига қарамай, айнашиб, энди «Темурнинг валиаҳдликка тайинлагани Пирмуҳаммадни валиаҳд деб билишларини, бироқ у айни кунда бу ердан жуда узокдалигини, Қандаҳорда эканини, ўзлари мўғуллар устига юришда бўлишларини — агарда Пирмуҳаммаднинг келиши кутилса, жуда кеч бўлиши ва пайт бой берилишини, аслида-ку, ҳар қанақасига олиб қаралганда ҳам Темурнинг энг мос вориси Мирзо Шоҳрух экани...» тўғрисида гап-сўз қилишди. Уларнинг фикрича, Шоҳрух Самарқандга келса, ўлка тинч бўлармиш. Бунга Темурнинг хонимлари нима деб жавоб берганлари маълум эмас. Бу суҳбатдан кейин беклар Темурнинг хонимлари ва Улуғбекка мотам кийимларини олишлари лозимлигини сўйлаб, уларни Самарқандга кузатиб, ўзлари Ўтрорга қайтдилар. Бу ердан Тошкентдаги Халил Султонга ва Сайрамдаги Султон Ҳусайн ва бекларига хабарчи юбориб, Темурнинг тобути ва хонимларини Самарқандга йўллаганларини, ўзлари эса мўғуллар устига юришга қарор берганларини айтиб, Темурнинг насихат ва васияти ҳақида алоҳида ўтириб

гаплашиб олиш учун Ўтрордан беш фарсах наридаги Чўклакка келишлари лозимлигини билдирдилар. Шундан сўнг ҳаракатга киришган беклар кутилган икки хабар олиниши билан фикрларини ўзгартирдилар. Бу хабарлар Темурнинг қизидан туғилган невараси Султон Ҳусайн ва Тошкентдаги бекларнинг тутган ишлари билан боғлиқ эди. Султон Ҳусайн Темурнинг ўлиmidан хабардор бўлиши биланоқ кўл остидаги сўлқўл қўшинидан минг кишини ажратиб жанозанинг Самарқандга етиб бормасидан аввалроқ уни эгаллаш учун от сурди. Султон Ҳусайнга юборилган чопар буни кўриб, ортга қайтиб, бор гапни билдиргач, ўрду тепасида турган Амир Шайх Нуриддин ва Шоҳ Малик Темур сафарга чиқиш олдидан Самарқанд муҳофазасини топширган Аргуншоҳга мактуб юбориб, воқеалардан уни воқиф этиб, шаҳарни қаттиқ ҳимоя қилишни, мумкин бўлса, Султон Ҳусайнни тутишни, сўзларига қулоқ солмасликни англатишди. Жанозани кўчириб бораётган Юсуф Хўжанинг ҳам шаҳарга етиб олиши учун шошмоғи кераклиги айтилди. Шунингдек, Тошкентда турган Халил Султонга ҳам мактуб ва чопар йўллаб, Султон Ҳусайннинг қилмишларини очиқлаб, Оқар деган ерга келишини, Темурнинг васиятига кўра қилинадиган ишлар у ердаги йиғинда ҳал бўлишини билдиришган эди. Аммо Ўтрордан бу мактуб етиб келмасдан сал аввалроқ Худойдод Ҳусайний, Арлот Ёдгоршоҳ, Шамсиддин Аббос каби Тошкентда турган ўнгқўл беклари Султон Ҳусайннинг Самарқандга юрганини эшитиб, ҳеч ким билан маслаҳат қилмасдан, Халил Султонни ҳукмдор деб таниганларини эълон этиб, унга садоқат билдиришган эди.

Марказ ўрдудаги беклар буни эшитиб, бир муддат ўзларини йўқотиб қўйдилар, сўнгра ўнгқўл бекларига гинали бир мактуб йўллаб, Темур ўлаётганда ўзларининг унинг ёнида бўлганликларини, унинг Пирмуҳаммадни валиаҳд деб тайинлаганини, бу васиятни бажаришга ўзлари сўз берганларини ва бу аҳдга содиқ қолажақларини, айни кунлардаги ҳаракатлар Темур васиятларига терс эканини таъкидлаб, бошқа бир чопарни Тошкентга жўнатишди. Бунга юборилган жавобда ўнгқўл беклари давлатнинг тинчлигини ўйлаб, кутилмаган фитнанинг олдини олиб бу ишни қилганларини, буни ҳар қандай одам тўғри қабул қилади дея ўйлаганларини, аммо ҳеч қачон Темурнинг васиятидан четга чиқмасликларини, бу йўлда нима

қилиш лозим эса, барчасига тайёр эканликларини ёзишган эди. Марказ ўрду беклари яна ўнгқўл бекларига мактуб йўллаб, Халил Султонга қилган байъатларидан топишлари ва Пирмуҳаммадга байъат боғлашлари кераклигини, бу хусусда бир аҳднома ёзиб юборишларини истадилар. Шундан сўнг Амир Шайх Нуриддин, Шоҳ Малик, Темурнинг хонимлари, Мирзо Улуғбек ва Иброҳим Султон биргаликда қўшинни қўзғотиб, бундан кейинги бўлиши мумкин фитналарнинг ҳам йўлини тўсиш ниятида тезроқ бориб Самарқандни эгаллаш учун йўлга чиқишди. Самарқандни эгаллаш учун олдинроқда бораётган Шоҳ Малик шаҳарга етиб келиб, ўзгача аҳвол билан қаршиланди. Ўтрордан иккала амирнинг Самарқандга йўналганини эшитган Халил Султон шаҳар муҳофазачиси амир Аргуншоҳга кўп ваъдалар бериб, бошкентни ўзи учун мудофаа этишга кўндирган эди.

Амир Шоҳ Малик йўли устидаги Шайхзода қапусидан ўтиб, Амир Аргуншоҳ ва Темур тобутини келтирган Юсуфхўжа турган Чорраҳа эшигига келганида, қалъа дарвозаси унга беркитилганини кўрди. Амир Аргуншоҳ уни ичкарига қўймай: «Валиаҳд Пирмуҳаммад хусусида бутун шаҳзода ва беклар тўпланиб, ҳамма уни бир ҳукмдор ўлароқ тан олганидан кейингина эшикларни очаман», деди. Шоҳ Малик унга кўп ўгитлар берса-да, натижа чиқмади ва у ортига қайтди. Барчалари бу холдан ўқинишиб, Бухорога кетишга қарор берилди. Аммо яна бир оз сабр қилиш, Шайх Нуриддин ҳам бир Самарқандга бош уриб, у ердаги беклар билан келишишга уннаб кўриши маъқул топилди. Шайх Нуриддин 1405 йил 3 март сешанба куни Чорраҳа эшигига борди, у ердан туриб беклар билан суҳбатлашди, беклар аввалги фикрларини такрорлаш билан кифояланиб, уни шаҳарга киритмадилар ва амир ортига қайтди.

Буёқда эса Тошкентдаги беклар қилган ишларига пуншаймон чекиб, Темурнинг васиятларига содиқ эканликларига доир бир аҳднома битиб, муҳрлаганларидан кейин Халил Султон ҳам истар-истамас ўз муҳрини босди. Аммо Халил Султон Темурнинг васиятида фақат Пирмуҳаммаднинг ҳақларигина адо этилган, деган фикрда бўлгани учун бу аҳдномага мажбуран муҳр ургани, бу ишда ҳеч бир самимийлик йўқлиги ҳам аён эди.

Устига устак, шу чоқда айрим бекларнинг фурсатни ганимат билиб, бир он олдин бўлса-да ҳаракат бошлаб,

Самарқанд тахтини эгаллаш лозим, деган фикрларини маъкул кўрган Халил Султон уларни тўплаб, эҳсонлар бериб, бошкентга қараб юрди.

Бунинг хабари Амир Шайх Нуриддин ва Шох Маликка етиб келгач, улар энди Халил Султоннинг ахдномани бузганини, шу учун ҳам Самарқандга юрганини англаб, амирзода Пирмуҳаммад ёнига Улуғбек ва Иброҳим Султонни олиб тезда Бухорога етиб бориш керак, хонимларнинг эса Самарқандга кетишлари тўғридир, дедилар. Хонимлар ҳам бу таклифни қабул қилиб, мотам кийимларини кийиб, ёнларига айрим шаҳзодаларни олиб, Чорраҳа эшигига келдилар. Шаҳарга киришга изн берилмагач, яқин ўртадаги амирзода Шохрух боғига кўниб, тунни шу ерда ўтказишди. Эртасига шаҳарга кирган хонимлар Темур кўмилган амирзода Муҳаммад Султон хонақоҳига бориб, у ерда кўндилар ва шаҳардаги кайвонилар, уламолар ва атоқли кишилар билан Самарқанд элини тўплаб, буюк бир мотам йиғини ўтказдилар.

Марказ ўрду беклари ихтиёрларидаги кўшин билан ақча, жавохир, қимматбаҳо кийимликлар, қуроллардан иборат Темур хазинасини олиб 6 март жума куни Бухорога йўналдилар. Улар йўлда экан, шаҳар ҳимоячиси Аргуншоҳ уларга бир мактуб йўллаб, қапуларни очмагани душманликдан эмас, балки Темурнинг васиятига садоқатдан эканини, агар Халил Султон келсаям шундай қилинишини ва валиаҳд Пирмуҳаммад келгунча шундай қилинажани таъкидлаб, бу аҳдда собит туражакларини билдирган эди. Марказ ўрду беклари бу сўзларга инониб, бу ҳаракатлари тўғрилигини ва валиаҳд келгунча шу тарзда шаҳарни ҳимоя қилиб турилиши лозимлигини таъкидлаб жавоб мактуби жўнатдилар ва йўлда давом этдилар. Бироқ бир неча кундан сўнгра бошкентнинг Халил Султонга таслим этилганини — топширилганини эшитдилар.

Тошкентдан йўлга чиққан Халил Султонни Самарқанддан тўрт фарсах беридаги Темур қурдирган Шероз кишлоғида амир Аргуншоҳ ва Юсуфхўжа кутиб олишди ва унга шаҳару қалъанинг, хазинанинг калитини беришди. У 1405 йилнинг 16 мартада, чоршанба куни шаҳарга кириб, Темурнинг васиятини бажармоқ учун Муҳаммад Жаҳонгирни хон кўтардилар ва Халил Султон билан унинг номидан ақча чиқардилар. Барча фармонлар унинг отидан чиқарилса-да, аслида ҳокимиятни Халил Султон идора этмоқда эди. Аммо не бўлса бўлсин, тарих

да Темурнинг ёнида доимо «хон» деб эълон қилинган бириси бўлганини эсласак, Муҳаммад Жаҳонгирнинг хон деб кўтарилиши ҳам муҳим ҳодиса эди. Лекин Халил Султон тахтдан кетиши биланоқ Муҳаммад Жаҳонгирнинг хонлиги ҳам тугарди. Шоҳрух замонида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Чингизхон наслидан хон кўтариш анъанаси тугади.

Халил Султон шаҳарга кириши билан саройни эгаллади. Икки кун ўтгач, Муҳаммад Султоннинг хонақоҳига кетилди, мотам тутилди. Қуръон тиловат қилиниб, фақирларга садақаю емаклар тарқатилди. Шундан сўнг Темур ва Муҳаммад Султон жасадларини у ердан кўчириб, Темурнинг ўз васиятига кўра, Сайид Бараканинг оёқ томига кўмдилар.

Халил Султон бу вазиятда ҳокимиятини давом эттириш учун беклар билан алоқасини ниҳоятда яхшилаш кераклигини тушунганди. Қўлида шаҳар ва Темур хазинаси калитлари бўлгани учун бу мақсад йўлида бекларга ва керакли кишиларга мўл-мўл тухфалар тарқата бошлади.

Бухорога Пирмуҳаммад билан алоқа ўрнатиш учун келган марказ ўрду беклари кенгашиб, вазиятни ўрганиб, мавжуд турумда, муҳолифлар кучаймасдан Мирза Шоҳрух ва ё Пирмуҳаммаддан қай бириси олдин келса-келсин — шунга шошилиш керак; Шайх Нуриддин шаҳзодалар ва келтирилган хазина билан Бухорода қолиши лозим, деган қарорда тўхташди. Бу қарор бўйича Хуросонга қараб от сурган Шоҳ Малик Жайхун дарёси устидаги йўллардан бири — Диза кечигига етганида, Шоҳрух ҳам шу ерга келиб турганини кўрди.

1 март куни отасининг ўлим хабарини олган Шоҳрух ҳоким бўлган ўлкасида ўз номига хутба ўқиттириб, ақча бостиришни бошлатиб, Хуросон муҳофазаси учун Ҳиротда айрим бекларни тайинлаб, ўзи Ҳиротдан Мовароуннаҳр йўлига тушди. Андхўйдан ўтиб, Жайхун бўйига етиб, кўприк қуришни бошлатаркан, дарёнинг у қирғоғида Амир Шоҳ Малик тургани билдирилди. Шоҳрух бутун бўлган гаплардан воқиф этилди. Шу сирада Халил Султондан элчи келди, у берган мактубда Шоҳрухнинг элулуси Хуросон эканлиги ва у ана шу ўлкада ҳукмронлигини суриши кераклиги, Мовароуннаҳрда эса Халил Султондан кучли бошқа бириси йўқлиги учун бу ўлка унинг измида бўлиши лозимлиги, агарда бу фикр қабул этилса, у ҳар қанақа муносабатга тайёр экани битиклик

эди. Шоҳрух бу таклифни қабул қилгандай бўлиб, Бухордан мирзоларни ва хазинани олиб келиш учун Шоҳ Маликни орқасига қайтариб юборди, ўзи эса Андхўйга йўналди. Шоҳ Малик Бухорога етиб, шаҳзодалар ва Шайх Нуриддин билан биргаликда Амударё бўйига қайтдилар. Хазиналар Бухорода ўғрилар томонидан яғмоланган эди. Шоҳ Малик ўрдунинг маълум қисми билан бу ердаги кечув йўлини кўриқлаб қолди, Шайх Нуриддин эса шаҳзодалар ва қолган ўрду билан Андхўйдаги Шоҳрух ёнига етишдилар. Бундан ташқари, Хуросондан кутилган кўшин ҳам бу ерда хозир турарди.

Самарқандда ўз вазиятини яхшилаб олган Халил Султон ўн минг кишилик бир кўшинни Шоҳ Малик кўриқлаб турган Диза кечигини эгаллаш учун жўнатди. Самарқанддан келганлар Шоҳ Маликдан устун келолмагач, орада тарафлар келишув кўришмаларини бошладилар. Шоҳрух ёнига борган элчилар унга: «Амирзода Шоҳрух баҳодир бу мамлакатни муҳаққакки, қардоши ва ё ўғилларидан бирига беражагини, амирзода Халил ҳам улардан бири эканига кўра, мамлакатни унга бериб кўя қолишини» таклиф этдилар. Шоҳрух ўртада низо чиқмаслиги учун хонимлардан Хоника билан Темурнинг хазинасини Пирмуҳаммадга, ўғиллари амирзода Улуғбек, Иброҳим Султон ва одамларининг хазиналарини эса ўзига юборилишини шарт қилиб кўйиб, уларнинг таклифини қувватлашини аниқлатди. Сўнгра: «Агар бу шартлар бажарилса, сувнинг¹ у бир тарафини Халил Султонга бераман», деди. Халил Султон тарафдан шаҳзодаларга мансуб хазиналарнинг берилиши хабари келгач, Шоҳрух элчилар ҳайъатини Самарқандга жўнатди. Аммо улар хазинани олиш бир ёқда турсин, жонларини аранг қутқариб, орқа-олдиларига қарамай кечаю кундуз қоча-қоча Шоҳрух ёнига қайтдилар. Шундан сўнг Шоҳрух Ҳиротдан олган хабарга кўра май ойида Андхўйдан бошкентига қайтди.

ОЗАРБАЙЖОН ВА АЖАМ ИРОҚИДАГИ ВАЗИЯТ

Аввал айтилганидек, Темур кунботарга уюштирган энг сўнгги ва энг узун юришида Мамлук ва Усмонли давла-

¹ Амударё.

тини оғир зарбалар билан эгаллаб, қайтишда, Мингкўлда фатх этилган ерларни бўлиб берган, жумладан, Умаршайх ўғилларидан Пирмухаммадга Шерозни, қардоши Рустамга Исфаҳонни, Мироншоҳ ўғли Абу Бакр Мирзога Араб Ироқини бериб, ёнларига танланган айрим бекларни-да кўшиб, ўлкасида ҳокимиятини тиклаб олган қорақўйли Юсуф Бек устига бостириб боришни буюрган эди. Исфаҳондан Мирза Рустам ҳам босқинга етиб бориши лозим эди.

Мирзалар Нилла деган жойда учрашиб, урушга тайёрланиб, Сиб қишлоғига ёндош Ганам суви бўйида, 1403 йил ёзида Қора Юсуф Бек аскарига қарши майдонга тушдилар. Саваш темурийлар ғалабаси билан тугади. Юсуф Бек Сурияга қараб қочди, ўғилларидан Ёрали ўлдирилди, хонимларидан бири тутқун олинди.

Темур 1403 йил ноябрда Қорабоғда қишлар экан, Самарқанддан Мироншоҳ ўғли Мирза Умарни чақиртирди; эскидан чингиз насли Ҳулагухон эгаллаган ерлар тахтини Мирза Умарга берди... Темур бобоси кетгач, Мирза Умар Қорабоғдан Аладаг яйловига ўтди. Бутун атроф ўлкаларнинг ҳокимлари каби Мирза Абубакр ҳам, ўзининг мавқеи ҳам катта бўлишига қарамай, бобоси Темурнинг ҳукмларига ҳурматан, отаси Мироншоҳни ёнига Диёрбакрга қайтдилар.

Шу воқеалар сирасида Темурнинг кунботарга юриш бошлаб, йўлда ўлгани хабари олинди. Амир Жаҳоншоҳнинг катта ишонч ва эътибор билан Мирза Умарга отабек этиб тайинлангани баъзи ҳасадчи беклар кўнглида қизғанчиқликни оширган, улар аста-аста отабеги билан Мирза Умар орасида совуқлик солган эдилар. Темурнинг ўлими хабари Озарбайжонга келгач, айрим кимсалар Жаҳоншоҳни авраб, пайтдан фойдаланиб Мирза Умар ва одамларини ўлдириб, ҳокимиятни кўлга олиш кераклигига ишонтирдилар. Отабеги Жаҳоншоҳ фитнага бош уриб, 1405 йилнинг 24 мартада эрталаб Мирза Умар ётоғини босди, бир қанча одамларини ўлдирди, Мирза Умар чодирига юраркан, ҳодисани билиб қолган Мирза қочмасдан осийлар қаршисига чикди ва жангга ташланди, олишувда Жаҳоншоҳ ўлдирилди.

Мирза Умар шундан кейин ўрдугоҳига қайтди. Ишларини бажаришга киришди, аммо ишончли бекларидан айримлари ўлдирилгани учун идорада қийинчиликлар бошланганди. Мирза Умар эндиликда акаси унга тобе-

ликдан воз кечишини биларди. Ростдан ҳам, амир Жаҳоншоҳнинг ўлдирилишини эшитган Абубакр шуни баҳона қилиб, Озарбайжонга қараб кўшин тортиб келарди. Аммо Мирза Умар кишилари Султония яқинида ҳийла билан уни қўлга олиб, қалъага қамашди. Отаси Мироншоҳ Абубакрнинг бошига тушганларни билиб, Хуросон томонга қараб қочди; у бир оз аввал Мовароуннаҳр ҳокимлигини олган ўғли Халил Султонга бориб кўшилишни ният қилганди.

Мирза Умар акасининг тутқунлигидан ҳам кўнгли тўлмай, пойлоқчиларни қўлга олиб, уни заҳарлаб ўлдиришга буюрди. Аммо Мирза Умар кишилари Султония яқинида ҳийла билан уни қўлга олиб, қалъага қамашди. Отаси Мироншоҳ Абубакрнинг бошига тушганларни билиб, Хуросон томонга қараб қочди; у бир оз аввал Мовароуннаҳр ҳокимлигини олган ўғли Халил Султонга бориб кўшилишни ният қилганди.

Мирза Умар акасининг тутқунлигидан ҳам кўнгли тўлмай, пойлоқчиларни қўлга олиб, уни заҳарлаб ўлдиришга буюрди. Аммо Абубакр ҳам пойлоқчилар билан келишиб, қалъани қўлга олиб, сўнгра Рай атрофида ўралашиб юрган отаси ёнига бормоқ учун кунчиқарга қараб йўналди. Шундан сўнг икки ака-ука ўртасида очик ёвчилик бошланди. Абубакр билан Мироншоҳ кўришганларидан сўнгра Халил Султонга бориб кўшилмоқ учун Самарқандга интилдилар, бироқ Хуросон ҳокими Шохрух уларнинг йўлини тўсиб қўйди. Ота-бола орқага қайтиб, Мирза Умарнинг ширвоншоҳлар билан машгуллигидан фойдаланиб, Султонияни эгаллаб олдилар. Бошида Абубакр Султония тахтига отасини ўтирттирди. Аммо кейинроқ уни тахтдан индириб, ўзини ҳукмдор деб эълон қилди ва Табризга қараб юрди. Йўлда ҳеч бир қаршиликка дуч келмай, осонлик билан 1405 йил охирида шаҳарни эгаллаб, ҳокимиятни қўлга олди, аскарини эса қишлаш учун шаҳар аҳолисининг уйларига тарқатди.

Шунга қарамай, Абубакр Табризда узок қололмади. Чунки Абубакр Табризга кирганида Мирза Умар Мароғага келган, бу ерда Исфаҳон ва Форс ўлкаси ҳокимлари, Умаршайх ўғилларидан Рустам, Пирмуҳаммад ва Искандар билан алоқа боғлаб, улар билан биргаликда Рай атрофидаги Абубакрни талон-торож этишган эди. Табриздан Исфаҳонга келган Абубакр шаҳарни қамал қилди, яғмоланган оғирликлар ва ҳарамини қайтариб ол-

ди, ammo қамални давом эттираверди. Мирза Умар жиянлари билан бошлаган ҳаракати мағлубиятга учраганини сезиб, Исфаҳондан оёқ тортиб, Хуросонга йўналди. Бу пайтда Жомда Саидхўжа исёнини бостириб юрган Шоҳрухнинг одамларини кўриб қолиб, улар орқали Шоҳрухга итоатда экани ва унинг изни билан ҳузурига чиқмоқчилигини билдирди. Умарнинг бу орзуси, истаги қабул этилиб, унга Сабзаворда кутиш буюрилди. Сабзаворга борган Мирза Умар барча тилаганларига эришди. Саманган атрофида Шоҳрух ҳузурига киришга муваффақ бўлди.

Исёнчи Саидхўжанинг таслим бўлмасдан, қочиб, Хуросон Хукмдори Шоҳрух Астрободга юрди ва ёвни Султон Девин тупроғида мағлуб қилди. Шоҳрух шундан сўнг Астробод ва Домғон атрофини Мирза Умарга, Хуросоннинг аввал Алибек ҳокимлик қилаётган қисмини ўғли Улуғбекка бериб, ўзи бошкент Ҳиротга қайтди. Ammo Мовароуннаҳрдаги маълум воқеалар туфайли Шоҳрух Хуросондан бу томон келаркан, Мирза Умар унга исён бошлаб, Мозандарондан Хуросонга юрди. Тузл иғига тупурган Мирза Умар ўғитларга қулоқ осмади, охири Шоҳрух юртига қайтиб, Жомга келиб, у билан уруш бошлади. Уруш Мирза Умарнинг мағлубияти билан тугаркан (1407 йил 18 апрель), у Самарқандда ҳукм сураётган кардоши Халил Султон ёнига қочди. Бироқ йўлда, Мурғоб теварағида Шоҳрух одамлари билан олишувда яраланиб, даволаш учун Ҳиротга олиб кетилаётганда дунёдан ўтди.

Абубакр эса, Шайх Ҳожи Ироқийнинг Султония қалъасини қамал қилганини, Бистом ўғли Жокирнинг Табризга кириб, ширвоншоҳлардан Шайх Иброҳимнинг ҳам Табризга келганини эшитиб, исфаҳонликлар билан келишиб, Озарбайжонга қайтди. Йўлда унга Шайх Ҳожининг қамални тўхтатганини айтишди, ammo кутилмаганда жалойирлардан Султон Аҳмаднинг Табризга бостириб келаётгани хабари ҳам олинди.

Аслида Султон Аҳмаднинг бу юришига қадар қизик воқеалар юз берганди. У қорақўйлилардан Юсуф Бек билан Дамашқ қалъаси зиндонида ётаркан, кўп найрангли режалар тузишганди. Келажакда Мамлук тахтига ўтирган Шайх-ал Маҳмудий билан иккови тил бириктириб, мамлуклар султони Фаражни тахтдан ағдаришга келишиб олишди. Шунга кўра Мисрга юриш бошланаркан (1405 йилда), Султон Аҳмад аҳдини бузиб, бир кечадаёқ Дамашқдан қочиб қолди. Унинг Хиллага келганини эшит-

ган тарафдорлари ва шаҳар аҳолиси исён кўтарди. Мирза Умар Бағдод ҳокимлигига тайинлаган Давлатхўжа бир ишни эплолмай қалъадан қочиб чиққач, Султон Аҳмад дарҳол Бағдодга кирди. Дамашқ қалъасида тутқунликлариди Араб Ироқи Султон Аҳмадга, Озарбайжон эса Юсуф Бекка берилиши келишилган эди. Аммо жалойирлар султони Султон Аҳмад у аҳдни унутдими, бошқача иш тутди: Темурнинг бу ўлкадан чекиниб кетиши ва ўлими, орқасидан ўгиллари ўртасида ҳокимият учун кураш бошлангани, Абу Бакрнинг Исфаҳонга кетиши ва қорақўйлилар бегининг ҳам узоқларда юргани — барчасини бир фурсат билган Султон Аҳмад тўплай олгани озгина лашкар билан Бағдоддан чиқиб, Табризга йўналди. Табриз эли уни севинч билан қаршилади, у 1406 йили июлда шаҳарга кирди. Аммо исфаҳонликлар билан келишиб, кўшин билан Абу-бакрнинг Табризга келаётганини эшитган жалойирлар султони қайғуга чўкди, яна аскар тўплаб, Табриз яқинидаги Ужанга йўналди. Бироқ бекларидан бири — Уйрат Шайх Алидан мактуб олгач, қўл остидагиларга Бағдодни қўлга киритмасдан туриб Озарбайжондон чиқиб кетмасликни тайинлаб, ўзи Бағдод сари йўлга тушди. Аммо кетиши билан аскарлари тарқалиб кетди. Абубакр эса, 1406 йили сентябрда отаси билан Табризга келди, бироқ юқумли оғриққа йўлиқиб шаҳарга кирмади, бир неча кун Шанби Газанда қўноқ тутиб, сўнгра Нахчивонга кетди.

Бошқа томондан эса, Шом ноиб Шайх-ал Маҳмудий билан бирга 1405 йил Миср устига муваффақиятсиз юриш қилган Қора Юсуф Бек Мардин ва Мусул теварагида бир сира тентираб юргач, Битлисга келди ва шаҳар ҳокими Шараф ўгли Шамсиддин уни яхши кутиб олди: аскарини едирди, ичирди, кийдирди, керакли барча ёрдамларни берди. Қувватланиб, янгидан руҳланган қорақўйлилар беги бир вақтлар Темурга бош эгиб, у юборган Мирза Умар ҳукмронлиги остида яшаган, эндиликда ҳам туркманларга ёвлик кўзи билан қаровчи Ван ҳокими Иззатдин Шер устига от солди. Уни енгиб, ўзига тобе қилди. Бунинг ортидан Арзирум атрофидаги Овниқ устига юрди, ўз замонида Темур Озарбайжондан кетаркан, «Туркман Қора Юсуфдан эҳтиёт бўл», дея танбеҳ берган Амир Дўладайдан Овниқ қалъасини тортиб олди. Шу билан темурийлар шарқий Анадўлудаги энг сўнги қалъани ҳам қўлдан чиқардилар ва бу ўлкада Темур ҳокимиятига мансуб ҳеч нарса қолмади.

Шунга қарамай, қорақўйлилар ҳукмронлигидан қутулмоқ истаган Ван ҳокими темурий Абубакрни Юсуф Бек устига юришга ташвиқ этарди. Мирзо Абубакр Нахчивонга келиши биланоқ Иззаддин Шер ҳам темурий Мирзасиннинг ёнига етиб борди. Бу ерда иккови Юсуф Бекка алоқадор гаплардан гаплашишди. Ван ҳокими ҳар икки тараф учун ҳам Юсуф Бек ёв эканини, бутун туркманлар унинг ёнини олиб, қувват ва ёрдам бераётганини айтди. Оқибатда икковлари келишиб, Юсуф Бекка қарши курашга отланишди. Томонлар Арас дарёсининг икки қирғоғи бўйлаб майдонга тушдилар. Урушнинг биринчи куни бир-бирларига ўқ отдилар. Иккинчи куни Абубакр дарёни кечиб ўтди, саф тортди ва яна савашишди. Нахчивон кунботаридаги бу урушда темурийлар ўртасида оз бир замонда тарқоқлик ва чираниш сезилиб қолди. Сўнгра Абубакр аскарларининг бир қисми қирилди, бир қисми тутқунликка тушди, қолгани эса тарқалиб кетди. Мирза қочиб, Моранддан оша Табризга келди, шаҳарга кириб, уни талади, аммо орқасидан туркманларнинг қувиб келаётганини ҳисобга олиб, тезда бу ердан Султонияга йўналди. Султония қалъасига кириб, уни тартибга солгач, қишни ўтказиш учун Рай томонга кетди.

Арас дарёси бўйидаги ғалабадан кейин қўлига тушган жуда катта ўлжа ва ғанимат туфайли, табиийки, Қора Юсуф ёв ортидан қувиб бормади. У аввал Нахчивонга келди. Бир муддат ўтгач, табризликлар уни келиб шаҳарни ишғол этишга чорлаётганлари учун, бу ердаги ишларни юриштишни доруғага топшириб, ўзи Морандда қишлагани жўнади.

1406—1407 йилнинг қишини Морандда кечирган Юсуф Бек баҳор келиши билан Табризга юрди, уни эгаллаб, Абубакр турган Султония қалъасига қўшин тортди. Туркманларга бас келолмаслигини англаган Абубакр Райдаги Совуқбулоққа кетишни, у ерда ёвни кутиб туришни, агар душман у ерга борсагина урушмоқни маъқул топиб, Султонияда икки юз кишилик аскар қолдириб, ўзи Рай тарафга чекинди.

Султонияга келган қорақўйлилар беги шаҳарни осонгина қўлга киритди, талон-торождан сўнг шаҳар элини Табриз, Мароға ва Ардабил тарафларга қўчириб юборди, ўзи Табризга қайтди. Озарбайжондаги бу воқеаларни кузатиб турган Мирза Абубакр Қора Юсуф Табризга қайтаркан, Султония ва Ардабил теварагини яғмога уч-

ратиб, сўнгра кўшинига Кирмоншоҳда қишлашни буюрди. У баҳор бошларида Жавони Қурбоний амирларидан баъзиларининг ёнларида беш минг аскар билан Самарқанддаги Халил Султон тобелигидан бош товлаб, Хоразм ва Мозандарон йўли билан Рай теварагига келганини эшитиб, уларни ҳузурига чақиртирди. Жавони Қурбоний амирлари Абубакр давлатини тан олиб, унинг ҳукмронлигига кирганларини билдириб, мамлакатнинг вазияти ҳақидаги қисқа суҳбатдан сўнгра Озарбайжонни қорақўйлилардан қутқармоққа қарор беришиб, Табриз устига юришди.

Бундан хабар топган Юсуф Бек Табриз яқинидаги Шанби Газанда кўниб, табризликларни тўплаб, у ерда хандақлар қаздирди. Юсуфга яна йигирма минг аскар билан атрофдан беклар келиб кўшилди ва улар Сардруд деган ерда саф тортдилар. Туркманлар икки йил олдин қозонган ғалабалари нашидасидан ҳамон қувват олиб, қайноқ руҳ билан ҳужумга ўтдилар, урушнинг бошида уларнинг қўли баланд келди. Шунга қарамай, Абубакр олдинга отилиб, ёвнинг ўнгқўл кўшинини бузғунга учратди. Аммо ортига қайтаркан, кўзлари кўнгилни бузадиган бир кўринтига тушди: ўрдуси тамоман тарқалган, отаси Мироншоҳ ўлдирилган эди. Мироншоҳнинг жасади Сурхобда тупроққа берилди, сўнгра унинг одамларидан бири суякларини Шаҳрисабзга келтириб кўмди, кейин эса Мироншоҳ қабри отасининг ёнига, Гўри Амирга кўчирилди.

Шундай қилиб, Темур вафотидан уч йил ўтиб-ўтмай Озарбайжон ва Ажам Ироқидаги темурийлар ҳукмронлиги тугатилди. Эндиликда Темур императорлигининг муҳим бир ўлкалари қўлдан чиққан, яқиндагина бир уруғ ва беклик шаклида юрган қорақўйлилар эса бир давлат ҳолига келган эди. Шарқий Анадўлу, Озарбайжон ва Ажам Ироқи ўлкаларида бундан кейин Қорақўйли давлатининг пайдо бўлиши муносабати билан темурийларнинг қудратли ҳукмдори Мирза Шохрух ҳам, айти пайтга келиб, замоннинг икки кучли давлатига айланган Мамлук ва Усмонли давлатларига тўғридан-тўғри ҳужум қила олмади. Анқара урушидан кейин анча ўзига келиб қолган усмонлилар давлатларини тиклаб, Темур туфайли қайтадан жонланган Анадўлу бекликларини осонлик билан майдондан суриб ташлади. Бу ўлкаларда кенг ёйилган баранли, саъдли, баҳарли, духарли, қараманли, ал-

пагут, айинли, ҳажили, ағачери, дўйер ва байрамли каби уруг-аймоқларга суянган қорақўйлилар мамлакатнинг турклашмасига катта хизмат қилдилар ва бугунгача ўз борлиқларини сақлаб, яшаб келмоқдалар.

Отаси ўлдирилган ўша урушдан кейин Абубакр аввал Султонияга келди, аммо бу ердаги турумни ўзи учун уйғун кўрмай, Язд ёққа йўналди. У Яздда ўзини бир ҳокимдай кутиб олинишини ва ҳукмдорликни берилишини умид қилганди, бироқ қалъа эшиклари унга очилмади. Бу ердан тўғри Қирмон ҳокими Эдигу Барлоснинг ўғли Султон Увайс ёнига бораркан, Мирза жуда яхши кутиб олинди.

1409 йилнинг баҳорида Муш теварагида юрган Қора Юсуф олдиға Мардин ҳокими Малик Солиҳнинг одами келиб, оққўйлиларнинг Мардин устига хужум бошлаганини, агарда тез борилмаса, қалъа қўлдан кетишини айтди. Қорақўйли Юсуф Омид атрофида оққўйли Қора Юлуқ Усмон устига от солдирди, уни синдириб, ғалаба билан Мардинга келди. Бунинг шарафига Малик Солиҳнинг қизларидан бирига уйлантирилди; у Мўсулга хотинини олиб кетаркан, Мардинда ўз одамларидан бирини ҳоким қилиб қолдирди. Малик Солиҳ эса оз ўтмай заҳарлаб ўлдирилди ва бу билан уч юз йиллик ўтмишга эга бўлган Артуқлу сулоласи тугатилди.

1410 йилнинг бошларида Юсуф Бек ёзни ўтказиш учун Олатоққа келди. Бу ерда экан, бир тўп кишилар ҳузурига бош уриб, Арзинжон ҳокими Мутаҳҳартаннинг невараси Шайх Ҳасандан шикоят этдилар. У Арзинжонга юрди ва шаҳарни қамал қилиб, қисқа олишувдан сўнг уни эгаллади ва ўз яқинларидан Пир Умарни волийликка тайинлади. Сал аввал Юсуф Бекдан Ҳамадон яйловларини ўзига берилишини истаган Султон Аҳмад, бу хохиши юзга чиқмагач, анча ўпкаланганди. Шу учун ҳам, қорақўйли беги Арзинжонни қамал қилиб турган бир чокда, 1410 йилнинг май ойида Бағдоддан Озарбайжонга қараб юрди. Қора Юсуфнинг Табризда қолдириб келган катта ўғли Шоҳ Меҳмед ёнидаги аскарлари оз бўлгани учун Хўй тарафга чекинди ва жалойирлар ҳукмдори Аҳмад осонгина Озарбайжон ҳокимиятини эгаллади.

Эски дўсти ва иттифоқчисининг бу ҳаракатини Арзинжон қамалида туриб эшитган Юсуф Бек, Арзинжонни эгаллабоқ Озарбайжонга қараб от сурди ва Табриз теварагида тўхтади. Бундан хабар олган Султон Аҳмад уруш-

моқ учун Табриз ташқарисидаги Шанби Газанга чикди. Биргаликда кўп аччиқ тақдирларни бошдан кечирган, бирга зиндонларда ётган, бирга курашган икки дўст энди бир-бири била савашмоққа бел боглаб, юзма-юз турардилар. Аслида, таги айнувчи, вафосиз кимса бўлган жалойирлар султони қорақўйлилар ҳукмдорининг кундан-кунга ортиб бораётган муваффақиятларини куролмасди, келажакда ўзи учун уни катта бир таҳлика деб биларди. Табриз яқинидаги Асд қишлоғи теварагида 1410 йил 30 августда қақшатқич жанг бўлди, саваш туркманларнинг ютуғи билан битди. Жалойирлар аскарининг бир қисми ўлди, бир бўлаги тутқун этилди, қолганлари қочди. Султон Аҳмад эса, енгилиб, қочиб бориб, бировнинг боғчасига писиб кириб, беркиниб ётганида кўзи ўткирлардан бири уни сезиб, хабар бергач, тутилди ва қорақўйлилар беги ҳузурига келтирилди. Бошида уни кулар юз билан қаршилашди; кейин Юсуф Бек Дамашқда қамалиб ётганида туғилган ўғли, Султон Аҳмадга ҳам тутинган ўғил саналган Пир Будаққа Озарбайжонни, Юсуф Бекнинг катта ўғли Шоҳ Меҳмедга Араб Ироқини берилгани ҳақида Султон Аҳмаднинг ўз кўлидан бир ёзув олингач, вақтида унинг хизматини қилган бекларининг талаби билан уни ўлдиришга келишилди. Бир пайтлар у Хўжа Жаъфарнинг қардошини ўлдирганди, шунинг қонини талаб, Султон Аҳмадни у ўлдирди. Жасади эса, ҳамма унинг ўлганига ишониши ва фитна чиқарилмаслиги учун уч кун қалъа эшигига осиб қўйилди. Сўнгра ўликнинг васиятига кўра танаси Бағдодга кўмилди. Шундай қилиб, 1410 йил охирларига келиб қорақўйлилар бутун Озарбайжон ва Ажам Ироқининг катта қисмига ҳоким бўлиб олдилар.

ЖАНУБИЙ ЭРОН (ФОРС ВА КИРМОН)ДА ҲОКИМИЯТ УЧУН КУРАШЛАР

Темур вафот этганида, Форс ўлкасида Умаршайх ўғиллари ҳоким эдилар. Мавқе жиҳатидан бошқа қардошларидан устун саналган Пирмуҳаммад, бобосининг ўлим хабарини олиши билан, бекларини тўплади, Темур тириклигида онаси Мулкат Оғани амакиси Шоҳрухга бергани учун, унинг оти билан танга чиқариб, хутба ўқитиб, бу ҳақда Шоҳрухга хабар йўллади. Пирмуҳаммад элчисининг ортидан Қирмон ҳокими Эдигу

Барлоснинг чопари ҳам Ҳиротга борди, хутба ва танганинг Шоҳрух отига боғланганини билдириб, тангаларни ҳам топширди.

Пирмуҳаммаднинг Ҳиротга йўллаган кишилари қайтгач, у фақат ўз ўлкасидаги ишлар билан машғул бўлди. Шаҳарларга доруғалар тайинлаб, аскарнинг дафтарда доим қайд этилишини буюрди. Эдигу Барлосга элчи юбориб, ўзига тобе бўлишини истади. У буни қабул этмагач, Язддан келган қардоши Мирза Искандар билан биргаликда Қирмон устига юрди. Қирмонликларни тўзитиб, қалъани қамал қилди. Фақат Шайх Неъматуллоҳ ўрталарига тушиб, орани боғлагач, сулҳ тузилиб, марзалар ортларига қайтишди.

Бир оз муддатдан сўнг Эдигу Барлоснинг ўлими хабарини эшитган Искандар ўша томонга тагин юриш қилди, аммо бир иш чиқоролмай ортига қайтди.

1407 йилларда Умаршайх ўғиллари орасида баъзи келишмовчиликлар юз берди. Бунинг биринчи сабаби Искандарнинг доим ўз билганича ҳаракат этиши эди. Охири Пирмуҳаммад Искандарнинг тутқунликда сақланиши, хазиналарини Шерозга юборилиши, Яздга ўз одамларидан бирининг ҳоким бўлиши тўғрисида буйруқ чиқарди. Искандар тутилиб, Ҳиротга жўнатилди, аммо у йўлда, Тобас теварагида қочишга муваффақ бўлди. Исфаҳонга бориб, Рустам билан бирлашди ва иккови Шероз устга юрди, лекин қалъани ололмасдан, атрофда бир оз талончилик қилиб, сўнгра яна Исфаҳонга дўндилар.

Пирмуҳаммад бунинг ўчини олиш мақсадида сал ўтмай Исфаҳонга ҳужум қилди. Бир оз аввал Хуросонда Шоҳрухга қарши оёқланмада мағлуб этилароқ қочган Ҳасан Жондор ва ўғиллари Рустамга сизини келгандилар, Рустам булар билан бирга ўзини анча кучайган деб ҳис қилмоқда эди. Шунинг учунми, Пирмуҳаммад билан яраш қилиш борасидаги таклифларни қайтариб, саваш ниятида шаҳардан ташқарига чикди. Урушда исфаҳонликлар енгилди; Рустам ёнидаги Ҳасан Жондор ва ўғиллари, яна айрим беклар билан Қашанга борди. Бироқ, у бу ерда ҳам қололмади, баъзи бекларини бунда қолдириб, ўзи Хуросонга йўналди. Мирза Искандар ҳам у каби йўл тутиб, Хуросон сори кетди.

Пирмуҳаммад қардошидан бу тур ўчини олиб, кўнгли ўрнига тушди ва шаҳар элини кечириб, ичкари кирмади, кўшинига ташда кўноқ тутишни буюрди. Рустам Қашан-

да қолдириб кетган Ҳасан Жондор ва ўғиллари, ёнларидаги баъзи кишилар кенгашиб, Пирмухаммад ҳузурига келишди. Айни шу онда Ҳиротдан Шоҳрух элчилари келиб, уларни қочқин эканини билдиргач, Пирмухаммад барчасини туттириб, Хуросонга жўнатди. Сўнгра Пирмухаммад Исфахонда қурилиш ишларини ривожлантирди; бобоси Темур замонига оид молия, хирож дафтарларини тўплатди, уларнинг ишлатмадан қолдирмоқни буюрди; сўнгра ўғли Умаршайхни бу ерга ҳоким тайинлаб, ўзи Шерозга қайтди.

Мирза Рустам ўша қочганича тўғри Ҳиротга келиб, Шоҳрухга сизинган эди. Искандар эса, ёзни Тун билан Тобасда ўтказди, кейин ён-веридан аскар йиға-йиға Шибирғон ва Балх томонларга ҳаракат этди. Оз бир замонда унинг теварагида жуда катта қўшиннинг майдонга келиши Шоҳрух бу ўлкага ҳоким қилиб тайинлаган Мирза Қайдунинг юрагини чиқариб юборди. Мирза Рустам довулдай унинг устига бостирди. Шунинг учун Искандар ҳам бу ерлардан айрилиб, Бухоро ва Самарқанд оша Ўзганга бормоқ учун Амударё сари юрди.

Бу сирада Шоҳрух Сейстонга қўшин тортиб келмоқда эди. Чунки 1408 йилнинг апрель ойида Табриз ёнидаги жангда қорақўйлилардан енгилиб қочган Мирза Абубакр Қирмонга келган, Эдигу Барлоснинг ўғли Султон Увайс уни яхши кутиб олган эди. Лекин Абубакр бу ерда яширинча фитнали ишлар қилиб, Қирмонни эгаллаш савдосига тушиб қолган, фақат одамларидан бири унинг бу тушунчасини юрт эгаларига етказгач, Эдигу ўғиллари ундан олдинроқ ҳаракат қилиб, Абубакр фитнасига зарба берган эдилар; Абубакр ўз ишидан пушаймонлигини тан олиб, мамлакатдан чиқиб кетишга изн сўраганида, буюк бобоси Темурга ҳурмантан унинг тилаги қабул қилинди. Абубакр чўлдан ўтиб, Сейстонга келди. Унинг бу таъшифидан Сейстон шоҳлари мамнун бўлдилар ва Абубакр билан бирга Шоҳрухга қарши шабҳа олдилар. Аммо Абубакр амакиси Шоҳрухнинг Сейстонга қараб келаётганини эшитар-эшитмас, бир кечадаёқ қочиб, такрор Қирмон тарафга йўналди. Эдигу ўғиллари унинг келаётгани хабарини олгач, Абубакр қаршисига от солдилар ва урушда Абубакр ўлдирилди. Уни аввал жом атрофига кўмдилар, кейинроқ суяклари дарвишлар томонидан Самарқандга кўчириб келтирилди.

Шохрух Сейистон сафариди экан, Искандарнинг Тун ва Тобас томонларда ёзлаб юрганини эшитиб, унга истаган ерига кетиши мумкинлигини буюриб, Пирмухаммадга аталган бир мактуб ҳам жўнатди. Мактубда икковига-да ўғитлар берилган, Пирмухаммадга эса, қардошига яхши муомалада бўлиши, унга бир микдор ер бериб, кўнглини олиши кераклиги айтилган эди. Шундан сўнг Искандар 1409 йил бошида Шерозга келди, қалъа ва хазиналарни олиб, ҳоким бўлди. Бундан кейинги курашлар Искандар билан қардошлари Рустам ва Бойқаро ўртасида давом этди. Шерозда вазиятни ўрганиб, ҳокимликни тамом қўлига олган Искандар айрим бекларини Язд қамалига юборди, ўзи Исфаҳонга қараб юрди. Шаҳардан уч фарсаҳ узоқликда томонлар учрашдилар, жангдан сўнг Рустам енгилиб, Исфаҳонга чекинди, Искандар эса Оташгоҳда қолди.

Бу чоқда Самарқанд тахтини амакиси Шохрухга бўшатиб берган ва ундан ўн минг отлик қўшин олган Халил Султон Райга етиб келганди. Унга Ажам Ироқиға кетиш буюрилганди. Рустам Халил Султондан ёрдам тилади. Аммо у қардошларга ўғитлар бериб, уларни яраштириб қўйиш учун Исфаҳон томон юрди. Бироқ Халилнинг келишидан ҳам бир иш чиқмади. Зеро Искандар ярашни истамаганига баробар, Исфаҳонни қамал қилди. Бунга дош беролмаган Рустам шаҳардан айрилиб, қорақўйлиларга сизиниб кетди; Мирзо Бойқаро ҳам Хуросон тарафларга қочди. Шаҳар ҳимоячилари қочғач, у энди Халил Султонга қолганди. Бу сирада Искандарнинг ўрдусида унга қарши бир гуруҳ яралганди, бунинг учун Шерозга қайтди. Халил Султон ҳам шундан кейин Райга бориб, бўлиб ўтган ишларни амакиси Шохрухга англа тувчи бир мактуб ёзиб, яна амрини кутаётганини билдирди. 1410 йил сентябрь ойида Табризда яхши кутиб олинган Рустам Қора Юсуф Бек тарафидан қувватлантирилиб, бир микдор қўшин берилиб, Исфаҳонга йўлланди.

Маълумки, 1408 йилдаги Табриз савашиди Мирза Абубакр енгилибгина қолмай, балки отаси Мироншоҳ ҳам туркманлар тарафидан ўлдирилган, ўзи қочган ва бу билан Темур бунда тиклаган давлат ўлиmidан уч йил кейиноқ қўлдан кетган эди. Темур вафотидан сўнгра юзага келган ички урушлар муносабати билан Шохрухнинг бу тарафлардаги муаммоларни ечишга вақти бўлмаганди. Шохрух 1409 йилда Мовароуннаҳр

хокимиятини ҳам эгаллагач, энди кунботардаги аҳволни тузатиш учун Халил Султонни юборди. У ҳам бу ёқларга келиб, Умаршайх ўғиллари орасидаги низоларни тўхтатган бўлса-да, 1411 йилда вафот этгач, Шоҳрухнинг умидлари пучга чикди.

ХАЛИЛ СУЛТОН САМАРҚАНДНИ ЭГАЛЛАГАЧ МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОНДАГИ АҲВОЛ

Шоҳрух Амударё бўйида Халил Султон билан кўришмалар ўтказаркан, Халилнинг отаси Мироншоҳнинг Хуросонга келаётганини билдиришганди. Шоҳрух беш минг кишилиқ кўшинни унга қарши жўнатди. Юборилган беклар олдин Мироншоҳнинг бу ёққа келиши сабабини ўрганишлари, кейин унга кўра ҳаракат этишлари буюрилганди. Уларга Мироншоҳга аталган бир мактуб ҳам берилганди. Хатда Темурнинг ҳар кимга бир ўлкани бергани, берилган ўлкани идора этиш ва қуриш ҳар кимнинг вазифаси экани, ҳар ким ўз юрти масаласи билан шуғулланиши ва бу билан кифояланиши кераклиги, Халилнинг ҳам ана шундан келиб чиқиб Гуржистон ва Арманистонга жўнаб, Мовароуннаҳрни Пирмуҳаммадга қолдириши шартлиги ўқтирилганди. Беклар мактубни Мироншоҳга бердилар. Шоҳрухнинг тарафини тутган тарихчиларга кўра, у ҳам гўё Шоҳрухнинг фикрига қўшилган. Шундан сўнг, Султония қалъасидаги зиндондан қутулиб чиққан Абубакр билан кўришиб, ота-бола Озарбайжонга қайтишга қарор қилдилар.

Шоҳрух Андхўйга келганда, ўз вақтида Темур тарафидан Рай ҳокимлиги берилган Сулаймон Шоҳ унинг хузурига бош урди ва у тахтнинг ҳақиқий вориси Пирмуҳаммад келгунча унга ёрдам бериш учун Шибиргонга юборилди. Бу ёқда эса, Амир Шайх Нуриддин Самарқандга кетиши, Халил Султонга хизматга кириши ва вақти етганида оёқланмаси буюрилган эди. Шайх Нуриддин Самарқандга келди, Халил хизматига бош урди, Султон эса, Худойдод ўзига қарши исён қилгач, уни бостириш учун Шайх Нуриддинни йўллади. Нуриддин исёнчиларни бостириш ўрнига, ўзи Худойдодга кўшилиб кетди ва катта юриш бошлаб, Сайрам, Ўтрор, Тошкент, Шоҳрухия, Андижон каби Сирдарё ёқасидаги бир қатор шаҳарларни эгаллаб, курашни давом эттирдилар.

ПИРМУҲАММАДНИНГ МОВАРОУННАҲРГА КЕЛИШИ

Андхўйда ҳеч бир сабабсиз Шоҳрухни тарк этган Султон Ҳусайн тўғри Халил Султон ёнига келди ва яхши қаршиланди. Халил Султон бунгача Темурнинг хазинасини Пирмуҳаммадга юбориш учун сўз берганди, аммо у буни унутиб, хазинани ўзиники қилиб олди. Бобосининг вафотини эшитган Пирмуҳаммад дарҳол ўрдуси билан Самарқанд йўлига тушган, у Балхга келмаёқ бу хабар Халил Султонга етказилган эди. Халил Султон айрим бекларига яна ўттиз минг кишилиқ кўшинни кўшиб, Султон Ҳусайн етагида Пирмуҳаммадга қарши юборди. Шу билан баробар Халил Султон олдинроқ ўлган Муҳаммад Султоннинг хоними бўлган Султон Хоникани ҳам, Пирмуҳаммад олмоқ истагани туфайли, ўрдуга кўшиб жўнатди. Бекларга аввал Пирмуҳаммад билан кўришиб, унинг Хоникага уйланиш ишларини юритиб, сўнгра Пирмуҳаммаднинг Амударёни кечиб ўтишига қарши туриш буюрилган эди. Аммо беклар ва ўрду бу вазифани бажаришга улгуролмади: Балхга келарканлар, Пирали Тоз салтанат ҳаваси билан Султон Ҳусайн кўнглига ғулғула солиб қўйди. Салтанат савдосига тушган Султон Ҳусайн фитна ясаб, ўрду ишларини келишиб оламиз дея бутун бекларни чақиртирди, дарҳол туттирди, сўзига кириб, тобелик билдирганларни эркин қўйди, қолганларини ўлдиртирди; Хоникага ўзи уйланиб олди. Кейин эса ўрду билан Самарқандни эгаллаш учун орқага қайтди. Халил Султон буларни эшитиб, у билан урушиш учун Кешга келиб, кутиб турди. Ўрда саф тортаркан, ёнидаги беклардан айримлари Халил Султон томонга ўтиб кетди, Султон Ҳусайн никоҳидаги Хоникани-да ташлаб, Балхга қараб қочди (1405 йил, июль).

Шу қочишида, аввал билдирганимиздек, Андхўй ва Шибирғон ҳокими Сулаймон Шоҳ ёнига келди. Бутун сўзи ва иш тутуми билан фақат Мовароуннаҳр ўлкаси ҳукмронлиги ила кифояланиб турган Халил Султон унинг орқасидан қувмади. Бироқ Султон Ҳусайннинг бу қилмишлари Пирмуҳаммадни қаттиқ ўпкалантирди. У ўлган қардоши Муҳаммад Султоннинг хотини Хоникани Ҳусайн ўз никоҳига олгани учун жаҳли чиққан эди. Пирмуҳаммад Сулаймон Шоҳга мактуб юбориб, Султон Ҳусайннинг қилмишларини аёнлашиб, уни ўзига берили-

шини истади. Лекин Сулаймон Пирмухаммаднинг сўзларини эламагач, у кўшин билан йўлга чиқди. Урушда енгилган Сулаймон Шоҳ ва Султон Ҳусайн Ҳиротга, Шоҳрух олдига келдилар. Шоҳрух Сулаймонга Сарахсни суюрғол қилиб, армуғонлар бериб, ўзи томонга келаётган қардоши Мироншоҳ ва унинг ўғли Абубакр томон йўллади. Аммо улар йўлга чиқмасдан туриб Пирмухаммаднинг элчиси Шоҳрухга мактуб келтирди, унда Султон Ҳусайннинг қилмишлари айтилиб, ўлдирилиши исталган эди. Унинг истаги қабул этилароқ, Султон Ҳусайн дарҳол тутилди ва ўлдирилди. Армуғонлар билан Мироншоҳ томонга йўналган Сулаймон Шоҳ Султон Ҳусайннинг ўлдирилганини эшитиб, бош кўтарди, армуғонларни ҳам ўзлаштирди, ўзи паноҳ истаб Самарқандга, Халил Султон хузурига қочди.

ПИРМУҲАММАД ВА ХАЛИЛ СУЛТОН УРУШИ ВА ШОҲРУХНИНГ МОВАРОУННАҲРГА ИККИНЧИ ЮРИШИ

Султон Ҳусайн билан Сулаймон Шоҳни бузғунга учратиб, майдондан қочирган Пирмухаммад эндиликда, бирисининг ўлими туфайли, рақибларидан биттаси орадан кетганига қувонди. Шоҳрухга яна элчи юбориб, бобоси Темурнинг васиятига кўра, Мовароуннаҳр унга ондлигини, ҳақсизларча бу ўлка ундан олиб қўйилганини, энди бу ўлкани кўлга киритиши учун амакиси ўлароқ ёрдам кўрсатишини истади. Шоҳрух элчини ортига қайтариб, баҳорга қирқ кун қолганини, унгача кўшин тин олиб, тайёрлик кўрилиши кераклигини билдирди. Бу йўлда бир одим илгари отиб, Улуғбек ва Шоҳмаликни Шибиргон ва Андхўй тарафларга жўнатди.

Амударёга кўприк қуриб, кечиб ўтган Шоҳмалик у киргоқдаги Халил Султон кўриқчи қилиб юборган беклардан баъзиларини савашиб тутқун олди. Бу ёқдан яна Пирмухаммад билан Шоҳрух кўшини йўлга тушиб, Халил Султонга таҳдид солиб бораркан, орқада Худойдод Ҳусайний бош кўтариб, Самарқандни эгаллаш ҳаракатига киришган эди. Халил Султон энг таҳликали санагани учун Маликшоҳ устига юришни уйғун кўрди. Бу орада Худойдод ёнидаги мўғуллар билан кенгашиб, орқага қайтгани хабарини олди. Шундан сўнг том ишонч билан Маликшоҳ устига юрди, аммо қанча уринмасин, йўллару

кечувларни ололмади ва жанг сулҳ билан тугади. Яраш шартига кўра, Самарқанддаги Шоҳрухнинг хазиналари, мирзаларнинг моллари, Шоҳмаликка оид нарсалар аввал келишилганига қарамай берилмагани учун энди тўла топширилиши керак эди — Халил Султон бу шартга кўнди. Ярашдан кейин Халил Султон Самарқандга дўнди. Шоҳмалик ва Улуғбек эса, Қандаҳор оша Балхга бораётган Пирмуҳаммадга қўшилдилар. Пирмуҳаммад Халил Султонни тахт ўғриси ҳисобларди, бу хусусда Шоҳмаликка шикоят қилди ва Халил Султонга элчи юбориб: «Марҳум Соҳибқирон тахт ва салтанатининг Халилга оид бўлиши тўғрисида ҳеч қандай васият қилмаган», деган гапларни айттирди. Халил Султон унга жавобан: «Гарчанд Амир мени ворис дея васият қилмаган эса-да, Амирга мамлакат ва тахтни ким берган бўлса, менга ҳам у берди», деган сўзларни билдирди. Бу жавоб Пирмуҳаммадга жуда қаттиқ ботди. У не қилиб бўлса-да Самарқандни қўлга киритишни истар, Шоҳмаликнинг бир оз кутиш кераклиги ҳақидаги таклифини ҳеч онгига сингдиролмаётган эди. Ниҳоят, ўрдусини кўзготиб, Амударёни кечиб ўтиб, юришни бошлаб юборди. Халил Султон ҳам Самарқанддан чиқиб, Қаршига етиб келди. Тарафлар 1406 йил февраль ойида Қарши суви бўйида жангга киришдилар. Урушда Халил Султон ютиб чиқди; Пирмуҳаммад Балхга, Шоҳмалик ва Улуғбек Хуросонга қараб қочдилар.

Буни эшитган Шоҳрух Ҳиротдан ўрдуси билан йўлга тушди, Мурғоб атрофида Шоҳмалик ва Улуғбек унинг ҳузурига етдилар, бўлган ишни англатдилар. Тарафлар орасида яраш кўришмалари бошланди, сулҳга аҳд этилиб, Халил Султон Самарқандга қайтди. Келибок ишончли одамларидан бирини Пирмуҳаммаднинг беклар-беги Пирали Тозга яширинча чопар қилиб юборди. Чопар унга, агарда Мовароуннаҳр тахтидан ҳозиргача воз кечмай келаётган Пирмуҳаммадни ўртадан олиб ташласа, бу хизмати эвазига Пирмуҳаммаднинг мамлакати унга берилишини билдирди. Бу ваъдага учган Пирали Тоз қулай пайтни пойлай бошлади; бир кун тўсатдан Пирмуҳаммад устига босқин ясаб, 1407 йил феввалида уни ўлдирди. Пирали Тоз устига тутиш учун аскар юборилди, бироқ бекларбеги Ҳиндикуш тоғларига қочиб қолди. Буни эшитган Шоҳрух Балхга келди. Бу хусусдаги хабардан кейин Халил Султон ҳам Термизга бекларини юбориб,

қалъани мустаҳкамлади. Орада тарафлар ўзаро келишиб олдилар. Шоҳрух Балх атрофини Пирмуҳаммаднинг ўғли Қайдуга бериб, ўзи Ҳиротга қайтди.

Аммо Хуросон ҳукмдори келишувдаги фикрида самимий эмасди. У Халилнинг душманлари билан алоқа боғлаган, улар орасида Бухоро уламиси ҳам бор эди. Табиийки, бу Халил Султон учун у қадарли бир хавф эмасди. Бироқ бошқа бир томондан, мавжуд вазиятдаги Халилнинг муваффақиятсизликлари, Самарқанд ҳимояси билангина банд бўлиб, тахтга ўтиргандан бери ҳеч бир ер фатҳ этилмагани, турмушдаги етишмовчиликлар — барчаси халқ ва ўрдуда ундан норозиликни кучайтирмакда эди. Фақат Самарқанднинг муҳофазаси учунгина катта бир кўшинни сақлаш унга жуда қимматга тушарди, ўрду учун ва ўзига тарафчи беклар учун Темур хазиналаридан ҳисобсиз сарф, харажат кетаётган эди; айниқса, ўзининг баъзи янгилари ва атоқли сарой хонимларини, хусусан, бобоси Темурга ва амакиси Муҳаммад Султонга мансуб бўлган хонимларни кўпчилиги хизматкорликдан кўтарилган, таги паст бекларга бериб юбораётгани ичдан унга қаршилиқни кучайтираётганди. Халил Султоннинг энг яхши кўрган хотини Шодмулк эса ўз даражасидан устун ва керагидан ортиқ мавқега чиқариб қўйилган, ҳатто давлат ишларига аралаша бошлаган эди. Яна Темур давридаги атоқли, хизмат кўрсатган бекларга ҳам етарли ҳурмат-эътибор кўрсатилмай қўйилганди.

Нихоят, Мовароуннаҳрда Халил Султон билан уруш ҳолатида бўлган беклар — Худойдод ва Шайх Нуриддин Шоҳрухга чопар юбориб, келиб, ўлкани ўз қўлига олмоқ замони етишганини билдирдилар. Шоҳрух уларга яқинда ҳаракатга киришувини хабар қилди.

1409 йилда Шоҳрух йўлга тушди ва Бодғисга келди. Халил ҳам Қешга кўнган эди. Шунда Худойдод бош кўтарди, Халил Султон унга қарши бошида бекларини юборди, яна ёрдам талаб этилганида, ўзи тўрт минг кишилик ўрду билан исённи бостиргани жўнади. Аммо Самарқанд атрофидаги олишувда Худойдод қўлига тушиб қолди (1409 й. март) Шоҳрух яқинлашиб келаркан, Худойдод тутқуни Халил Султонни-да олиб Фарғона тарафларга йўналди. У ерда мўғуллардан ёрдамлар олди, бироқ улар томонидан ўлдирилди ҳам. Халил Султон эса бўшалиб, Ўтрордаги Шайх Нуриддин ёнига борди. Шайх Нуриддин бир муддат аввал Самарқандни эгаллаган

Шохрух билан Узунотада кўришган, ўртада аҳд боғланган эди. Аҳдга кўра, Халил Султон Мовароуннаҳр ўлкасидан чиқиб кетиши ва Райга бориши, анча тушқунликка берилган хоними Шодмулк ҳам у билан бирга бу ерларни тарк этиши керак эди.

Халил Султон билан қилинган шартномага кўра, 1409 йилда уруш тўхтатилди. Шохрух Самарқанд тахтига ўгли Улуғбекни ўтқазиб, уни ҳоким тайинлаб, идорий ва аскаррий ишларни юритишни Шоҳмаликка топшириб, ўзи Ҳиротга қайтди. Шохрухнинг бошқа бир ўгли Иброҳим Султонга Балх, Умаршайх ўғилларидан Аҳмадга Фарғона, Пирмуҳаммад ўгли Мирза Қайдуга Қандаҳор ҳокимлиги берилди. Шундай қилиб, 1409 йилда Халил Султоннинг тутқун қилиниши ва Самарқандни қўлга олиниши муносабати билан Темур мероси учун бошланган ички урушлар тугатилди. Шохрух Ҳиротга қайтгач, турли давлатлардан, ўлкалардан элчилар Самарқандга келиб, шаҳар фатҳини табрик этдилар. Элчилар орасида Дашти Қипчоқдан келганлар ҳам бор эдики, уларнинг мақсади Темур ва Тўхтамиш замонида бузилган муносабатларни тиклаш ва жонлантириш эди, албатта.

Халил Султон Мовароуннаҳрдан айрилгач, Ўтрорда қолган Шайх Нуриддин бу сафар энди Шохрухга қарши бош кўтариб, Самарқанд устига юрди, Улуғбекнинг отабеги, ўзининг эски қуrolдоши Шоҳмаликни икки марта жангда енгди, аммо бу вазиятни ўзгартирмади. Бир оз муддатдан сўнг қўшини билан етиб келган Шохрух бу осий амирни мағлуб этди. 1410 йил июлда Самарқанд яқинидаги жангда енгилган Шайх Нуриддин Савронга қайтиб, исённи давом эттираверди. Охири Шоҳмалик тузоғига илинди: эски орқадощларидан бири амир Арғудок тарафидан ҳийла билан ўлдирилди. Асли қипчоқлардан бўлган, Темурга содиқ ва унинг энг атоқли бекларидан саналган Шайх Нуриддин Шохрух ва ўгли Улуғбекнинг Мовароуннаҳрдаги ҳокимиятини тан олмаган ва истиклол савдосига тушган беклардан сўнггиси ўлароқ бу шаклда ўртадан олиб ташланди.

Мовароуннаҳрдаги курашларда охири ютқазган Халил Султон амакиси Шохрух билан кўришгандан кейин, Самарқанд тахтини топшириб, Ҳиротга келди ва бу ердан ихтиёрига берилган ўн минг отлик аскар билан отасининг эски юртига кетаркан, унга қўлдан кетган ерларни имкон қадар қайтариб олиш, истаган ерида яшаш вазифаси ва

изни берилди. Ажам Ироқи ва Озарбайжон унга мерос тупроқлар эди; Халил Султон 1410 йил мартда Райга келиб қўнди, бир-бири билан урушиб ётган Умаршайх ўғилларини яраштириб қўйди, 1411 йил ноябрида дунёдан ўтди. Шохрухнинг унга боғлик, яъни теурийларнинг қўлдан кетган ерларини қайтариб олиш хусусидаги умидлари ҳам шу билан пучга чикди. Қора Юсуф Бек шу чоқда Табризнинг муҳим ҳимоя қалъаларидан бири ва тижорат маркази саналган Султонияни эгаллаб бўлганди.

Теурурнинг ўлимидан кейин ўзбеклар¹ ишғол этган Хоразмни, Дашти Қичпоқдаги Олтин Ўрда хонлари ўртасидаги келишмовчиликлардан фойдаланиб, 1413 йил бошларида Шохмалик яна қайтариб олди. Энди Хуросон ва Мовароуннаҳр подшоҳи Шохрух бутун диққатини кунботарга қаратди. У ўгли Улуғбекнинг Самарқанддан юборган филлари билан ўрдусини янада қувватлантириб, 1413 йил октябрь ойида Ҳиротдан Мозандарон сари йўлга чикди. Нишопурга келаркан, жияни — Умаршайхнинг ўгли Мирза Искандарга мактуб йўллаб, Қора Юсуфнинг танобини тортиб қўйиш учун баҳордан юриш бошлашини таъкидлаб, унинг Райда ўзига қўшилиши кераклигини хабар қилди. Искандар эса, амакисига ёрдам қилиш у ёқда қолиб, Шохрухни ўзининг устига босиб келаётибди дея хаёл қилиб, Хуросонга туташ барча йўлларга одам юбориб, атрофдаги ҳокимларни Шохрухга қарши туришга тайёрлаб, терс бир ишни бошлаб қўйганди. Ана шундан кейин Хуросон ҳукмдори Табриздан кўра Исфаҳон устига юришни уйғун кўрди ва 1414 йил баҳорда Искандарга қарши қўшин тортди. Исфаҳон қамал қилинди ва қўлга олинди. Искандар тутилиб, қардоши Рустамга берилди; Искандарнинг кўзига мил тортилиб, кўр қилинди. Шохрух бу ўлкалардаги вазиятни яна тузатиб, Исфаҳонни Мирза Рустамга, Ҳамадон ва Ҳузистонни Бойқарога, Форс ўлкасини эса ўзининг ўгли Иброҳим Султонга топшириб, яна Ҳиротга қайтди.

Искандарнинг кўзига мил чекилишидан Шохрух мамнун эмасди, шунинг учун уни Рустамнинг ёнидан олиб, Ҳамадонга, Бойқаро саройига жўнаттирди. Бироқ Искан-

¹ Бу ўринда Теуур замонидagi ўзбеклар — Олтин Ўрда хонлари ва Ўзбекхонга, унинг ота-боболари бўлган Ботухон ва Чингизхонга боғлиқ, эски ўзбеклар кўзда тутилган (Тарж.).

дар тинч турмади, Бойқаро билан тил бириктириб, янгидан бош кўтарди ва Рустам устига ўрду юборди. Бойқаро Шерозга кетганида қашқайи уруғининг савашчилари келиб Искандарни тутдилар ва олиб бориб Рустамга топширдилар, Рустам эса уни ўлдиртирди. Бу ҳодисалар Шоҳрухнинг яна Форс томонларга келишга мажбур қилиб қўйди. 1415 йилнинг августида Ҳиротдан йўлга чиққан Шоҳрух Исфаҳонда Рустам билан бирлашди ва Шероз томонга юрдилар. Бойқаро итоат этиб Шоҳрух ҳузурига чиққач, у кечирилди ва Ҳамадон ҳамда Луристон ҳокимлигидан олиниб, Қандаҳорга юборилди. Шоҳрух шундан кейин ўғли Иброҳим Султонга Шероз ҳукмдорлигини тайинлаб, 1416 йилда Ҳиротга қайтди. Шу тарзда Ажам Ироқи ва Форс ўлкасида Шоҳрух ҳокимиятини тан олишни истамаган Умаршайх ўғиллари ҳукмронлиги тугатилди, Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм ва бу ўлкалар тамом Шоҳрух қўли остида қолди.

УЛУҒБЕКНИНГ ФАРҒОНА ВА ҚОШҒАРНИ ҚЎЛГА КИРИТИШИ

Шоҳрух жияни Искандар устига юаркан, Улуғбекка Туркистонга кўз-қулоқ бўлиб туришини тайинлади, унинг сафарига Самарқанддан фақат филлар юборилди холос. Улуғбек бир оз ўтиб, Фарғона ҳокими, Умаршайх ўғилларидан амирзода Аҳмадни айрим масалаларда келишиб олиш учун ўз ёнига чақирди. Бундай чақириқларнинг кўпи тарихда тутқунга тушиш билан тугаганини билган Аҳмад даъватни жавобсиз қолдирди. Иккинчи марта чақирилгач, узр сўраб, ҳайиққанучун боролмаганини билдирди. Бу узр ортидан эса исённи бошлаб юборди. Ниҳоят, иш музокарага бориб тақалди: Маҳмад ўғлини Самарқандга юборажагига сўз берди ва бажармади. Шундан кейин Улуғбек Фарғонага бостирувни бошлади, бориб, Аҳси ва Андижонни қўлга олди. Аҳмад енгиллиб, тоғларга қочгач, Улуғбек Самарқандга қайтди.

Улуғбек бу юришини ўз-ўзича қилдими ёки Умаршайхнинг бошқа ўғиллари билан Форс ўлкасида олишаётган отаси Шоҳрух ташвиқи туфайли бу ишга қўл урдими — бунни очикловчи бир манба кўрмадик. Ҳарҳолда, у отасидан хабарсиз бу ишни қилмаган кўринади, чунки Шоҳрух Форс ўлкасидан Ҳиротга қайтгач, унинг ҳузурига Улуғбек чиққанида, бу ишга алоқадор ҳисоб сўралмаган.

Мўгул хони Муҳаммаднинг ёнига, Қошғарга қочиб борган Аҳмадга Шохрух бир хабар жўнатиб, уни кечирганини билдириб, Ҳиротга келишига ундади. Умаршайх ўғилларидан Бойқаронинг исёни сабабли Форс ўлкасига яна юриш қилиб қайтган Шохрух 1416 йил бошларида Ҳиротга қайтганди. Аҳмад шу пайтда Ҳиротга борди. Фақат вақтида Улуғбек даъватига кўра Самарқандга борсам, тутқун қилади, деган қўрқув бу сафар — Ҳиротга келганида ўз натижасини кўрсатиб, у Шохрух буйруғига биноан асир олинди. Сўнгра Маккага сургун этилди ва умрининг охиригача қайтолмаган деган фикр бор.

Аҳмад Қошғардан жўнаркан, ўз ўрнига Шайх Али Тугойини тайинлаганди, у унинг ўғлини Самарқандга, Улуғбек ҳузурига юбориб, тобелик изҳор этгач, Улуғбек ўз кишиларини Қошғарга йўллади. Шундай қилиб, бу ўлка ҳам Шохрух ҳукмронлиги остига кирди.

МЎГУЛЛАР ВА ЎЗБЕКЛАР БИЛАН МУНОСАБАТЛАР

Отаси Форс ўлкасидан қайтганида Улуғбек ўрдуси Сирдарё бўйларида кўр тўкканди. Бу ерга Хоразмдан хабарчи келиб, Тўхтамиш ўғилларидан Жабборбердининг Чингиз Ўғлонни енгиб, Дашти Қипчоқ ҳокимиятини кўлга киритганини билдирди. Шундан сўнгра Улуғбек Самарқандга қайтди. Шу сирада мўгуллардан элчилар келиб, қардошлиқдан сўз юритдилар.

1417—1418 йил қишини ўтказиш учун Улуғбек Хўжанд теварагига кўнди. 1417 йил ноябрида Дашти Қипчоқдан Эдигунинг элчиси етиб келди; Улуғбек юришни тўхтатди ва 1418 йил февралда Самарқандга қайтди.

Мўгулларнинг туруми тўғрисида Қошғар волийси Улуғбекка билдириб турарди. 1418 йил июнда Қошғардан келган хабарчи мўгуллар орасида келишмовчилик кўпганини англатди. Улуғбек вазиятни яхшироқ ўрганиш учун у томонга кишилар юборди. Айни шу чоқда, бошқа ёқдан янги мўгул хони Вайсхоннинг элчилари унинг саройини зиёрат этиб, бирлик ва баробарликдан сўз очишганди. Шундан кейин Самарқанд ҳокими атрофдаги

ўлкалардан кўнгли тўк бир кунларда, ноябрь ойида шаҳардан йўлга чиқди ва Ҳиротга йўналди. Унинг Ҳиротга келиш сабаблари тарихларда очиқ ёзилмаган. Ҳарҳолда, бўлиб ўтганлар ҳақида отаси билан суҳбатлашган, ўғитлар олган ва келажакда қиладиган баъзи муҳим ишлари учун изн истаган.

1419 йил баҳорида Барок Ўғлон Дашти Қипчоқдан Самарқандга келди ва Улуғбекдан ёрдам тилади. Шу муносабат билан Улуғбек август ойи охирларида Ўзбек ўлкасига қараб йўлга чиқди. Тошкентга яқинлаб келаркан, бир кенгликка қўнди. Шунда Ўзбек улусидан қочган бириси келиб, ўзбекларнинг келишмовчилиги кучайиб, тарқала бошлаганини айтди: бу хабар тужжорлар тарафидан ҳам тасдиқлангандан кейин Улуғбек октябрь охирида Самарқандга қайтди.

Улуғбек мўғуллар орасидаги бу тарқоқликдан фойдаланиб, у томонга юришга қарор берди. Шунчалик тўполон ва қоришиқлик ичида ҳам катта бир теурий элчилик ҳайъати Чин элчилари билан биргаликда мўғуллар юртидан ўтиб, эсон-омон қайтгандилар. Уларнинг тинч йўлчилик этувларида мўғул амири Худойдод катта ёрдам кўрсатганди. Улуғбек Худойдоднинг теурийларга садоқатига, ундан кўмак кўражагига ва қулайгина ғалабага эришувига ишонч билан 1420 йилнинг июни сўнгиларида Самарқанддан ҳаракат бошлади. Ўнгчи аскарларни илгари юборди. Улуғбекнинг ўнгчилари билан мўғулларнинг илғорлари юзма-юз келгач, мўғул бекларидан Малик Ислом бекларнинг Улуғбекка тобелигини арз этди. Улуғбек бундан мамнун бўлиб, июнь ойида Самарқандга келди.

Орқадан Шермуҳаммад Ўғлон ва Садри Ислом каби мўғул беклари ҳам Самарқандга бош уриб келдилар. Фақат уларга ортга дўниш изни берилмагани учунми, қочдилар ва уларни тутиш учун Улуғбекнинг ўзи йўлга чиқди. Қочоқ беклар ёқаланди ва бир оз кейин юртларига қайтишга изн олдилар.

1421 йили баҳорида хабарчи Шермуҳаммадхоннинг Вайсхон устидан зафар қозониб, тахтни қўлга олгани муждасини келтирди. У ҳарҳолда Қошғардаги Улуғбекнинг волийларидан ҳам ёрдам кўрган бўлуви керак.

Шундай қилиб, Улуғбек ҳар икки қўшни давлатда ҳам ўз тарафчиларини иш бошига келтирди ва кўнгли тинчиб, қишламоқ учун Бухорога йўналди. Баҳорда эса,

қорақўйлилар ўлкасига юриш қилиб, сафардан қайтган отасининг ёнига, Хиротга борди.

ШОҲРУХНИНГ ОЗАРБАЙЖОНГА БИРИНЧИ ЮРИШИ

Қора Юсуф Бек темурий мирзаларни енгиб, унинг ортидан жалойирлар султони Султон Аҳмадни ўртадан олиб ташлагач (1410), Озарбайжонга ҳоким ўлароқ темурийларнинг таҳликали бир қўшнисига айланди. Шоҳрух қорақўйлилар устига юриш ниятида Хиротдан йўлга чиқаркан, вазият тақозосига кўра жияни Искандарга қўшин тортишга мажбур бўлди. Домғонга етганида. Султониядан у сираларда Қора Юсуф билан аҳдлашган Амир Бистомнинг элчиси келиб, унинг Шоҳрухга боғлиқ эканини арз этди. Шоҳрух элчини жуда яхши қаршилаб, Султония қалъасини беркитиб, у атрофларга кўз-қулоқ бўлиб туришларини тайинлади ва ўғли ёки қардошининг ўз урдусига келиб қўшилиши кераклигини билдирди. Ўша кунларда Хирот саройига Қора Юсуфдан мактуб боргани манбаларда ёзилган, аммо мақсади англашилмаган. Тарихда битилишича, 1415 йил баҳорида Қора Юсуфнинг сўзга усталиги билан танилган кишиларидан Мардоншоҳ элчи сифатида Хиротга келган ва «агарда Шоҳрух Султония қалъасини берса, унинг ҳокимиятини тан олиши ва буюргани шаклда ҳаракат қилиши»ни билдирган, Хирот ҳокими элчига, агар Қора Юсуф садоқатли бўлса, элчилари келиб-кетиб турса, ўгилларидан бирини (гаров қабилида) Хиротга жўнатса, ўртада алоқа бўлувини, бу шартлар бажарилса, Султониягача бўлган ерлар Табриз ҳокимига бағишланишини англади. »

Бироқ, шу пайтда қутилмаган бир воқеа юз берди: Шоҳрух Рай ўлкасига ҳоким этиб тайинлагани — Мироншоҳ ўғли Мирза Ижил ўлиб қолди. Бундан фойдаланган Қора Юсуф Султония қалъасига ҳужум бошлади.

Шоҳрух бу чоқда ўз сулоласи мансубларига ҳокимиятини тан олдирган, отасидан қолган салтанат ерларининг жуда катта қисмини янгидан эгаллаб, яқка ҳоким бўлиб олган эди. Шоҳрухнинг Озарбайжонга бу юришининг сабаблари — қорақўйлилар ишғол этган, у даврнинг энг маъмур ва савдо маркази саналган Султония ҳамда Қазвин шаҳарларини, Ажам Ироқининг бу ўлкасини қайта қўлга киритмоқ эди. Бунга яна Темурнинг вафоти-

дан сўнгра бу ўлкада катта куч бўлиб ўртага чиққан ва темурийлар ҳокимиятини ағдарган қорақўйли туркманлар билан чиғатойлар орасидаги Мироншоҳнинг ўлдирилиши туфайли яралган қон даъвосини ҳам қўшиш мумкин. Шу сираларда Қора Юлуқ Шоҳрухга мактуб юборган, бироқ хат Қора Юсуфнинг қўлига тушиб, кейинроқ ўгли Искандар тарафидан Усмонлиларга жўнатилган эди. Бу мактубда бутун Анадўлу беклари, Византия ва Трабзон — Рум императорлари, Гуржи маликлари, Ширвоң, Гилон ва Луристон ҳокимлари Шоҳрухни кутаётганлиги билдирилганди.

Ўлканинг ҳар томонига кишиларини жўнатган Шоҳрух, уларга тайёр туришларини тайинлаб, ўзи 1420 йил август ойида Ҳиротдан йўлга чиқди. Ҳавонинг жуда иссиқ эканига қарамай, аста-аста илгарилаб, Нишопурга келинди. У ердан чиқиб, Баҳробод қишлоғига кўниб, Шайх Саъдиддин, Ҳаррақонда Шайх Абулҳасан Ҳаррақоний, Бистомда Боязид Бистомий қабрларини зиёрат этиб, дуолар қилган Шоҳрух Райга келди. Йўл-йўлакай кўшилганлар ва бу ердаги бирикканлар билан ўрдуси икки юз минг кишига етди. Шунча қўшин тўпланганига қарамай, Темурий тарихчиларининг ёзувига кўра-да, туркманлар билан бўладиган урушда ғалаба қозонилажагига катъий бир ишонч йўқ эди.

Мана шу рух тушунча таъсирида амир Шоҳмалик бошлиқ ўнгчилар илгари босди; Шоҳмалик Юсуфга одамини юбориб, Султония билан Қазвин темурийларга қайтарилса, сулҳ тузилажаги ва Сурия билан Румга қадар Озарбайжон билан Араб Ироқи унга берилиши таъкидланди. Юсуф Бек бу таклифга рози бўлмади, Шоҳмаликнинг чопарини тутуқлатиб, хазинасидаги бор бойликни аскарига тарқатди ва урушга тайёр турди. Бошқа ёндан Усмонли ҳукмдорини ҳам гиз-гизлаб қўйиш учун Қора Юсуф хат ёзиб, Султон Биринчи Меҳмед ҳам темурийларга қарши хужумга ўтиши мақсадга мувофиқлигини, чунки Шоҳрухнинг Бўғозгача бўлган ерларни истило этиб, Болқондан Дашти Қипчоқгача эгаллаб, Дарбанддан Озарбайжонга қайтмоқ нияти борлигини таъкидлаган эди.

Шоҳрух эса «Қуръон»дан фол очиб, Тангрига ёрдам этишини тилаб ёлворар эди. У ниятининг ижобат бўлиши учун ёнидаги хофизларга «Фатҳ» сурасини ўқишни буюрди ва бу сура ўн икки минг марта ўқилди. Шундан сўнгра

кўшин ҳаракатга киришди. Биринчи Қазвинни эгалладилар. Султонияда турган Қора Юсуф ўгли Жаҳоншоҳ темурийлар ўрдусининг яқинлаб келаётганини эшитиб, озиқ-овқат тўплаттириб, қалъани беркитиб, кута бошладди. Шу чоқда чопар Табриз ёнидаги Ужан атрофида отаси ўлгани, кўшини эса тарқаб кетгани хабарини айтди — шу билан бутун вазият ўзгарди: Жаҳоншоҳ ва яқинлари тўпланган озиқ-овқатни, қимматли нарсаларни юклаб, Султонияни ташлаб, шимолга томон йўналдилар. Айни пайтда Қазвин теваарагида айғоқчиликда юрган бириси Шохрухга қорақўйлилар бегининг ўлганини билдирди. Шунинг устига Султония қозиси Шохрух ҳузурига бош уриб, Юсуф Бекнинг ўлими ва Жаҳоншоҳнинг шаҳарни ташлаб кетганини арз этди.

Юсуф Бекнинг ўлгани ва аскарлари тарқалганини билган Шохрух эгасиз қолган Султонияга юриб, 1420 йил охирида шаҳарга етиб келди. Жаҳоншоҳ қалъани тарк этгач, ёв келиш хавфини сезган халқ шаҳарга йиғилиб, бошларига не келишини таҳлика ичида кутиб турдилар. Бироқ Шохрух улар кутган каби ҳаракат қилмади — қалъани босмади, талаттирмади. Қўшинга талон-тарожни манъ этиб, элнинг бозор қуришлари буюрилди. Бир неча кундан сўнгра бу ердан жўнаган ҳукмдор декабрь ойи ўрталарида Арас сувини кечиб, қишламоқ ниятида Қорабоққа келиб кўнди. Ҳукмдорга атрофдаги беклар армуғонлар келтириб, зиёрат эта бошладилар. Кунлар исий бошлагач, 1421 йил март ойида қишлоқ еридан айрилган темурий ҳукмдор Табризга қараб юрди. Ганжадан ўтилганда, Қора Юсуф ўғилларидан Исфанд Шохрух ҳузурига бош уриб келди, тобелигини билдирди. Аммо ҳукмдор унинг самимиятига ишонмади ва темурий кўшин май ойида Арасни кечиб, ўз вақтида Қора Юсуф емак-ичмак ва бошқа йиғилган нарсаларини сақлаган, эндиликда ўгли Исфанд эгаллаган Боязид қалъасига қараб юрди. Исфанд темурий черик келаётганини эшитибок қалъадан қочди, шаҳар эгалланди, мўл-мўл ганимат қўлга олинди. Шундан сўнг темурий кўшин ёзи ва қиши бирдай совуқ бўладиган Олатоғ яйловига етиб келди. Бу ерда озгина тўхталди, атрофдаги бошибузуқлар попуғи пасайтирилиб, асосий кўшин — ўрдунинг онақўли Абака саройи, Ван кўлидан ўтиб, Эржишга етди. У ердан Ахлатга қараб йўлга чиқилди. Шу сирада атрофдаги ҳокимлар билан бирга Қора Юсуф Усмонбек ўғиллари Али ва Боязидбек-

лар, бошқа оққўйлиларнинг беклари Шоҳрухнинг хузурига бош уриб келдилар.

Мирза Исфанд эса, бу чоғда Мушда ёзламоқда эди; у теурийларнинг яқинлашаётганини эшитиб, Фурот дарёсини кечиб, Диёрбакр тарафларга қочди. Шоҳрух ҳавонинг исиб кетгани туфайли қочганларни қувиб ўтирмай, Табризга қайтди. Аммо бу чоғда қорақўйлилардан Искандар ва сал олдин унинг ёнига келган Исфанд Мирзанинг бирлашиб, Диёрбакрдан Озарбайжонга йўналиб, Ахлат билан Одилжавозга яқинлашиб қолганлари хабари билдирилди. Теурийлар ўрдусининг Анадўлудан айрилмай туриб, парвосизларча бундай қилингани кўп ажойиб эди. Кенгашга йирилган беклар бу вазиятда оққўйли ва қорақўйли туркманларнинг ўртасидаги ёвликни ҳисобга олиб, Искандар кабиларни тийиб қўйиш учун бирдан-бир йўл — Қора Юсуф тарафчиларини тамоман йўқотиш экан, бу аҳолининг тинчлиги учун ҳам зарурлигини Шоҳрухга айтишди. Бекларнинг сўзини Шоҳрух тўғри деб топди, қора қўйлилардан келган яраш таклифларига кўнмади ва Алашқирд теварагидаги Ваҳший деган майдонда туркманлар билан юзма-юз бўлди.

Туркманларни ўйлатиб қўйган бир нарса — теурийлар қўшинидаги филлар эди. Туркманлар ҳўкизларни филлардай ясатиб ёки лойдан филлар ясаб, устига қуролли аскарлар ўтқазиб, уни отларга торттириб-судратиб урушни бошладилар. 30 июлда бошланган савашда туркманлар теурий ўрдудан енгилиб, майдонни ташлаб қочдилар.

Майдондан қайтаётган Шоҳрухнинг кўзлари хотин ва бола-чақалари билан ачинарли ҳолда йиғлаётган туркманларга тушди. Уларга марҳамат кўрсатди, ҳар доимгидай кўнгилчанлик билан тутқунларни бўшатиб юборилишини буюрди.

Искандар ва Исфанд Мирзалар урушдан кейин оталарининг Мўсул ва Мардин орасидаги қишлоқ юртларига чекиндилар. Баъзи манбаларда айтилишича, Шоҳрух шундан сўнгра Озарбайжон ҳокимлигини ўнгилари ва бекларига таклиф этган, бироқ «гўё Искандардан кўрққанлари учун» булардан ҳеч бири таклифни қабул қилолмади. Бу юздан Шоҳрух қорақўйлиларнинг душмани, оққўйли Қора Юлуқ Усмонбек ўғли Алибекка Озарбайжон ҳокимлигини бериб, ўзи 1421 йил октябрда Хурсонга қайтди.

УЛУҒБЕКНИНГ МЎҒУЛЛАР УСТИГА ЮРИШИ

Улуғбекдан ёрдам олган Бароқнинг Дашти Қипчоқда Улуғ Муҳаммад устидан голиб келиши; Самарқандда бир оз муддат тутқунликда ётгандан сўнг бўшалиб, Қошғарга бориб, Улуғбекнинг одамлари кўмагида Шермуҳаммаднинг Вайсхонни енгиши, унинг ҳокимиятини мўғулларнинг тан олиши — Самарқанд ҳокими бўлган Улуғбекнинг ҳар икки қўшни давлат бошига ўз одамларини қўйганини билдирарди.

Бироқ, ўз замонида Темурнинг қўллаб-қувватлаши билан тахтни эгаллаган Тўхтамиш ўз вали неъматини кейинчалик қандай унутган ва унга қарши ишлар қилган бўлса, эндиликда Бароқ ва Шермуҳаммадлар ҳам Улуғбекдан кўрган ёрдамларини эсдан чиқариб, унга қарши Тўхтамиш сиёсатини тута бошладилар. Улуғбек бу икки нонкўрнинг кўзини очиб қўйиш учун баҳона ахтариб қолди ва ниҳоят топди. Яқинда маркут уругидан Пиралининг ўғли Самарқанддан қочиб, мўғулларнинг атоқли бекларидан Малик Исломга бориб сизинган эди — Улуғбек энди ўшанинг қайтарилишини мўғуллардан талаб қилди. Қутилганидек, мўғуллар рад жавоби бердилар. Улуғбек шундан кейин юриш ҳозирлигини кўраркан, отасини хабардор этиш ва изини олиш мақсадида унга чопар жўнатди. Шоҳрух ўғлининг бу ишини маъқуллади — Ҳиротдан шундай мужда келди.

Сафарни бошларкан, бу хусусда отасига яна билдириб қўйиш учун Улуғбек бир одамини Ҳиротга йўллади ва Шоҳрухия йўлига тушди. Ҳирот саройида олдинига Улуғбекнинг юриши қўллаб-қувватланган эса-да, сўнгра қаршилар ҳам пайдо бўлган эди. Улуғбек ўрдуси 1425 йил бошида Сирдарёни кечиб, Тошкентга келди. Қенгашда Янги Тароз атрофида ҳеч нарсадан хабарсиз қишлаб ётган керайитлар устига оний бир босқин қилишга келишилди. Улуғбек чопқин учун бир неча беклари ва ўн минг кишилиқ аскар юборди. Уларга ўт ёқмаслик, бир оз муддат босқинчилик қилиб, ғанимат олиб, бу шунчаки бир кичик хужум, деган тасаввур уйғотиб, дарҳол орқага қайтиш буюрилди.

Бироқ юборилган беклар бу ишни бажаролмадилар. Босқин чоғида қутулиб, қочиб қолган бириси аҳволни мўғулларга аңлатди ва улар ҳам темурий ўрду устига юришга тайёрлик кўра бошлашди. Оқсув ёнидаги уруш-

да мўғуллар енгилди ва Ашпарага чекинди. Улуғбек кўшини билан Ашпарага бориб, ўн кунча урушга тайёрланди. Кейин темурийлар ва мўғуллар ўртасида бир неча марта олишувлар бўлди, мўғуллар оғир-оғир талафотлар кўрди. Мўғулларни тор-мор этиб, Улуғбек Самарқандга йўл олди. Қаршидаги йашим тошининг қолган икки бўлагини ҳам Самарқандга ташилишини буюрди. Анча йиллар аввал, Темур мўғулларни босганда ҳам аввалроқ тошнинг бир парчаси олиб кетилганди. Энди қолган иккинчи бўлакни ташимоқ учун икки минг киши тайинланди: бунинг учун махсус аравалар ясалиб, от ва ҳўкиз кўшиб тошлар ташиб кетилди. Улуғбекнинг 1426 йилнинг июнида Самарқанд эшикларида шаҳарнинг энг атоқли кишилари қарши олдилар, зафар билан қутладилар. Улуғбек зафар тўйларини бериб, шундан кейин ғурур ва сурур билан Ҳиротга келди: сафар бошланғичидаги баъзи қарши фикрлар унутилган эди; ҳарҳолда, саройда Улуғбек яхши қаршиланди, голибияти қутланди. Кейинги ойда у Ҳиротдан Самарқандга қайтди.

УЛУҒБЕКНИНГ МЎҒУЛЛАР БИЛАН УРУШИ, ЕНГИЛИШИ ВА ШОҲРУХНИНГ САМАРҚАНДГА КЕЛИШИ

Урусхоннинг невараси Бароқ 1419 йил май ойида Улуғбекка мурожаат қилиб, Дашти Қипчоқни эгаллашида ёрдам беришини истади. Бу истак Темурнинг невараси томонидан қабул бўлиб, август ойида унинг кўшини Самарқанддан йўлга чиқди. Аммо йўлда Бароқнинг олишувларда устун келгани хабари етиб, сафар тўхтатилди.

Улуғбек ўз вақтида Бароқнинг ундан кўп кўмаклар кўргани учун у тарафлардан бир таҳлика ёвузлик кутмасди. Бир йил аввал Улуғбекнинг хузурига бош уриб, миннатдорлик ва унга тобелик билдирган Бароқ эндиликда, яқиндан буён, Чингизхоннинг наслидан, Жўжининг авлодлари саналганларга мансуб-у, Темур замонида темурийлар салтанатига кўшилиб кетган Сирдарё бўйидаги айрим ерларга эгалик даъво қила бошлади. Бироқ 1426 йилда Сигноқ атрофига келиб, шариятан ва ҳуқуқан Сигноқнинг ўзига бобосидан мерос эканини

Улуғбекка билдирди. Бароқнинг бу сўзларига Улуғбек жавоб бериб ўтирмади, фақат бир оз кейин, Бароқнинг аскарлари чегарани босиб ўтиб, атрофни яғмолагандан сўнг Самарқанд ҳокими ўз ўрдусига урушга тайёрлик кўришни буюриб, отасига одам жўнатиб, вазиятни англади.

Шоҳрух бошида бу сафарга қаршилик кўрсатди, лекин бир оз муддатдан кейин ўгли Мирза Жўки етағида Самарқандга ёрдамчи кучлар юборди. Мовароуннаҳр ва Хуросон қўшини бирлашгач, мирзалар кўз ўнгиларида буюк бир черикни кўриб, Бароқ ўзлари билан савашга жасорат қилолмайди, деган фикрда тайёрликка унчалик эътибор бермадилар, сон жиҳатдан кўп эканига қарамай, Сигноқ ёнидаги савашда темурий ўрдуси бузғунга учради (1427 йил февраль).

Йиллардан бери енгилиш нима билмаган темурий ўрду синдирилган, сал аввал зафарни хаёлидагина кўрган мўғуллар ўрдугоҳни талаб, Самарқанд устига ғолибона юриш бошлаган эди. Қўшиннинг мағлубиятини эшитган Мовароуннаҳр ўлкасида тўс-тўпалон бошланиб, Самарқанд аҳолисининг бир қисми шаҳар эшикларини ёпиб, темурий ўрду келса-да очмаймиз, деган сўзлар билан қалъага беркиндилар. Фақат шаҳардаги атоқли кишиларнинг аҳоли ичида юритган яхши сўзлари, аҳволни англатишлари оқибатида эл инсофга келиб, иккала мағлуб мирзага қалъа дарвозалари очилди.

Қорақўйлилар устига юриш қилиб, Ҳиротга қайтиб келган Шоҳрух вақтини Машҳад зиёрати, атрофдаги овлоқларда ов қилиш билан ўтказарди. Ўгли Улуғбек қўшилари мўғуллар билан машғул экан, ўзи Ҳирот яқинидаги бир қишлоқда, XI асрда танилган дин одамларидан Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг қабри жойлашган ерда 1425 йилда бир мақбара қурдирди, кўп даромад келтирадиган бир қанча ерни вақф эттирди. Кейинги йилда ўгли Суюрғотмиш ўлди; ноябрда бўлган бу йўқотишдан сўнг Ҳиротдаги Улуғ масжидда Шоҳрухнинг ўзи ҳам ҳуруфийлар томонидан пичоқланди, давлат ишлари билан керагича шуғулланолмай қолди.

Ўғилларининг қаттиқ мағлубиятга учрагани, Бароқ ўғлон аскарлари шаҳарларни талон-тарож қилгани хабари 1427 йил март ойида Ҳиротга етиб келди. Шоҳрух бу сирада оғир шикастга йўлиққани учун ўғилларига фақат ақча ва аскарый бир ёрдам юбора олди холос. Улуғбек

отасининг Хуросондан юборган кўмаги билан янгидан ўрдусини қувватлантириб, хужумга ўтди: Сирдарёдан кечиб, уруш майдонига чикди. Бироқ мўғуллар бу пайт анча узоқларга кетиб бўлганди. Улуғбек ортига қайтди. Шу вазиятда, 1427 йил май ойида Шоҳрух Ҳиротдан йўлга чикди. Секин юрилгани учун ўрду июнь ойида Амударё бўйларига етиб келди. Қайиқларни бир-бирига боғлаб, кўприк ясаб, кечиб ўтилгани учун бу иш бир ойга чўзилди. Улуғбек ўз ўрдусини ташлаб, отасини кутиб олиш учун Термизга келди. Шоҳрух ўғлидан ўрдунинг турумини сўради, ўгли отлар урушда ўлганини аңлатгач, ота унга кўшинни тарқатиб юборишни буюрди; сўнгра Самарқандга келишди.

Диндор ҳукмдор ҳар ерда бўлгани каби бу ерда ҳам аввало азиз-авлиёлар мақбараларини зиёрат этди, сўнгра муҳтожларга садақалар тарқатди. Сўнгра девонда кенгаш ўтказиб, Бароқ Ўғлон билан бўлган уруш хусусида сўроқлар сўрди. Сўроқлар сўнгида Мовароуннаҳрдаги бутун беклар айбли топилди ва улар девонда таёқ урилиб жазолантирилди. Улуғбекни ҳам айбли деб билинди ва бир муддат ўлка идораси кўлидан олинди; Шоҳрух мамлакат ишларини йўлга қўйиб, яна ўлка ҳукмдорлигини ўғлига бериб, 1427 йили ноябрда Самарқанддан Ҳиротга қайтди.

ШОҲРУХНИНГ ОЗАРБАЙЖОНГА ИККИНЧИ ЮРИШИ

Шоҳрух биринчи Озарбайжон юришидан қайтиши ҳамоно Табриз қорақўйли Исфанд тарафидан эгалланди. Бу чокда Каркуда юрган Искандар қайтиб, шаҳарни унинг кўлидан тортиб олди. Шу билан Озарбайжонда янгидан қорақўйлилар ҳокимияти ўрнатилди. Искандар Озарбайжондаги ҳокимиятининг илк йилларини Шоҳрухга бош эгган, эскидан отасининг шарқий Анадўлудаги тобе бекларини жазолаш билан ўтказди; кейин Султонияга юриб уни эгаллади ва темурийларнинг Султония, Қазвин, Занжонга ҳоким ўлароқ тайинлаганлари Хўжа Юсуфни тутқун олди.

Табийки, Шоҳрух бу бўлиб ўтган ишларни қабул килолмасди. У Темур замонидан бери ўзларига ҳар томонлама тобелик-ла хизмат кўрсатиб келаётган оққўйли

Кора Юлукдан ҳам айрим хабарларни олганди. Зеро, окқўйлилар беги Арзинжонда экан, Мамлук ўрдуси бостириб келиб, Урфани қамал этганди, теваракни эса талаганди. Шундай қилиб, биринчидан, Искандарга ҳаддини билдириб қўйиш, иккинчидан эса, мамлукларнинг кўзини очиш учун Шоҳрух янгидан Озарбайжонга юришга қарор берди. Ўрдуга тайёрлик кўриш ва теваракдан ёрдамчи савашчилар йиғишни буюрди. Ўнгчи қувватлар йўлга чиқарилгач, 1429 йил апрелда Шоҳрухнинг ўзи ҳам Ҳиротдан Озарбайжонга йўналди.

Ўрду Жом, Нишопур, Бистом, Домғон ва Симнон йўли билан июнь ойида Райга келди. Табиийки, бу йўлчиликда темурий ҳукмдор ўз одатига кўра барча азиз-авлиёларнинг мозорларини зиёрат этиб, садақалар тарқатиб, ўзидан яхши от қолдирди. Райда бутун кўшин қисмларини йиғиб, бирлаштирган Шоҳрух июнь ойи охирларида Султонияга қириб келди. Искандарнинг бу ердаги одамлари қўлларидан ҳеч иш келмаслигини англаб, шаҳарни бўшатиб қочгандилар. Темурий ўрду байрамни шу ерда ўтказди. Урушга яхши тайёрлик қўрилгач, Шоҳрух туркманларнинг маркази Табриз устига от сурди ва август сўнгларида Табриз яқинидаги Шанби Газанда қўнилди.

Искандар бу пайтда қардоши Жаҳоншоҳ ва Абусаид билан бирга ўрдусини Урмия кўли кунботаридаги Салмосга тўплаган эди. У Шоҳрухни кутаётган эди, ниҳоят, темурийлар ўрдуси етиб келди ва саваш бошланди (17—19 сентябрь, 1429). Урушда Искандар ва Жаҳоншоҳ енгилб, шарқий Анадўлу тарафларга қочишди.

Шоҳрух ўғли Мирза Жўкининг ёнига яна баъзи бекларини ва бир қисм кўшинни қўшиб, Искандарни қувишга жўнатди. Улар Искандарни Арзирумгача таъқиб этиб боришди, аммо уни қўлга туширишолмадилар. Шоҳрух эса, Салмосдан кўзголиб, қишламоқ учун ноябрда Қорабоққа келди. Бу ерда экан, Қора Юсуфнинг ўғилларидан Абусаид Шоҳрух ҳузурига бош уриб, тобелигини билдирди. Унинг бундай қилишининг сабаби — акаси Искандар билан ўрталаридаги келишмовчилик эди. У Шоҳрухга сиғиниб келиб, умидига етди: темурий ҳукмдор унга Озарбайжон ўлкаси ҳокимлигини берди.

Салмосда Искандарнинг енгилиши билан Анадўлу ва Миср йўллари темурий ўрдуга катта очилди. Бу ҳодиса, табиийки, у чоқдаги Ўрташарқнинг энг кучли давлатла-

рида ҳам иккинчи бир темурий ўрдунинг юришидан таҳлика ва қўрқув ҳиссини кучайтирди. Бу пайтда Усмонли давлати Салоникни венедиклилар билан талашиб, келиша олмаётган эди. Венедиклилар Салоник ишини ўз фойдаларига ҳал этиш учун Шоҳрухнинг юриш таҳдидини бир қурол сифатида қўллашмоқда эди. Шоҳрух Қорабоғда тураркан, венедиклилар шаҳарни қайтиб олмоқ мақсадида Салоникка хужум бошлашга қарор бердилар. Усмонли ҳукмдори Иккинчи Мурод ўлгунгача Шоҳрухга тобе ва содиқ қолган бир султон эди. У нима бўлса-бўлсин, иккинчи бир Темур юришини ёки темурий ўрдуга юзма-юз туришни истамасди. Ҳазовот юриши эса, унинг темурийлар билан боғлиқлигини кучайтирарди холос. Шоҳрухнинг ислом дунёсида энг буюк ҳукмдор бўлмоқ орзу-иштиёқи бутун қўшнилари ва Урташарқ давлатлари томонидан англанган эди, албатта. Шоҳрух елкасига улуг бир ишларни олгани, отаси эгаллаган ерларни яна қайта истило билан Бўғоз оша Болқонга ўтиб, ундан Қримга бориб, яна Озарбайжонга қайтмоқчи эканини мамлакатларда кўпиртириб сўйлашарди. Бироқ шу чоқда Шоҳрухнинг Қорабоғдан Хуросонга кетишга қарор бергани, айниқса, Усмонли ва Мамлук давлатини эркин нафас олишига йўл очди.

Қишни Қорабоғда чиқарган Хуросон ҳукмдори, Озарбайжондаги ишларни ўрни-ўрнига қўйиб, мамлакатда вазиятни барқарор қилиб, 1430 йилнинг баҳорида Қорабоғдан йўлга чикди ва сентябрь ойида Ҳиротга кириб келди.

МЎҒУЛЛАРНИНГ ХУРОСОНГА ҲУЖУМИ

Улуғбекнинг аввал баён қилганимиз 1427 йилдаги мўғуллар билан муваффақиятсиз урушидан кейинги Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоқ муносабатлари тўғрисидаги билгимиз жуда оз. Аслида-ку, бу чоғларда Дашти Қипчоқда у қадар кучли бир давлат йўқ эди. Тахт ғавғолари, ички келишмовчиликлар ҳали давом этмоқдайди. Дашти Қипчоқ ва Мўғулистондаги ходисалар Улуғбек томонидан синчиклаб ўрганилмоқда, керакли маълумот эса салтанат ўчоғи Ҳиротга билдириб турилмоқда эди.

Шоҳрух Озарбайжондан Ҳиротга қайтиши биланок Хоразмдан хабарчи келиб, мўғулларнинг хужумлари, та-

лон-тарожлари ва яғмодан сўнг чеқинганларини айтди. Айрим китобларда ёзилишича, улар ҳукмдори Абулхайр-хон 1430—31 йил қишида Хоразмнинг шимол қисмларини ишғол этиб, иқлими совуқлигидан ортига қайтган, Шоҳрух уларнинг орқасидан қўшин жўнатган, бироқ қўшини ета олмаган, йўлда яғмо билан шуғулланиб, яна бошкентга келишган. Шоҳрух бу ҳодисадан кейин ўгли Бойсунгурни айрим беклар билан бирга қишлагани Мозандоронга юборди (1431 йил октябрь). Бундан тўрт йил аввал, 1427 йилда мўғуллар устига юрган Улуғбек ва Мирза Жўкининг қутилмаганда енгилиши, унинг орқасидан Хоразм волийси Шоҳмаликнинг ўлиши — барчаси мўғулларнинг журъат билан иш тутишига йўл очганди. Эски чоғлардан бери Хоразм денгизи қирғоқлари кўчманчиларнинг ўрганган қишлов ери эди, энди эса, Сирдарё бўйлари ва Хоразм воҳасидаги бу маданий ерлар кўчманчиларнинг талон-тарож қиладиган овлоғига айланган, Шоҳрух ҳам бу жойлардан Астрободга бўлган нуқталарга вақти-вақти билан босқинга қарши ўз бекларини жўнатиб туришга мажбур қолмоқда эди.

ШОҲРУХНИНГ ОЗАРБАЙЖОНГА УЧИНЧИ ЮРИШИ

Салмос урушидан кейин Қорабоғда қишлаётган Шоҳрух ҳузурига бош уриб, тобелик ва садоқат билдирган қорақўйли Абусаид ўзига берилган Озарбайжон тахтида узоқ ўтиролмади. Бир неча ойдан кейин Озарбайжондан келган чопар Шоҳрухга Искандарнинг Абусаидни ўлдириб, тахтни эгаллаганини билдирди.

Искандар бу ўлкадаги вазиятга янгидан ҳукмрон бўлгач, Ван атрофидаги ерлар идорасини ўгли Ёралига берди. Ёрали элдан у замонгача кўрилмаган бир шаклда олиқ-солиқлар ундирди, бу эса, халқнинг ундан отасига шикоят қилишига олиб келди. Искандар ўглини ёнига чақирди, аммо ўгли ҳайиқиб, ширвоншоҳлардан Халилulloҳнинг саройига сизғиниб борди (1431—32).

Эскидан темурийларга содиқ Ширвоншоҳ Халилulloҳ қорақўйлиларнинг таҳдид ва таҳликасидан кўрқиб, ҳузурига қочиб келган Ёралини барибир отаси тилашини билиб, агарда тутиб бермаса, юртига бостириб киришидан чўчиб, бунинг олдини олди. У шартта Ёралини туттириб,

денгиз йўли билан Ҳирот саройига жўнатди. Шундан сўнгра Халилуллоҳ аввалдан қочингани фалокат бошига тушди; Искандар Ширвонга босиб кириб, ҳар ерни талон-торож этди. Ширвоншоҳ эса Маҳмудободга қочди. У бу ердан Ҳиротга одам юбориб, Искандарнинг Озарбайжонга ҳоким бўлгани, Ширвонга ҳужум уюштириб, ўлкани яғмолагани ҳақида хабар бериб, теурий ҳукмдордан унинг бу зулмларига чек қўйишини илтижо қилди. Шунинг билан бирга Халилуллоҳ қорақўйлиларнинг душмани оққўйлилардан, Қора Юлуқ Усмонбекдан ҳам ёрдам истаган; шу муносабат билан у Арзирумга келиб, шаҳарни қўлга олиб, ўғилларидан Шайх Ҳасанни бунга ҳоким тайинлаб, сўнгра барча ўтган ишлар хусусида Шоҳрухга хабар жўнатди.

Бу чоғда Мирза Абусаиднинг акаси Искандарнинг ўлими, ортидан, 1433 йилда Қора Юсуф ўғилларидан Шох Меҳмедни Бағдодда говарудлик Бобо Ҳожи тарафидан ўлдирилиши, бу ҳол қорақўйли миззалар орасидаги келишмовчиликларни янада орттириши, Ширвон ҳокимининг кўмак истаб Ҳиротга одам юбориши, ўзига тобе Қора Юлуқнинг бош шаҳри Омидни мамлуклар талон-торож айлаши, тагин шунга ўхшаш айрим ҳолатлар теурий ҳукмдор Шоҳрухни яна кунботарга қараб юришга мажбур этаётган эди. Бироқ бекларнинг барчаси бир овоздан бу сафарга қарши чиқдилар. Чунки уларнинг тушунчасига кўра, аввалги икки сафардан ҳеч наф бўлмаганди.

Бироқ теурий ҳукмдор ўз қарорида қатъий эди: у куз охирлаб қолганига қарамай ҳар тарафга юришга тайёрлик кўриш борасида буйруқ юборди. 1434 йил ноябрь ойида қўшини билан Ҳиротдан чиқиб ҳар бир сафарида бўлганидек, йўл-йўлақай шаҳру қишлоқлардаги азиз-авлиёлар қабрини зиёрат этиб, 1435 йил феввалида Рай шаҳрига етди. Қирчиллама қиш совуғида ортиқ юриб бўлмасди, шу учун Шоҳрух бунда қўниб, керакли хозирликларни кўришни буюрди. Шоҳрух бу ерда экан, атроф ҳокимлари билан баъзи қорақўйли беклари унинг ҳузурига келдилар. Шоҳрухнинг ўзи эса, аввалдан унга итоатда бўлиб келаётган ва қардоши Искандар билан ораси бузилган Вандаги Жаҳоншоҳни чақиртирди. Жаҳоншоҳ баъзи қорақўйли бекларини ёнига олиб, теурий ҳукмдор қошига келди. Шоҳрух Жаҳоншоҳга ёнидаги беклари билан биргаликда Искандар қўли остидаги ер-

ларни эгаллаш вазифасини юклади. Угли — Жўки билан ширвоншоҳ Халидуллоҳни ҳам Искандар устига кўшин тортишга буюрди.

Баҳор бошланиши биланоқ қишлоқ юртидан кўчган Шоҳрух Ужанга кўнди: сал наридаги Табриз қалъасига илгарироқ келган ўз одамлари ва шаҳар уламози уни тантанали қарши олишди. Бу вақтда Искандар темурий ўрду билан олиша олмаслигига кўзи етиб, олдин Алинчак қалъасига қочиб беркинди, сўнгра у ердан Анадўлуга қараб йўналди. Шундай қилиб, 1435 йилда Озарбайжонда темурийлар ҳокимияти янгидан тикланди.

Шоҳрух Искандарнинг Анадўлуга қочганини эшитиб, қорақўйлилар душмани оққўйли Усмонбекка хабарчи йўллаб, унинг йўлини тўсишни топширди. Шоҳрух бу билан кифояланмай, ўгли Жўкига ҳам Искандарни қувиб, тутиб келтиришни буюрди, Жўки қочоқнинг ортидан Чўпон кўпригига таъкиб этиб борди. Темурий ўрдунинг яқинлашиб келаётгани учун Искандар Қора Юлуққа бош уриб ундан йўл берилишига изн истади, аммо оққўйлилар беги буни қабул қилмади. Шундан сўнгра томонлар орасида Арзирум ёнида қаттиқ олишув бўлди. Оққўйлилар енгилди. Яраланган Қора Юлуқ Арзирумга келтирилгач, шу ерда ўлди ва жасади ўгли Шайх Ҳасан тарафидан бир масжид ҳовлисига кўмдирилди.

Оққўйлилар ўз беқларини йўқотдилар; ҳокимсиз қолган Арзирумга Искандар зафар-ла кириб келди. Аммо темурий мирза Жўки ўрдуси билан яқинлашганини эшитиб, бир замонлар отаси Қора Юсуф қилгани каби у ҳам Усмонли султониغا сўғинарак Анадўлу томон йўналди. Темурийлар уруш майдонига етиб келиб, бир фарсах ерда ўликлар бир-бирининг устига қалаб, тўплаб ташланганини кўришди, даҳшат ичида туриб қолишди. Искандар ўша қочганича Тўқатга ўтди. Қазўвада тўхтади. Мирза Жўки унинг ортидан ортиқ қувламади, қишламоқ учун Қорабоққа кетган отасининг ёнига жўнади (1435 йил ноябрь).

Шоҳрух Қорабоғдан Усмонли ҳукмдори Иккинчи Муродга элчи йўллаб, Искандарнинг кўп фитна, фасод ва босқинчилик қилганини, энди эса қочиб юрганини айттириб, агар у томонларга ўтиб қолса, тутилиб, ўзига жўнатишини истади.

Искандарнинг қочиши, бир ёқдан қишнинг ҳам оёқлаб қолгани, бунинг устига, Хоразмдан айрим хабарлар олин-

гани теурий ҳукмдорга бу ерларда ортиқ туришдан фойда йўқлигини билдирмоқда эдики, у энди қайтишга қарор берди. Хоразмдан келган хабарчи Абулхайрнинг Дашти Қипчоқдан тўғри Хоразмга юргани, Шоҳмаликнинг ўғли Иброҳим унга қарши туролмагани, улар Хоразмни талон-тороғ этиб, ғанимат билан яна ортларига қайтишганини билдирди. Шу вазиятда Шоҳрух теурий ўрдуга қайтиш буйруғини бериб, 1436 йил баҳорида Қорабоғдан чиқиб, Арас сувини кечиб, Ужанда тўхтади ва Озарбайжон ҳокимлигига қорақўйли Жаҳоншоҳни тайинлаб, кунчиқарга қараб юрди ва октябрь ойида Ҳиротга кириб келди. Уни тантана билан қарши олишди.

Шарқий Анадўлу, Озарбайжон ва Ажам Ироқида қорақўйлилар ҳукмронлиги мавжудлигидан теурийларнинг қудратли ҳукмдори Шоҳрух ўша замоннинг бошқа икки кучли давлати — Усмонли ва Мамлук давлатига тўғридан-тўғри босқин қилмади. Анқара урушидан кейин анча ўзига келиб олган Усмонли давлати вақтида Темур тарафидан янгидан жонлантирилган Анадўлу бекликларини осонликча ўртадан олиб ташлаб, сўнгра зафар юришини бошлаган, Болқонда ўлкалар фатҳ этилмоқда эди.

МИРЗА БОЙСУНҒУР ЎҒЛИ СУЛТОН МУҲАММАДНИНГ АЖАМ ИРОҚИГА ТАЙИНЛАНИШИ, УНИНГ ИСЁНИ, ШОҲРУХНИНГ УНГА ҚАРШИ ЮРИШИ

Қорақўйлилар беги Искандарнинг 1438 йилдаги ўлиmidан кейин туркманларнинг бу ўлкадаги таҳликаю таъсири сусайди, Ажам Ироқига буюк беклардан ҳеч бири жўнатилмади, мана шу нарса атрофдаги айрим ҳокимларга журъат берганди. Масалан, бугунги Техрон атрофида ўша пайтларда жойлашган Рустамдорнинг ҳокими Малик Қаюмарс бирдан бош кўтарди ва устига юборилган аскарларни эса мағлуб этди. Бироқ кейин етиб келган ўрду бўлақларига қарши туролмаслигига ақли етиб, теурийларга бош эгганини билдириб элчилар йўллади. Мана шу воқеалардан сўнгра Ҳиротда Рай ва Ажам Ироқи туруми билан боғлиқ йиғноқ ўтказилди, натижада Шоҳрухнинг невараси Муҳаммад Султонни бу ерларга юборишга қарор қилинди.

Бошлангичда унга Султония, Қазвин, Рай ва Қум ҳокимлиги берилганди. Ёш ва қайноқ мирза атрофдаги маҳаллий беклар билан олишиб юриб, бир оз муддат ичида Ҳамадон, Ниҳованд ва Говаруд атрофларини ҳам қўлга киритди. Кейин ёнидаги айрим бекларнинг қиздириши туфайли Исфаҳонга юрди.

Бу ёкда эса, Шоҳрух анча қариб қолган, Ҳирот саройи ҳам нотинч эди. Улуғбекинг ўғли Абдуллатиф кичиклигидан Ҳиротда яшарди. 1441 йил бошларида у бувиси Гавҳаршод Оғадан аразлаб, отаси ёнига, Самарқандга кетди. Аразлашининг сабаби — Гавҳаршоднинг бошқа бир неварасини, Бойсунғур ўғли Алоуддаврани ўта яхши кўриши эди. Ниҳоят Самарқандга борган Гавҳаршод Абдуллатифни Ҳиротга олиб келди ва бу Шоҳрухни мамнун этди.

1444 йилда Шоҳрух оғир касалликка чалинди ва ҳукмдор тузалишдан умид узиб, ўлимини кута бошлашди. Иситмадан ёниб, тугаёзган касалга дорилар ҳам фойда бермай қўйганди. Ҳумдорнинг оғир ётгани ўлканинг ҳар тарафига эшитилган, вазият қоришиб бораётган, давлатни юритаётган айрим кимсалар номи турли миш-мишларга сабаб бўлаётган бир кунларда Мирза Муҳаммад Жўки Балхдан ошиқич отаси ёнига, Ҳиротга қайтди. Бу сирада бекларнинг баъзилари Гавҳаршоднинг зўри билан Мирза Алоуддавлага байъат этишган эди. Аммо кутилмаганда Шоҳрух тузалиб кетди.

Шу воқеалардан кўп ўтмай, ҳеч кутилмаганда Мирза Муҳаммад Жўки ўлди. Шундай қилиб, Шоҳрухнинг дунёда биттагина ўғли — Улуғбек қолганди. Тўнғич ўғил бўлган Улуғбек ўзини тахтнинг бирдан-бир вориси деб билар, бироқ ворислик ишлари билан қизиқмасдан, атрофга юришлар ҳам қилмай, расадхонада илм билан машғул эди. У ўзича кичиклигидан Ҳиротда яшаган ўғли Абдуллатифнинг воситаси билан, бирор иш юз берса, вазиятга ҳоким бўлишига ишонарди. Темур сафарга чиққанда ўларкан, ўз ўрнига невараси Пирмуҳаммадни ворис ўлароқ тайинлаб, васият этган эди. Шоҳрух анча қариб қолганига қарамай, бу хусусда ўйлаб ҳам кўрмаганди. Шундай бўлса-да, саройда Муҳаммад Жўкини тахтга муносиб ворис деган бир қараш бор, Шоҳрух ҳам буни сезар ва ич-ичидан бунинг амалга ошувини истар эди. Бироқ хотини Гавҳаршод бунга қарши эди, у Бойсунғур ўғли Алоуддаврани ворисликка кўпроқ лойиқ кўрарди. Шоҳрух ўзи Темур тахтига номзод ворис бўла

туриб ҳам отаси ўлимидан кейин узоқ ва оғир курашлар билангина тахтни эгаллаганини, ворис хусусида аниқ сўз зарурлигини тузалиб кетгач ҳам ўйламади.

Бу ҳолатлар ва бобосининг қарилигидан фойдаланган Султон Муҳаммад Исфаҳонга юришга қарор берди ва 1446 йил май ойида Исфаҳонга келди, армуғонлар билан қарши олинди. Аммо Султон Муҳаммадга бу ҳам етмагандай, энди Шероз устига юрди.

Шоҳрухга бу хабарлар етгач, яна одамлар юбориб вазиятни ўрганди, чопарлар аҳвол таҳликали эканини билдирдилар; бунинг устига хотини Гавҳаршод ҳам кунботарга юришга уни тезламоқда эди. Султон Муҳаммад Шерозни қамал қилган бир пайтда Шоҳрух ҳам Ҳиротдан бу тарафга йўлга чиқди. Унинг ўрду бошида туриб, Ҳиротдан Исфаҳону Шерозга қадар чўзиладиган бу узун сафарни хаста ҳолида ўтказишга, аниқки, баъзи кимсалар ғараз билан ташвиқ этгандилар. Ҳукмдорни бу хатарли йўлга солганлар бошида унинг хотини Гавҳаршод турарди. Гавҳаршод, табиийки, агар ҳукмдор сафардан соғ қайтмаса, майдонга чиқадиган воқеаларни ҳам олдиндан кўрган ва ҳисобга олган эди. Зотан Шоҳрух юришни бошларкан, бошкент Ҳирот ва бу ердаги хазиналар идорасини тахт ворислигига номзод Алоуддавлага берган. Улуғбекнинг Ҳиротдаги ўгли Абдуллатифни эса ўзи билан бирга сафарга бормоққа буюрган эди.

Шоҳрух аввалги сафарларидагидай бу гал ҳам ҳеч бир қаршиликка учрамай, одатига кўра йўлдаги азиз-авлиёлар мақбарасини зиёрат эта-эта Райга етиб келди. Бу ердан ўттиз минг кишилик бир ўрду бўлагини ўнгчи ўлароқ Султон Муҳаммад устига солдирди. Султон Муҳаммад уч ҳафтадан бери давом эттираётган қамални тўхтатиб, Кендуман тарафларга чекинди. Ўрду унинг устига юришни давом эттирди. Шоҳрух эса, Исфаҳондаги фитнага боғлиқ уламоларни туттириб, Райга йўналди. Совага келганида ҳукмдор тўхтади ва кўпи сайид бўлган уламолардан айримларини яна Гавҳаршоднинг тезлаши туфайли остириб юборди. Ҳолбуки, бундай ишга уламодан ҳеч бир кўркувси бўлмаган Темур ҳам, унга бу каби ишларида кўпинча тақлид қиладиган невараси Улуғбек ҳам кўл урмаган эди. Ўзи диндорлиги билан дунёга танилган — Шоҳрухнинг бу иши, баъзи тарихчиларнинг ёзишига кўра, ундан кейин тахтига ўтирган ворисларининг кўздан тушиши ва ҳукмдорлигининг Мироншоҳ ва

Умаршайх ўғилларига ўтиб кетиши сабаби — ана шу саяидларнинг остирганида эмиш.

ШОҲРУХ ЖАСАДИНИ ҲИРОТГА, СЎНГРА САМАРҚАНДГА КЕЛТИРИЛИШИ ВА ТЕМУРИЙ- ЛАР ОРАСИДАГИ КУРАШЛАР

Ҳукмдорнинг ўлими ўша кун яширин тутилди, фақат кечаси бу совуқ хабар ўрдугоҳда яшин тезлигида ёйилди. Ўлим куни мирзалардан Абулқосим Бобур, Абдуллатиф, Шоҳрухнинг қизидан туғилган невараси Халил Султон ўрдугоҳда эдилар. Бекларнинг барчаси қўшин билан Султон Муҳаммадга қарши юборилгани учун бу ерда атоқли беклардан ҳеч бири йўқ эди. Гавҳаршод Оға ўрдудаги Улуғбекнинг вакили саналган Абдуллатифни чақириб, отанга бу хабарларни ўзинг одам жўнатиб билдир, ўрду идорасини ҳам ўз қўлингга ол, деган истакни билдирди. Шоҳрухнинг ўрнига ўрду бошчилигини эгаллаган Абдуллатифнинг илк иши отаси Улуғбекни вазиятдан хабардор этиш бўлди. Улуғбек отасининг ўлиmidан узилмак ва қайғурмак билан бирга ўз ўрдусига тайёрлик кўришни ҳам буюрди. Зотан у Шоҳрухнинг ҳаётда қолган биргина ўғли сифатида тахтга фақат ўзини ворис деб билар, бошқа ҳеч бир кишининг ҳаққини тан олишни истамас эди. Шунга қарамай, ҳар қанақа таҳлика ё қаршилиқнинг олдини олиш ниятида, Амударё бўйига келиб кўр тўқди. Бу ерда ўзидан олдинроқ қардоши Муҳаммад Жўкининг ўғли Абубакр Мирзанинг дарёдан ўтганини эшитди. Улуғбек ва жияни ўртасида олишув содир бўлди, бироқ саваш келишув билан тугади. Улуғбек ёш мирзага қизини беришни ваъда этиб, ўз томонига оғдириб олди, сўнгра Самарқандга жўнатди ва бир баҳона билан уни ўртадан чиқариб юборди. Улуғбек дарёдан ўтиб, Балхни ишғол қилди, ўрдугоҳни шу ерда қурди ва юришга ҳозирлик кўришни буюрди.

Абдуллатиф эса, идорани қўлга олар-олмас айрим қаршилиқларга дуч келди. Абулқосим Бобур ва Халил Султоннинг ташвиқ ва ташаббуси билан ўрда бозорида талон-торож ўтказилди, Абдуллатиф бу тўполонда илгаричилик қилганларни туттириб, остирди. Ниҳоят, ўлимнинг учинчи куни Шоҳрухнинг жасади махсус маҳофага қўйилиб, Хуросонга қараб юрилди.

Улуғбек ўгли Абдуллатифнинг Симнон оша Домгонга келганини эшитиб, энди у Шохрухнинг жасади ва ўрду билан Ҳиротга эмас, Самарқандга йўналади деб ўйларди. Аммо Абдуллатиф ҳали Бистомда экан, Дашти Қипчоқдан ҳар йили хужум қилиб турадиган мўғулларга қарши юборилган бирликлар беги Ҳиндуканинг Мирза Бобур билан бирлашиб, Самарқанд йўлининг ўзи учун беркитилганини аниқлади. Абдуллатиф Ибрашим кўпригига келганида, Мовароуннаҳрга тўғри шу нуқтадан йўналмоқчи эди, бироқ бу йўлнинг таҳликали эканини ҳисобга олмай, Сабзавордан юрди. Шунда Райдан Султон Муҳаммад устига жўнатилган беклар ҳам бирликлари билан ўз ёнига келаётгани хабарини олди. Энди ўзининг янада қувватлангани ва Гавҳаршод Оға ҳам қўлида тутқун эканидан кўнгли тинчиб, Нишопурга қўнди. Шунда Шохрух сафар олдидан Ҳиротда ўз ўрнида қолдиргани Мирза Алоуддавлянинг хазинани очгани ва Машҳадга ўрду жўнатгани хабарини эшитди. Алоуддавля бошида Улуғбекни мамнун этиш мақсадида Мовароуннаҳрга пул ва армуғонлар юбориб, Машҳадни ишғол этиб, бувисини қутқариш учун Нишопурга қараб йўналган. Ҳиротдан келганлар Нишопур атрофида кучли бир босқин ясаб, 1447 йилнинг апрелида Абдуллатифни тутқун қилишди, Гавҳаршод Оғани қутқариб, Ҳиротга йўл олишди. Абдуллатиф Ҳиротда, Ихтиёриддин қалъасида зиндонбанд этилди. Шохрухнинг жасади Гавҳаршод мадрасасидаги Бойсунғур ва яна бошқа оила мансублари кўмилган мақбарада тупроққа берилди. Мана шу турумда Улуғбекнинг ҳукмдорлиги ҳам анча таҳлика остида қолганди.

Алоуддавля ўрдуси билан шимолга, Улуғбек устига от солиб, Мурғоб дарёсида кечиб ўтди. Аммо Алоуддавля айна пайтда қардоши Абулқосим Бобур таҳдиди остида бўлгани туфайли урушга киришолмади, шу учун тарафлар осонгина сулҳ туздилар ва Абдуллатиф озод этилди.

1448 йил бошларида Улуғбек ва Абдуллатиф бирликда Алоуддавля ўтирган Ҳиротга қарши йўлга чиқишди. Томонлар Ҳиротдан ўн тўрт фарсах узоқликдаги Тарнобда майдонга тушдилар. Алоуддавля енгилди. Улуғбек Ҳиротга кириб, кейин Машҳадни ҳам эгаллади. Исфаронингача борган Улуғбек Абдуллатифни Бистом ва Астро-

бод фатҳига йўллади ва ўзи Ҳиротга қайтди. Шоҳрухнинг бош шаҳри бўлган Ҳиротда туриш бу ердаги ҳокимнинг салтанатда ҳукмронлик қилишига ҳам катта йўл очишни билса-да, Улуғбек бобоси Темур каби Самарқандда яшашни маъқул кўрди. Отаси Шоҳрух жасадини, шунингдек, ўз замонда отаси дунёнинг турли ерларидан келтирган қимматли нарсаларни, санъаткорлар ва усталарни, қўлга киритгани қадар хазинани олиб, Ҳиротга ўгли Абдуллатифни ҳоким тайинлаб, ўзи Мовароуннаҳрга қайтди. Улуғбек қишни Бухорода ўтказиш мақсадида шу ерда кўнди, отасининг жасадини эса Самарқандга, бобоси Темурнинг мақбарасига қўйдиртирди.

1448 йилдаги воқеалар Улуғбекнинг кўшин ва эл ичида кўздан тушириб юборди. Шунга қарамай, у 1449 йил баҳорида Хуросонга юриш қилишни ўйламоқда эди. Аммо бу юришда ўз ўгли билан урушмоқ мажбуриятида қолди. Отасига қарши исён кўзғотган Абдуллатиф, ислом уламози томонидан шаръан тақиқланган, туркхонд мол сотиқ йўлидаги «тамға» деб аталган солиқни олиб ташлаб, Амударёда сузган кемаларга таҳдид ва тазйиқ қила бошлади. Улуғбек кичик ўгли Абдулазизни Самарқандда қолдириб, ўзи Абдуллатиф устига юрди. Икки ўрду дарёнинг икки қирғоғида бир-бирларини узоқ пойлашди; урушмасдан вақт ўтказаркан, Улуғбек ўз ўрдуси ичидаги тўполон ва норозиликни ҳам бостиришга мажбур бўлди. Абдулазиз эса, Улуғбек билан кетган бекларнинг Самарқандда қолган оилаларига турли зулмлар ўтказдики, бу ҳақда хабарлар ва мишмишлар етиб келгач, бундан газабланган беклар Улуғбекни тутиб, Абдуллатифга таслиман топширсакми, дея ўйлаб қолишди. Аммо бу сафар ҳам Улуғбекнинг Самарқандга қайтишини тезлаштирган бир ҳодиса юз берди. Бу ҳаракатни уюштирганлар, бошида турганлар ҳақида билги йўқ. Қисқаси, арғун уруғидан, туркман асли, гўё Мироншоҳ невараси бўлмиш Мирза Абусаид отли бир шаҳзодани етакчи қилганлар, Самарқандни қамал этдилар. Албатта, бу кичик бир фитначилар бирлигининг тўполони Улуғбекнинг буюк бир ўрду билан Самарқандга қайтишга зўрлай олмасди.

Улуғбекни бошкентига қайтишига бошқа сабаблар бор эди. У Самарқандга келиб, осойишталикни барқарор қилди, Абусаидни бир зарба билан қирларга қочириб юборди. Шундан кейин айрича тайёрлик билан,

ёнига Абдулазизни ҳам олиб, Абдуллатиф устига янгидан кўшин тортди. Абдуллатиф эса, отасининг орқага қайтганидан фойдаланиб, Амударёдан кечиб ўтди ва Термизни, кейин Шахрисабзни ишғол этди. Ота ва ўғил орасидаги уруш Самарқанд ёнида, Темур даврида қурилган Дамашқ қишлоғида, 1449 йил кузида юз берди. Савашда Улугбек енгилди. У чекиниб бориб, Самарқандга бекинмоқчи бўлди, ammo ўзи тайинлаб кетган қалъа кўмондони унга эшик очмади. Шундан сўнг у ўз одамлари ва ўғилларидан баъзиларини олиб шимолга, Сирдарё бўйидаги Шоҳрухияга келди. Бу ердаги қалъа кўмондони уларни ичкари кўйиш тугул, тутқун этиб, Абдуллатифга топширмоқни истар эди. Улугбек ўз ихтиёри билан ўғли Абдуллатифга таслим бўлишни афзал кўриб, Самарқандга қайтди. Ўғли бошида отасининг Маккага кетишига изн берди. Эски ҳожилардан Амир Муҳаммадни ҳам Улугбекка кўшилиб кетишини буюрди. Бироқ айни чоқда Улугбекнинг яширинча қатли — муҳокамаси бўлди ва гўё Абдуллатиф унда қатнашмади дея гап тарқатилди.

Темур замонида бўлганидек, Абдуллатиф Чингизхон наслидан ҳисобланган бирисини хон эълон эттирди. Аббос деган шахс хонга арз қилиб, отасини Улугбек тарафидан ўлдирилганини, энди шарият қонунларига кўра интиқом ҳаққи унга берилишини тилади. Абдуллатиф четдан туриб уни бу ишга тезлаган эди. Хуллас, хон шарият нени буюрса, шу бажарилади, деди. Уламо тарафидан керакли фатво битилиб, унга қози Мискиндан бошқа барча қозилар ўз муҳрини босди. Ҳолбуки Улугбек ҳукмрон замонларда қози Мискин унинг ишидаги баъзи камчиликлар бўлса, очиқ айтиб аралашар ва ҳукмдор уни бу учун ёқтирмасди, энди эса, қози берилган қарорнинг ҳақсизлигини таъкидлаб, муҳрини босмади ва бу ишга аралашмади. Бу ҳам бир жасорат эди, албатта.

Хуллас, Улугбек Самарқанддан чиқди. Бўлар иш бўлгани, эндиликда ҳажга кетаётганидан мамнун, ёнидагилар билан хурсанд суҳбатлашар эди. Орқадан юборилган чопар хон уларнинг кўшни қишлоқда кутиб туришларини буюрганини билдирди. Ҳаво совуқ эди, Улугбек ўт ёқиб, эт пиширилишини буюрди. Бошига келаятган фалокатни кўнгли сезаятган эди. Ёқилган ўтдан бир учқун учиб, этагига тушди ва куйдирди; у

ўтга боқиб: «Сен ҳам билдингми?» деди. Шундан сўнг кўнглига ёмон ўйлар кела бошлади ва у ёмон сўзларни сўйламоққа киришди. Ёнидаги хожи эса уни яхши гаплар билан овутмоққа интилди. Бирдан эшик очилиб, ёнида биров билан Аббос кирди. Улуғбекнинг кўзи Аббосга тушар-тушмас ўрнидан сапчиб туриб, унга қарши ўқталди. Бироқ Аббос ва йўлдоши уни тутиб, устидаги бўркни ечиб олдилар. Аббос арқон излаб ташқарига чиққанида, хожи Улуғбекнинг таҳорат олиши учун қулайлик яратай дея эшикни орқасидан беркитди. Бир муддатдан кейин Аббос қайтиб кирди ва Улуғбекни кўлларини боғлаб, ҳовлига олиб чиқди. Улуғбекнинг йўлдошлари бунга қарши ҳеч бир иш қилолмадилар, бир четда кузатиб турдилар ҳолос. Аббос Улуғбекни қиличи билан чопиб ўлдирди (1449 йил, октябрь). Ёнидаги одамлар Самарқандга қайтишди. Жасадни улар олиб кетдиларми ё бошқаларми, дафн кимлар томонидан ва қачон қилингани ҳақида билгимиз йўқ. 1941 йилда Темурнинг мозори билан бирга Улуғбекники ҳам очилган, ундан боши кесик тана суяклари чиққан.

АБДУЛЛАТИФ ҲАЛОКАТИ

Бу пайтларда темурийларнинг Эрон тарафларда ҳокимият учун курашлари кучайганидан, ҳеч ким ота-бола ўртасига тушмади. Абдуллатиф отасидан кейин қардоши Абдулазизни ҳам ўлдиртирди. Бироқ бу гал фитнага дин кишиларини аралаштиришга ўрин қолмади. Улуғбек тарафчилари бўлган беклар ўз бирликлари билан Самарқанд атрофида мағлубиятга учратилгач, беклардан тўрттаси ўлдиртирилди ва бундан сўнг, қишга бориб, Мовароуннаҳрда Абдуллатиф ҳокимияти мутлақо оёққа туриб олди. Ҳатто ҳар йили ҳужум ва талон-торож қилишга ўрганган Дашти Қипчоқ ўзбеклари ҳам энди Мовароуннаҳр чегарасига оёқ босолмади.

1449—50 йилнинг қиши, Самарқандда ҳаёт Улуғбек давридагиндан бир оз бошқача эди. Абдуллатиф отаси каби юлдуз илми ва тарих билан берилиб шуғулланар; илм кишиларига ҳурмат-эътиборни дин одамлари ва дарвишларга ҳам кўрсатар, ҳатто дарсларга, баҳсу-мунозараларга ҳам қатнашар эди. Эски манбаларда Абдуллатифнинг мубоҳаса этадиган даражада арабча ва форсча-

ни билгани таъкидланган. Улуғ масжиддаги хутба, худди халифалар давридагидек, ҳукмдор тарафидан ўқила бошланди. Абдуллатиф дин одамларига жуда катта ҳурмат-эҳтиром билан қарарди. Шу боис ҳам 1450 йил баҳорида Самарқанддан қочган Абусаиднинг Бухорода умид этгани ёрдамни кўрмаслиги табиий эди. Ҳатто шаҳар қозиси ва доруғаси уни туттириб, ўлдиришга ҳам буюрган эдилар. Фақат айти шу кунларда, кутилмаганда Абдуллатиф ўлдирилди.

Абдуллатиф даври дин кишилари учун яхши, аҳоли ва аскар учун ёмон замон бўлди. Абдуллатиф заррача итоат этмаганларни ҳам қаттиқ жазолатар эди. У замон тарихчиларидан Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича; у «на қариларга ҳурмат ва на ёшларга шафқат кўрсатилишига изн берарди». Унинг тезлиги, гиначилиги, ўпкачилиги кўпчиликка зарар берган: аммо ундан мамнун бўлмаганлар на унга, на бошқага айта олар ва на бош кўтаришга журъат қила оларди. Айти шу чоқда Абдуллатифга қарши бир суиқасд тайёрланди. Суиқасд бошида бекларнинг ўчини олмоққа ўзларини бурчли билган Улуғбек ва Абдулазизнинг одамлари турарди. Абдуллатифнинг одамларидан бири, суиқасддан хабари бўлган ҳолда, ундан кўрққани учун бу гапни айтишга журъат қилолмаганини тарихчилардан Абдураззоқ Самарқандий ўз китобида ёзган.

Суиқасд куни ҳукмдор шаҳарнинг шимолидаги Майдонбоғдаги қўноғидан чиқиб, бомдод намозини ўқимоқ учун масжидга бораркан, яъни, 1450 йилнинг 8 май куни, юра-юра Чинор боғи ёнидаги майдонга келди. Ривоятга кўра, ўша кечаси Абдуллатиф бир туш кўрди. Тушида ўз бошини кесилган ҳолда товоқда ўзига келтирилганини кўриб, кўрқувдан уйғониб кетди ва Низомий шеърлари билан фол очди, фолда «ота қотилига ҳукмдорлик насиб бўлмас; насиб бўлса-да, олти ойдан ортиқ турмас» деган маънодаги байт чиқди. Абдуллатиф суиқасд пайтида «Оллоҳ, ўқ тегди» дея отидан йиқилиб тушди. Ёнидагилар ҳар тараф қочибди. Суиқасдчилар эса, ҳукмдорнинг устига отилиб, бошини кесиб, Улуғбек мадрасаси қаршисига осиб қўйдилар. Абдуллатифнинг қотили Туркистон (Ясси) шаҳрига қочиб борди. Аслида-ку қотилнинг қочишига ҳожат ҳам йўқ эди. Чунки Абдуллатиф ўлдирилгач, давлат бошига унинг душманлари келган эди.

АБДУЛЛОҲ ҲУҚМРОНЛИГИ

Суиқасдчилар Шоҳрух наслидан Иброҳим Султоннинг ўгли Мирза Абдуллоҳни тутқунликдан чиқариб, тахтга ўтқаздилар. У Самарқанд хазинасидаги пулларни аскарга тарқатиб иш бошлашга мажбур бўлди. Абдуллатифнинг жуда қаттиқлик ва зулму тезликка суянган идорачилигидан кейин Абдуллоҳнинг шайхулислом билан янгича давлат тутиши Улуғбек даврининг қайтиб келишига ўшарди. Тузумдаги бу ўзгариш дин одамларига унчалик ёқмади ва улар дин маркази саналган Бухорода бир ёқадан бош чиқариб, Абдуллатифнинг ўлими эшитилар-эшитилмас, шаҳар қозиси ва доруғаси хайрихоҳлигида Мирза Абусаидни ҳибсдан озод эттириб, унга байъат боғладилар. Абусаид дарҳол Самарқанд устига юрди, аммо енгилиб, шимолдаги чўлларга қочди.

Абдуллоҳ энди Шибирғон, Балх ва Ҳисорни ишғол этиб, Самарқандни эгаллаш учун отланган рақиби Бойсинғур ўгли Мирза Алоуддавла билан урушмоғи керак эди. Шунинг учун Абдуллоҳ Шаҳрисабздан кўшини билан Алоуддавла устига юрди, аммо Балхга етмасдан, ўрдулар учрашмасдан, Алоуддавла Балхга, Абдуллоҳ эса Самарқандга қайтди. Алоуддавланинг қайтишига сабаб — Хуросонда ҳоким бўлиб олган қардоши Абулқосим Бобурнинг таҳликаси эди.

Абдуллоҳнинг қайтишига ҳам бу тарафдаги ҳодисалар мажбур этганди. Жумладан, шу чоқда Абусаид Сирдарё бўйларини, теурийларнинг шимолдаги чегара шаҳарларидан Туркистон (Ясси) ни ишғол қилганди. 1450—51 йилнинг қишида Абдуллоҳ у ёқдан ўрдусини йўллади: кўшин қор қалинлигига қарамай шаҳарга етиб борди ва уни қамал қилди. Икки томон ўртасида кичик-кичик олишувлар бўлди, аммо шаҳар таслим бўлмади. Шунда Абусаид бир хийла чиқарди ва ёвини алдади. Дашти Қипчоқ хони Абулхайрдан ёрдам келатганини сўйлаб, бу хабарни ёйдилар. Шаҳар ичида ҳам хоннинг «ташрифи» шарафига довуллар қокдилар. Бу найранг тезда таъсирини кўрсатди. Султон Абдуллоҳ ўрдуси бу турумни кўриб, сўйловларга инондилар ва бутун оғирликларини, от-уловлариниям ташлаб, жонларини қутқариш пайида бўлиб, Самарқандга қочиб қолдилар.

Улар Самарқандга келиб, вазиятни англатишгач, Абдуллоҳ савашга ҳозирлик кўришни буюрди ва хазинанинг эшикларини яна очди. Янгидан ўрду тайёрлади ва Шоҳрухияга қараб йўлга чиқди. Шу орада Абусаид мўғул ҳукмдорларидан ёрдам тилади. Абулхайрхон бунини ўзи учун айна кўнгилдагидай фурсад эканидан суюниб, тезда Абусаидга ёрдамга етиб келди ва улар биргаликда Самарқандни эгаллаш режасини туздилар. Абусаид ва Абулхайрхон Яссидга бирлашган, аввал Тошкентга, у ердан Хўжандга келишди. Шу чокда Абдуллоҳ ўрдуси ҳам Сирдарё бўйларидан ҳаракатга киришди. Ривоятларга кўра, кунлар жуда иссиқ эди. Улар Жиззах чўлларидан кечарканлар, йада тоши билан ёмғир ёғдириб, сахрони осонликча босиб ўтдилар. Томонлар Темур даврида қурилган, Самарқанд яқинидаги Шероз кишлоғи ёнида. 1451 йил июнда қаршилашдилар. Улар ўзларидан кўп бўлган Абдуллоҳ ўрдусини бузғунга учратди, Абдуллоҳ эса урушда ўлдирилди (1451 й., 22 июнь). Шайхулислом Бурхониддин Хуросонга, Бобур ёнига қочди. Голиблар шаҳарга осонликча кирдилар ва Абусаид тахтга ўтирди. Унинг биринчи қилган иши — Мирза Абдуллатиф қотилларини туттириб, ўлдириш буйруғини берди. Абулхайрхон эса баъзи қимматли нарсалар билан юртига қайтди.

АБУСАИД ДАВРИ

Абусаид салтанати, Улуғбек даврининг бутунлай акси дин одамларининг ҳокимияти даври бўлди. Бу ўч олиш, Самарқандда қирқ йил давом этган Улуғбек ҳокимиятининг тугаши ва кейинчалик бунда қирқ йил давом қилган Хўжа Аҳрор ҳокимиятининг бошланиши эди гўё. Зотан, Абусаид нақшбандий тариқатининг шайхи Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорни Тошкентдан Самарқандга чақиртирган эди.

Хуросонда ва Мовароуннаҳрда шу ходисалар бўлиб турган чокда Ажам Ироқида ўзини ҳукмдор эълон қилган Султон Муҳаммад бобоси Шоҳрух замонида Ҳиротнинг бошкент экани, унда ҳокимликни бажарган шахс бутун давлатга ҳукмрон саналишини ўйлаб, доим Хуросонни истило айлаш ҳавасида нафас олмокда эди. Шоҳрух насллари орасида ички курашлар тўлқинланар

экан, қоракўйлилардан Жаҳоншоҳ Ажам Ироқи ўлкасига хужум уюштирди, Қазвин ва Султонияни эгаллаб олди. Шу пайтда Ҳиротни қўлга киритган Султон Муҳаммад бир оз муддат бу ерда ҳукмронлигини юритди. Аммо қардошлари Алоуддавла ва Бобур Ҳиротга юргач, бу маконни ташлаб, такрор Ажам Ироқига йўналди. Бобур Ҳиротни яна қўлга олди. 1451 йилда Бобур Султон Муҳаммадни ўлдиртирди, унга мансуб Ажам Ироқи ва Форс ўлкаларини ўз тупроқларига қўшиб олди. Шундан сўнг Бобур қоракўйлилар ҳукмдори Жаҳоншоҳга мактуб йўллаб, худди бобоси Шохрух замонида бўлганидек, Озарбайжон ўлкаси хирожини Ҳиротга жўнатишини, ўзининг номидан хутба ўқитиб, ақча бостиришини истади. Жаҳоншоҳ ўзини Бобурдан кучли санар, темурийларни аллақачон ичдан чирганини яхши билар эди. Шу боис у эски ёви оққўйлилар билан ярашиб, вазиятни яхшилаб олгач, Табризда бутун кучини тўплади, ўгли Пир Будокни Бағдоддан чақиртирди ва унинг бошчилигида бир қисм лашкарни Ажам Ироқини истило қилиш учун жўнатди. Чопқинчи қўшин Ажам Ироқининг калити саналган Сова ва Қум шаҳарларини эгаллади, сўнгра Исфаҳонга юрилди. Темурийлар орасидаги курашлардан толиққан, оғир солиқлардан ва зулмдан эзилган аҳоли туркманларни бошланғичда қутқарувчи кучлардек қарши олдилар. Пир Будок Исфаҳонни эгаллаб, Форс ўлкасига бостириб борди. Бу пайтда Бобурнинг Шерозда қолдирган жияни, Алоуддавла ўгли Мирза Санжар Қирмонга кочган эди. Ҳокимсиз қолган Форс ўлкасини Пир Будок осонгина эгаллади. Шундай қилиб, олти ойлик қисқа бир даврда Ажам Ироқи ва Форс ўлкаси туркманлар қўлига ўтиб кетди. Пир Будок 1454 йилда Қирмон ўлкасини ҳам ишғол этди.

1453 йил қишини Мозандаронда кечирган Бобур кейинги йилда Мовароуннаҳрга, Абусаид устига юрди. Йўлда ҳеч бир қаршиликка учрамай Самарқандга келган Бобур шаҳарни қирк кун қамал қилди, аммо қўлга киритолмади, охири Сирдарё чегара деб шартлашилди ва сулҳ тузилди.

Ажам Ироқи, Форс ва Қирмон ўлкасидаги муваффақиятлари ва зафарлари, темурийлар орасидаги келишмовчилик ва ёвликлар Жаҳоншоҳга Хуросонга юриш қилса-да унчалик қаршиликка дуч келмаслигини

кўрсатмоқда эди. Хуросонни эгаллаш савдосига тушган Жаҳоншоҳ 1456 йил ёзида ўгли Муҳаммад Мирза ёнига айрим бекларини қўшиб, ўрдунни Домғонга юборди. Шаҳар ҳокими уларга таслим бўлиб, ўзи Ҳиротга чекинди. Хуросон ҳокими Бобур бу чоқда касаллиги туфайли давлат ишлари билан унча қизиқмай қўйган, 1456 йил кузида Машҳадга жўнаган эди. Қишни Машҳадда ўтказган ҳукмдор кўп вақтини ов ва шайхлар суҳбатиде ўтказишга ўрганган эди, бироқ у 1457 йил 22 мартда дунёдан кўз юмди.

Унинг ўрнига Ҳирот тахтига ўтқизилган ёлғиз ўгли Маҳмуд ўн бир ёшда эди. Бобурнинг вафот хабари Ҳиротга етиб келган кун Мирза Алоуддавла ўгли Султон Иброҳим тутқунликдан қочишга муваффақ бўлди ва қочиб бориб, Мурғоб атрофида бир қисм одам тўплаб, тезда Ҳирот устига юрди. Буни эшитган Маҳмуд ўз одамлари билан шаҳарни тарк этди; Иброҳим Ҳиротга кириб, Мухтор боғига кўнди (1457 йил июнь).

1451 йилда ҳокимиятни эгаллаган Мовароуннаҳр ҳукмрони Абусаид бир йўлини топиб, Хуросонни ҳам ўз давлатига қўшиб олишни ўйларди. Бобурнинг ўлимини у қулай фурсат билиб, Хуросонга қўшин тортди. Уни шаҳар ташқарисида Ҳиротнинг атоқли кишилари эҳтиром билан қаршилашди. Абусаид ичкарига кирди, аммо Ихтиёриддин қалъасини эгаллай олмади. Шу кунларда Шохрухнинг хотини Гавҳаршод Ога Султон Иброҳим билан хабарлашиб фитнага қўл урганликда айбланиб ўлдирилди. Бу элда норозилик уйғотди. Бу бир йил ичида Мирза Маҳмудшоҳ, Султон Иброҳим ва Абусаид ўрдулари учун халқдан уч марта солиқ йиғилгани ҳам норозиликни кучайтирмоқда эди. Бунинг устига, Ихтиёриддин қалъасини қўлга киритилмагани, бу анча вақтни талаб этиши, Балхда эса Абдуллатиф ўғилларининг исёни, Мовароуннаҳрдаги айрим ҳодисалар Абусаидни орқага қайтишга мажбур қилмоқда эди.

Мана шу пайтда кутилмаган воқеалар юз бера бошлади. Биринчидан, қорақўйлилар Хуросонга бостириб келмоқда эди. Кўпдан бери Мозандарон ва Хуросонга юришни режалаштириб қўйган, бунга баҳона излаётган Жаҳоншоҳ Райга келди ва бу ердан Хуросонга отланиб, Домғондаги ўгли Муҳаммад Мирзани ҳам ёнига, Райга чақирди. Жаҳоншоҳ ўрдусини тўпланишини ҳам кутмай, 1457 йил ноябрь ойида ҳаракатга киришиб, Бис-

том, Астробод оша зафарли юриш билан бу ерларни эгаллади.

1458 йил бошларида темурийлар давлати тамом тарқоқ, парчаланмиш бир давлатга айланганди. Астрободда турган Жаҳоншоҳ Сабзаворгача ҳоким эди. Абусаид Мовароуннаҳрда, Мирза Алоуддавла Обивардда, унинг ўғли Мирза Иброҳим Ҳиротда, Мирза Санжар Марвда, Мирза Маҳмудшоҳ Тусда, қорақўйли Искандарнинг ўғли Мирза Қосим Сейистонда ҳоким эди. Шунингдек, Ҳиротнинг ички Ихтиёриддин қалъасида Аҳмад ясовул, Нурота қалъасида Мўгул Пирака, Имод қалъасида амир Бобо Ҳасан, Тобас қалъасида Ҳовандшоҳ ўғли амир Увайс, Сарахс қалъасида Абдуллоҳ Пирзод, Ҳабушон қалъасида амир Ҳасан Шайх Темур ҳоким бўлиб олишганди.

Бу вазиятда Жаҳоншоҳ Астрободда томошачи бўлиб қололмасди, албатта. Исфаҳонда кўнган Жаҳоншохнинг Ҳиротга бостириб келаётгани хабари шаҳарда жуда катта ҳаяжон ва саросима уйғотди. Туркманлар шаҳарга яқинлашаркан, Иброҳим Мирза билан отаси Алоуддавла бошчилигида Ҳиротнинг айрим атоқли кишилари қочдилар. Қолганлар эса қорақўйлилар ҳукмдорини қаршилагани чиқишди ва Жаҳоншоҳ шаҳарга кирди (1458, июнь). Аммо кутилгани каби туркманлар бошкентда талон-тарож уюштирадилар. Жаҳоншохнинг девонбеги бўлмиш амир Боязид Бистом Хуросон халқининг кўнглини овламоқ ва уни қўлламоқ учун ҳар кишига лойиқ муомала қиларди. Шоҳрухга, хотирасига ҳурмат кўрсатган Жаҳоншоҳ темурий ҳукмдорнинг ўз вақтида чиқарган туркча-форсча ҳукмларни эндиликда кучли бўлишини тасдиқловчи буйруқ берди. Туркманларнинг Хуросондаги одилона идорачилиги қисқа вақтда ўз таъсирини кўрсатди ва аввал туркманлардан кўрқиб қочганлар аста-секин қайта бошлашди.

Жаҳоншоҳ Ҳиротни эгаллаб, вазиятни яхшилаб олгач, ўзини Хуросондаги қуввати ошиб бораётганини ҳаёл қилиб, катта бир ўрду билан Ҳирот дарёси томон йўналди. Ўғли Муҳаммад Мирзани ўнгчи қўшин билан олдинга жўнатди. Қорақўйлилар ҳукмдори фақат Самарқанд ҳокими Абусаиддангина андиша қилар, бошқа ўзига тенг куч йўқ деб ўйларди. У Абусаид ҳақида етарли бир билгига эгамасди. Шунинг учун атрофдаги

шов-шувлар, унинг кучи ҳақидаги гап-сўзларга инона-рок, ўғилларини — Қирмон волийси Юсуф Мирза билан Форс ва Араб Ироқи волийси Пир Будоқни ёнига чақиртирди.

Бу чокда асосан томонлар орасида элчилар қатнови, турли кўришмалар бўлиб турди. Элчиларнинг бориш-келиши натижасида Абусаиднинг Ҳиротга юриши, хабарларга кўра, тўхтатилди. Жаҳоншоҳ кишни ўтказиш учун Ҳирот шимолига қараб силжиди ва Мухтор боғи этакларига кўнди. Лекин Абусаид найранг ишлатиб, элчилар ортидан кўшинига ҳаракатни бошлашга буйруқ берди. Абусаиднинг эллик минг кишилиқ машқари Айбеҳ яқинларида кўр тўкди. Буни эшитган Жаҳоншоҳ шу тарафга йўналди. Бир оз аввал Форс ўлкасидан етиб келган Пир Будоқ кўшини билан ўнгчи ўлароқ майдонга тушди, орқасидан отаси Жаҳоншоҳ ўрдуси юрди. Урушда Пир Будоқ кўшини бузғунга учради. Шундан сўнг Пир Будоқ яна темурийлар устига юрмоқчи бўлди, аммо отаси Жаҳоншоҳ бунга изн бермади. Зеро бу кунларда Табриздан давомли суръатда элчилар келиб, Моку қалъасида тўткунда ётган Жаҳоншоҳ ўғли Ҳасаналининг бўшалгани ва хазиналарни кўлга олиб, ўрду тўплаганини айтишмоқда эди. Бу вазиятда Жаҳоншоҳнинг Хуросонда қолиши ва охири белгисиз бир урушни давом эттириши маъқул кўрилмади; Озарбайжонга қайтиш ўзига фойдали эканини билган Жаҳоншоҳ сулҳ истаб Абусаидга одам жўнатди.

Жаҳоншоҳнинг танг аҳволга тушиб қолганини англаган Абусаид ундан Мирзо Шоҳрух ўлкасини тамоман тарк этишини, бир пайтлар Шоҳрухнинг Жаҳоншоҳга бахш этган ерлар; яъни Озарбайжон ҳокимлиги билан кифояланишини шарт қилди, бунга кўнсагина сулҳ тузилажагини билдирди. Узоқ давом этган учрашувлар натижасида бир битим тузилди, унга кўра, Обиравшан чегара ҳолида Симнонга қадар бутун Хуросон ва Кўхистон Абусаидга, Астробод эса Алоуддавлага мансуб саналди. Қорақўйлилар ҳукмдори вақтида темурийларга қараган Ажам Ироқи, Форс ва Қирмон ўлкаларига эга бўлди. Жаҳоншоҳ юртига йўналиб, шаҳардан уч фарсах нари кетиши билан Абусаид Ҳиротга кирди (1458 йил 22 декабрь). Абусаид Хуросонга ҳам ҳоким бўлиб олгач, энди Ҳиротни ўзига бошкент қилди. Ёнида икки минг кишилиқ бир ўрду қолдириб,

ортган кўшинни Самарқандга юборди. Алоуддавла, Санжар ва Иброҳим Мирзалар унинг озгина куч билан Ҳиротда қолганини аниқлаб, Сарахсда унга қарши бирлашдилар. Бунни эшитган Абусаид мирзалар устига кўшин тортди, Марв ва Сарахс ўртасидаги майдон урушида мирзалар енгилишди. Яраланган Мирза Санжар кўлга олиниб, ўлдирилди. Алоуддавла билан Иброҳим эса қочишиб, Сабзавор атрофидаги Мозинонга боришди. Иброҳим бир оздан сўнг Машҳадга кетди, аммо касалга чалиниб, тузалмай, ўша ерда ўлди.

Шу орада Астробод тарафларда Султон Ҳусайн Бойқаро тўполон чиқариб юрганини эшитган Абусаид дарҳол уёққа кўшин тортди. Султон Ҳусайн савашмасдан Хоразм томонга қочди (март, 1460). Абусаид Астробод атрофидаги ерларга ўғли Султон Маҳмудни ҳоким тайинлаб, ўзи бошкентига қайтди.

1461 йил мартида Мовароуннаҳрда Мирзо Абдуллатифнинг ўғли Мирза Жўки исён кўтарди; Абусаид ўрду билан унинг устига юрди. Абусаиднинг келаётганини эшитиб, Мирза Жўки Шоҳрухия қалъасига қочиб борди. Қалъа қамал қилиниб, олишувлар қизиган чоғида Хуросондан хабарчилар келиб, Султон Ҳусайннинг Хоразмдан Астрободга кўшин тортганини билдиришди. Абусаид Хуросонга ёрдамчи бирликлар жўнатиб, қамални давом эттирди. Астрободда Абусаиднинг ўғли Султон Маҳмуд Султон Ҳусайн билан бўлган жангда енгилди ва Хуросон томонга қочди. Унинг ортидан Ҳусайн Ҳиротга қараб юрди. Бироқ у Ҳиротни эгаллаш олмади. У шаҳарни қамал ҳолатида тутиб, олишар экан, Абусаиднинг Мирза Жўки билан сулҳ тузиб, Хуросонга қайтаётганини эшитиб, урушни тўхтатди ва Мурғоб суви томонга чекинди. Абусаид қайтиб, яна Астрободни эгаллади. Шунга қарамай, Султон Ҳусайн 1464 йилда янгидан Хуросонга юрди, Обивард, Ҳабушон, Нишопур, Туршиз тарафларни яғмолади. Ҳусайн Бодғисда ёзни ўтказаетган пайтда бунни эшитган Абусаид бир микдор кўшинни босқинга жўнатди. Олишувда Султон Ҳусайн ғолиб келди. Аммо зафар қозонган эсада, Хуросонда қолмасдан Хоразмга қайтди.

Хуросон сафаридан қайтиб, эндиликда Озарбайжон, Ажам Ироқи, Араб Ироқи, Форс ва Қирмон ўлкаларига ҳоким бўлган қорақўйли Жаҳоншоҳ янада кучайиб, ширвоншоҳларга, оққўйлиларга, Гилон ва Мозандарон ҳо-

кимларига ҳам ўз ҳукмронлигини тан олдириди. У бу чоқда ўзини Усмонли ва Мамлук султонларидан кам кўрмасди. Ҳақиқатан ҳам, қорақўйлилар давлати ислом дунёсининг кучли бир давлатига айланганди. Жаҳоншоҳ ўзини эски элхонлар салтанати вориси санар ва улар эгаллаган ерларни қўлга киритишни орзулар эди. Шу йўлда қорақўйлиларнинг ёви, шарқий ва жанубий-шарқий Анадўлу ерларидаги маркази Диёрбакр бўлган окқўйлилар давлатини, унинг бошчиси Узун Ҳасанбекни ўртадан олиб ташлаш, улардан интиқом олиш пайида эди. У окқўйлиларга ҳужум бошлаб, тўғри Ванга юрди. Бунга қарши Ҳасанбек ҳам Харпутга келди. Жаҳоншоҳ Мушга етганида қиш яқинлашиб қолганди, шунинг учун ўрдусини қишлоқларга тарқатди, ўзи Пасинлар деган ерда қишламоқ учун кичик бир қисм билан Қийига қараб юрди. Бундан хабар топган Ҳасанбек Санжақ яқинида Жаҳоншоҳ устига бостириб борди, қорақўйлилар ҳукмрони қочаркан, йўлда ўлдирилди (1467 йил, ноябрь). Жасади Табризга олиб борилди, ўзи қурдирган Музаффария биносига мақбарага қўйилди.

Бу ходисадан кейин қорақўйли бекларини қувлаб, босмоқ истаган Ҳасанбекни бу истагидан ва Озарбайжонга юриш фикридан яқин беклари қайтаришди. Окқўйлилар ҳукмдори Диёрбакрга қайтди. Жаҳоншоҳнинг ўлими хабари ёйиларкан, унинг ўлкасида тўполон ва саросима кўпди. Табризда Искандар насли оёққа туриб, ҳаракат бошларкан, Жаҳоншоҳнинг ўғли Ҳасанали уларни таъқиб этди. Атрофдаги маҳаллий беклар ҳам ўз бошича қарши ишларга бош уриб, вазиятни бузмоқда эди. Шу учун Жаҳоншоҳнинг ўғли Қирмон ҳокими Абулқосим Мирза Озарбайжонга қараб юраркан, теурий ҳукмдори Абусаид ҳам бу вазиятдан фойдаланиб қолиш фикрида Ироқ ва Озарбайжонга сафар ҳозирлигини кўра бошлади.

Абусаид 1467-68 йил қишини Марвда ўтказаркан, қорақўйли Жаҳоншоҳнинг ўлимидан хабар келтиришди. Қалласида унинг ўлкасига юриш қилиш фикри гўжгон ўйнаркан, доим насихатини олиб ўрғангани Хўжа Аҳрордан маслаҳат сўрашга қарор қилди. Хўжа Аҳрорни Самарқанддан ёнига даъват этди, у Марвга етиб келди, уни катта тантана билан кутиб олишди. Биринчи кун султон шайхнинг, эртаси кун шайх султоннинг меҳмони бўлди. Узоқ-узоқ суҳбатлар ва маслаҳатлардан сўнг юришга

қарор берилди. Мақсадни амалга оширишга киришилди: Абусаид Хуросоннинг кунботаридаги барча бекларни кўшинлари билан Ажам Ироқига юборди; ортидан аргунлардан амир Сайид Мазидни ўнгчи қилиб йўллади; ортидан ўғли, Астробод волийси Султон Маҳмудни юборди ва ундан кейин, 1468 йил февралда ўзи ҳам кўшини билан ҳаракатга киришди.

Жаҳоншоҳ ўлиmidан кейин унинг одамларидан Сарбонқули қутулган айрим ўрду қисмлари билан Табризга келди ва яна атрофдан бир қисм аскар тўплаб, шаҳарга ҳоким бўлди. Лекин шу чоқда Искандарнинг қизлари — Оройиш бегим ва Шоҳсарой бегим тарқалаётган кўшинни тўплаб, Сарбонқулини ўлдириб, шаҳарни эгалладилар. Икки малика ўзларига говарудлик амир Шоҳмуҳаммад девонбегини ва амир Алоуддин Содик Кечачини вазир тайинлашиб, бир неча йил аввал узлатга чекилиб, дарвишона яшаётган қардошлари Ҳусайн Али номидан ақча зарб эттириб, уни ҳукмдор эълон қилдилар. Улар темурий Абусаиднинг ёрдам ва химоясига кўз тутиб, Жаҳоншоҳ тириклигида Абусаид томонидан юборилган, бироқ вазифасини уддалашга имкон тополмаган элчи Алибекни Табризда бўлишидан фойдаланиб, уни очиқ юз билан қаршилаб, хутбада Абусаид отини ҳам зикр эттирдилар.

Бир неча кун шундай ўтиб, Искандарнинг қизлари бажараётган ишлар атрофга тарқаларкан, Ҳўйда қишлаётган Жаҳоншоҳнинг хотини ва қизлари Мароға томонга, у ердан эса шахсий хазиналари сақланаётган ва хоним бегимнинг қардошлари Ҳамзада ҳамда Қосим беклар сизиниб, жон сақлаб турган Жўшан қалъасига бордилар. Жаҳоншоҳнинг хоними қардоши Ҳамзабекни Табризни Искандарнинг болаларидан кутқаришга сафарбар қилди. Искандар авлоди унга қарши туролмади, аскарлари тарқаб, қочди. Ҳусайн Али тутиб, ўлдирилди, Искандарнинг қизлари эса тутқунликка тушди. Шаҳарни эгаллаган Ҳамзабек талон-торож уюштирди, катта ганимат билан опасининг ёнига қайтди.

Бошқа бир томонда эса, Жаҳоншоҳнинг ўлиmidан кейин баъзи беклар бир фикрга келиб, Моку қалъасидаги Ҳасаналини ҳукмрон қилиш устида ҳаракат бошлагандилар. Ниҳоят, Ҳасанали тахтга ўтирди. Дарҳол оққўйлиларга қарши урушга тайёрлик кўришга киришган Ҳасанали жуда катта кўшин тўплади. У отасининг ўчини

олишни истар, янада қувватли бўлиш учун Абусаиддан ҳам ёрдам тиламоқда эди. Шундай қилиб, буюк бир ўрду йиғнаган Ҳасанали оққўйлилар устига юрди, аммо оққўйли Ҳасанбекнинг униқидан оз сонли кўшини мардларча олишиб, рақибларини тор-мор этди. Ҳасанали Маранд яқинида бу тарзда енгилиб, қараманлилар томонга кочди ва у ердан бу замонда Озарбайжонга етишган Абусаидга сигиниб борди.

Абусаид ўнгдан юборган кўшин Султонияга борганида, Ҳасаналининг Миёнага келгани эшитилди. Абусаид орқадан ҳаракатланиб, Гурган, Жожарм ва Нардин орасидаги Қалпус водийсига кўнди. Абусаид бу ерда экан, биринчи бўлиб Ҳасаналининг элчиси унинг ёрдам тилаган мактубини келтирди. Кейин оққўйли Ҳасанбекнинг элчилари ташриф буюриб, Абусаидга эҳтиромлар кўрсатиб, Темур замонидан бери ораларидаги дўстликнинг мустаҳкам эканига ишора этиб, бундан буёғига ҳам дўстликнинг, садоқатнинг давом этишини истадилар.

Абусаид Наврўз байрамини Қалпусда ўтказди, шундан кейин Узун Ҳасанбекка армуғонлар юбориб, ўзининг юришни бошлаганини билдирди. Сўнгра савашчи бекларидан Барлос Низомиддинни Шерозга, Барлос Муҳаммадни Қирмонга, амир Сайид Муҳаммадни Султония ва Қазвин тарафларга Жаҳоншоҳга мансуб ерларни ишғол этмоқ учун юборди, ўзи эса Домғонга келди. Абусаид бу ердан Ҳасанали ва Жаҳоншоҳнинг бошқа фарзандларига кўнгилларини сўраб мактуб юборди, хат Туркманкенти деган жойда Ҳасаналининг кўлига тегди. Бироқ Абусаид Райга келаркан, Ҳасанали ўрдусининг бузғунга учрагани хабарини олди. Темурий ҳукмдор бу ердан Султонияга ўтди ва қалъада Ҳасаналининг ўзи ҳузурига бош уриб кириб келди. Абусаид Миёнага бораркан, унга қорақўйлиларнинг катта бир ўрдуси қўшилди. Темурий ҳукмдор қишламоқ учун, барча темурийлар одатига кўра, Қорабоққа жўнади. Бироқ оққўйлилар ҳукмдори айрим чопқинчи қисмлар юбориб, темурий ҳукмдор йўлларини тўсдириб қўйгач, Абусаид ўрдуси озик-овқат қийинчилигига учради. Ширвон ҳокими бошланғичда емак-ичмакдан кўмак бериб турди, аммо кейинчалик ёрдамини тўхтатди. Абусаид бутун умидини баҳор келишига, ҳайвонларнинг оғзи ўтга етадиган кунларга боғлади. Кутиб ўтириш хавфли эди, Абусаид Ардабилга қайтишни маъқул топди. Аммо

йўлда тўрт мингча минидиган улов йўқотилди. Ҳасанбек Абусаиднинг қайтаётганини эшитиб, унинг устига черик юборди. Аввалги урушдагининг терси ўлароқ бу сафар Абусаид яраш ва сулҳ истагини билдирди, бироқ Ҳасанбек бунга кўнмади. Қўрқув голиб келиб, Абусаид қочди, лекин орқадан етиб келган ёв кувлоқчилари уни кўлга олишди ва ўлдиришди (1469 йил феврал).

Бу галабадан кейин Ҳасанбек Исфаҳон, Язд, Қазвин, Торим, Судтония, Рай, Сова, Қошон ва Ҳамадонга ўз кишиларини ҳоким тайинлаб, Эроннинг катта бир қисмига ҳам ҳукмрон бўлиб олди.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО ПОДШОҲЛИГИ

Темурийларнинг энг танилган ва атоқли ҳукмдорларидан бири Ҳусайн Бойқародир. Бойқаронинг отаси Мансур эди. Мансурнинг отаси — Бойқаро, унинг отаси — Умаршайх, унинг отаси — Темур эди. Ҳусайн Бойқаро 1438 йилда Мансур оиласида Ҳиротда тугилди. Темурнинг ўлими замонида унинг бобоси Бойқаро ўн икки ёшда экан. Бойқаро Форс ўлкаси ҳокими бўлган, сиёсий ҳокимиятини ички курашлар натижасида қўлдан бой берган; унинг ўлкасини 1415 йилда амакиси Шоҳрух эгаллаган. Бойқарони Шоҳрух аввал Қандаҳорга юборди, аммо у ерда бир оз муддат тургач, Бойқаро фитначиликда айбланиб, Ҳиндистонга сургунга буюрилди; сўнгра бу буйруқ ўзгартирилиб, 1417 йилда Бойқаро Самарқандга жўнатилдики, у бу ерда қисқа бир вақтда ўлди ё ўлдирилди. У дунёдан ўтганида ўғли Мансур жуда ёш эди. Мирза Мансур темурийлардан бўлишига қарамай бир фақир одам каби оғир ҳаёт кечирган, тахминан 1445—1446 йилда вафот этган.

1450 йилда темурийлар ўлкасида бир қадар тинчлик ҳукмрон эди. 1451 йилдан Абусаид Самарқанд тахтига ўтирди. Абулқосим Бобур (Бойсунғур ўғли) Самарқандни эгаллаш учун неча марта юриш қилди, аммо натижа чиқмагач, 1454 йилда Ҳиротга қайтиб келди.

Ҳусайн Бойқаро ўн тўрт ёшида онаси Феруза бегим билан маслаҳатлашиб, Бобурнинг хизматига кирди. Демак, у 1452 йилдан Бобур ёнида бўлган. Ҳусайн Бобурнинг 1454 йилдаги Самарқанд юришида ҳам қатнашган,

Абулқосим ҳеч иш чиқаролмай Ҳиротга қайтган, Ҳусайн эса Абусаид ёнида, Самарқандда қолган. Шундан сўнгра, Умаршайх наслларидан Муҳаммад ўгли Увайснинг бош кўтаришидан кейин Абусаид барча шаҳзодалардан шубҳалана бошлади, Ҳусайн Бойқаро ҳам бошқа ўн уч шаҳзода билан биргаликда Самарқанд қалъасида ҳибс этилди. Бу хабар Ҳиротга етгач, Темурнинг қизидан тугилган невараси Султон Ҳусайннинг қизи бўлган Феруза бегим ўгли Ҳусайннинг озод этилишини истаб Самарқандга кетди. Ўзи темурийлардан бўлган ва Абусаиднинг ҳам жияни эканидан бегимнинг тилаги бажарилди ва Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга қайтиб, яна Бобурнинг хизматида кирди.

Абулқосим Бобур 1457 йил баҳорида дунёдан ўтди. Ёш шаҳзода Ҳусайн Бойқаро ўз ҳаққи ва истиқлоли учун бошқа ҳокимлару шаҳзодалар билан бошланғичда ҳеч бир низода бўлмади, аксинча уларнинг ичида, улар билан бирга бўлди. Бобурнинг ўлиmidан кейинроқ у Марв ва атрофида ҳоким саналган Мирза Санжар (бинни Аҳмад бинни Умаршайх) ёнига кетди ва унинг қизи Бека Султонбегимга уйланди. Ёш шаҳзода қайнотаси ишончини қозонди. Шунинг учун ҳам Санжар 1457 йил ёзида Машҳадга кетаркан, Марв идорасини Ҳусайн Бойқарога ишониб топширди. Санжарнинг йўқлигида Ҳусайн Бойқаро Марвдаги ҳокимиятни ўз қўлига олди, аммо сўнгра яна ҳукмронлигини йўқотиб, Мурғоб бўйларига чекинишга мажбур бўлди. У ердан янада жанубга юришлар уюштириб, Абусаид билан ҳам алоқа боғлади. Қорақўйлилар ҳукмдори Жаҳоншоҳ Ҳиротдан мажбуран чиқиб, ўлкасига қайтаркан, Ҳусайн Бойқаро ўзи чекинган Астробод атрофида юришга имкон қолмади ва у Хоразм тарафга қараб қочди. У Хоразмда Абусаиднинг одамлари билан қаршилашиб, олишувларда уларни енгиб, Хива ва атрофини эгаллади. 1468 йилда у бир вақтлар Абусаидга Самарқанд тахтини олишида кўмак берган Абулхайрга бош уриб, ундан ёрдам истади. Аммо айна шу пайтда ҳукмдор ўлиб, улар ўртасида тўполон чиққани учун ёрдамга кўз тутишдан маъно қолмади.

Бироқ вазият кутилмаганда шундай ўзгардики, ўзбеклардан кўмак олишга ҳам ўрин қолмади ва Ҳусайн Бойқаро Хуросонга ҳоким бўлди. 1468 йил февралда Абусаид охири ўзининг ўлими билан тугалланган Озар-

байжон сафарига чиққан эди. Унинг йўқлигида Ҳиротга Султон Ҳусайн хужум қилиши мумкинлиги боис керакли химоя чоралари кўрилган эди. Ҳатто Абусаиднинг ўғилларидан Султон Аҳмадга хабар юборилган, у ўрдуси билан Амударёни кечиб ҳам ўтганди. Аммо Султон Аҳмад отасининг ўлими хабарини олгунча, дархол Самарқандга қайтди. Бу орада Озарбайжондан Ҳиротга йўл олган Султон Маҳмуд қалъага етиб келиб, хиротликларнинг Ҳусайнга бўлган майлини кўриб, Хуросон даввосидан воз кечди ва Мовароуннахрга йўналди. Шундай қилиб, 1469 йил 24 мартда, жума куни хутба Ҳусайн Бойқаро отига ўқилди.

Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига ўтиргач, унинг биринчи душмани, рақиби — Шоҳрухнинг ўғли Бойсунғурнинг невараси Ёдгор Муҳаммад Мирза экани аён бўлди. Ёдгор Муҳаммад окқўйлилар ҳукмдори Ҳасанбекдан ёрдам олгач, унинг таҳдиду таҳликаси янада кучайди. Ҳусайн Бойқаро унинг устига бир қисм ўрдунни чопқинчи қилиб жўнатди. Аммо иш катталашиб, Узун Ҳасанбекнинг юборган ўрдуси Нишопур ва Сабзаворга ёвуқ келганини эшитиб, энди Ҳусайн Бойқаронинг ўзи Ёдгор Муҳаммад турган Сабзаворга қўшин тортди. Ёдгор эса, буни эшитиши биланок, бу ерда озгина аскар қолдириб, ўзи қочди. Ҳусайн Бойқаро Сабзаворни эгаллади, сўнг у ердан Жожармга ўтди, аммо бу ерда туришни уйғун кўрмай, Машҳадга қайтди.

Худди шу пайтда Ҳиротда маъмурларнинг давлат тутуми ва зулмидан норози бўлган аҳоли бош кўтарди. Султон буни тинчитиш учун шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийни жўнатди. Навоий елкасига юкланган бу ишни ўринлатиб бажарди, Ҳиротдаги вазиятни ўрганиб, ҳукмронликни қўлга олди. Бу жумада минбардан Султоннинг фармонини ўқиб эшиттирди.

Султон Ҳиротдаги сиёсий вазият ва Мирза Султон Маҳмуднинг бошкентга қараб юргани туфайли июнь ойида бу ерга қайтди. Бир оз муддат Ҳиротда турди, бироқ Ёдгор Муҳаммад Мирзанинг Машҳадга бостириб келаётганини билиб, унга қарши қўшин тортди. Аммо йўлда айрим кимсаларнинг хиёнатини сезиб, уруш майдонига кирмади, Мурғоб суви тарафга бурилиб, Маймана ва Фарёб ёққа чекинди. Ёдгор Муҳаммад Мирза уни Мурғоб суви қирғоқларигача қувиб келиб, кейин ортига қайтди ва июнь ойи бошларида Ҳиротни эгаллади.

Ёдгор Муҳаммаднинг ёнидаги туркман бекларининг элга ёмон муносабатлари халқнинг улардан юз ўгиришига йўл очди. Бундан фойдаланишни кўзда тутиб, Хусайн Бойқаро Ҳирот устига юрди. Унинг атоқли шоир Навоий бошчилигидаги бир қанча тарафчилари маст ҳолда ухлаб ётган Ёдгор Муҳаммаднинг қўноғига босқин қилишди ва уни қўлга олиб, Хусайн Бойқаро хузурига келтиришди. Султон уни ўлимга буюрди. Зоғон ва Зубайда боғида макон тутган туркман беклари буни эшитибок қочиб қолишди. Хусайн Бойқаро такрор Ҳиротга кириб, тахтни эгаллади (август, 1470 йил). Бу чокда окқўйлилар ҳукмдори Ҳасанбек асосий эътиборини ғарбдаги масалаларга қаратгани, қараманлилар ва венедклилар билан Усмонли давлатига қарши бирлик қуриш билан машғуллиги учун шарқдаги ишлар билан керагича шуғуллана олмади.

Ёдгор Муҳаммаднинг ўлдирилиши биланок Ҳирот тахтини эгаллаган Султон Хусайннинг ҳокимияти Ҳиротда у ўлгунига қадар, яъни 1506 йилгача давом этди. У атрофга турлича юришлар қилди, бироқ ҳокимияти чегаралари шимолда Хоразм, жанубда Қандаҳор, Шарқда Ғазна ва Балх, ғарбда Домғон ва Бистомдан нари ўтмади. Унинг замонида Ҳирот санъат ва маданият марказига айланди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг сўзи билан айтсак, «Султон Хусайн Мирзанинг замони ғаройиб бир замон эди. Хуросон, хусусан Ҳирот шаҳри фазилат аҳли ва беназир одамларга тўла эди. Бир ишнинг бошини тутган ҳар киши у ишни энг юксак мақомга чиқармоқ ғайрати ва орзуси билан меҳнат қиларди». Султон, ўғиллари, ўрдуси ва шаҳар аҳли айшу ишрат билан яшарди. Султон Хусайн ҳокимиятининг илк олти-етти йили давомида тамоман диндорча бир ҳаёт тарзини яшади, аммо ундан кейинги қирқ йилда ҳар кун ички ва айшу ишрат билан вақт ўтказди. Хусайн умрининг бир қисмини қочокликда, юришларда ўтказгани учун зафардан сўнг албатта тантанаю базмга берилар эди. Ёнидагилар ҳам, табиийки, унга эргашардилар. Фатҳ ва зафар тушунчаси эндиликда бекларнинг ҳаёлидан кўтарилган, давлат чегарасини, ерларини кенгайтириш ҳақида ҳеч ким ўйламай қўйганди.

Бир замонлар, Ёдгор Муҳаммаднинг Хуросонга юриши чоғида, Абусаиднинг ўғли Муҳмуд Мирза ҳам Самарқанддан Балхга келган эди. Хусайн Бойқаро номидан

шаҳарни идора этаётганлар бошида анча жасорат билан қамалга чидаган бўлса-да, бир неча кундан сўнгра эшикларни очдилар ва Султон Маҳмуд шаҳарга кирди. У 1472 йил баҳорида Мурғоб суви бўйига келди, Хусайн Бойқаро ҳам шу тарафга йўналди ва Чекман дейилган ерда уруш бўлди. Савашда Хусайн Бойқаро галаба қозониб, Ҳиротга қайтди.

1475 йилда Хусайн Бойқаро Балхга волий этиб тайинлаган Аҳмад Муштоқ унга қарши бош кўтарди, Султон Аҳмад ва Султон Маҳмудга чопар йўллаб, улардан ёрдам истади. Хусайн Балхга бостирувчи аскарини юборди. Аскарни ортида Ҳиротни ўгли Бадиуззамон Мирзага ташлаб, ўзи ҳам кўшин тортди. Бу чоқда Аҳмад ва Маҳмуд султонлар Балхни эгаллаш учун бу томонга келишаётган эди. Хусайн Бойқаро Балхга етиб, уни қамал қилди. Султон Маҳмуд ёрдам бергани Амударё бўйига етиб келгани ҳақида Аҳмад Муштоққа хабар қилди. Бойқаро унинг устига амир Музаффар бошлиқ бир кўшин юборди. Амир Музаффар Самарқанддан келган ёрдамчи кучлар йўлини тўсган бўлса-да, қамал уч-тўрт ой давом этди. Қамалнинг бунча узоққа чўзилишини олдиндан ҳисобга олинмагани учун Хусайн Бойқаро ўрдусида емак-ичмак танқислиги бошланди. Шунда ҳукмдор Алишер Навоийни Ҳиротга жўнатиб, Хуросондан топилганича озиқ-овқат уюштириб, кўшинга етказиш кераклигини буюрди. Алишер Навоий икки-уч минг тўп юклик озиқ йиғдириб, туяларга орттириб, Балхга элттирди. Самарқанддан бостириб келаётганларга қарши курашиш учун ёрдамчи қувват ҳам истади. Бироқ самарқандликларнинг Амударёдан кечиб ўтиши жараёнида, Хусайн Бойқаро Балх қамалини тўхтатиб, Фарёб ёққа чекинди. У кетиши билан Аҳмад ва Маҳмуд султонлар Балхга келишди, аммо ўйлаганларининг терсига Аҳмад Муштоқ қалъани уларга ҳам очмади. Шундан кейин иккала султон Хусайн Бойқаро устига юрди. Бу чоқда Ҳиротдан икки минг кишилиқ ёрдамчи қувват Бадиуззамон Мирза бошчилигида етиб келди. Самарқандликлар Хусайн Бойқаронинг кучайганини англаб, Мувароуннаҳрда ҳам баъзи ҳодисалар юз бергани-да бунга кўшилиб, ортга қайтишди. Хусайн Бойқаро Балх волийси Аҳмад Муштоққа янгидан элчи жўнатиб, қаршилиқни тўхтатишни маслаҳат берди. Аҳмад Муштоқ муҳолифликдан воз кечиб, унинг ҳузурига бош эгиб кел-

ди. Султон Ҳусайн уни кечирди ва шаҳар волийлигини қардоши Мирза Бойқарога бериб, ўзи Ҳиротга қайтди.

Ҳусайн Бойқаро Балхни қамал этиб, Абусаид ўғиллари билан олишар экан, ёнидан Абусаиднинг ўғли Мирза Абубакр хиёнат қила қочди, Бадахшон тарафларга кетди, аскар йиғиб, Мовароуннаҳрдаги Ҳисори Шодмонни эгаллаб, қаршилик ишларини бошлатди. Аммо Султон Муҳмуднинг Мовароуннаҳрга қайтиши сабабли яна Бадахшонга қочди. Мирза Абубакр 1479 йилда яна одам тўплаб, Хуросонга юрди. Ҳусайн Бойқаро унинг устига кўшин жўнатди. Абубакр олишувларда енгилангилла аввал Балхга қочди, сўнгра Сейистон оша Қирмонга чекинди. Бу ерда қоракўйлилардан бир миқдор аскар олди. Оқкўйли Ёқуббек буни эшитиб, Абубакрга қарши ўрду юборди, у қочганича яна Сейистонга йўл олди. Шунда Ҳусайн Бойқаронинг нафас хасталигига йўлиққанини эшитиб, йўлни Ҳиротга бурди. Аммо Султон Ҳусайн унинг келаётганидан хабар топиб, устига чопқинчилар жўнатиб, ўзи Исфизор қалъасига йўналди. Мирза Абубакр олишувлардан сўнгра Гургон суви томонга қочди, унинг орқасидан қувиб, етиб олишди ва ўлдиришди. Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга шундайин ғалаба билан қайтди ва бошкентида Алишер Навоий бошлиқ атоқли беклар тарафидан тўйу тантана билан кутиб олинди.

Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятининг илк йилларида шиаликка майли бор эди, шунинг учун ўн икки имом номини хутбага кўшиб ўқилишига изн берганди. Аммо вақт ўтиб, айрим воқеалар ва хусусан Алишер Навоий таъсирида суннийлик мазҳабига эътимод кўйди.

Боязид Бистомий наслидан Шамсиддин Муҳаммад бир кун Султон Ҳусайн хузурига келиб, салжуклар замонида оид бир асарда Ҳазрат Алининг мозори Хўжахайрон қишлоғининг фалон еридадир, деган сўзлар бор, деди. Султон Ҳусайн унинг бу сўзларини эшитгач, Ҳиротдаги сайид, қози ва бошқа атоқли кишиларни тўплаб, бу масалага аниқлик киритилишини истади. Улар Балхдан уч фарсах узоқликдаги қишлоққа бордилар. Таъриф қилинган ер қазилди ва у ердан бир оқ мрамартошни олдилар. Унда арабчада «Бу Оллоҳ элчисининг қардоши, Тангри арслони Алининг мозоридир» деган ёзувни ўқидилар. Ҳамма буюк ҳаяжонда эди. Мозор очилишида қатнашган Мирза Бойқаро Ҳиротга чопар юбориб, вазиятни акаси Султон Ҳусайн Бойқарога билдирди, Ҳусайн ҳам тезда

Балхга етиб келди. Қисқаси, мазор Ҳазрат Алининг қабри дея аталди ва келаси йили Султон Ҳусайннинг кўрсатмаси билан бу ерда мақбара, бозор, ҳаммомлар қурилиб, бир қишлоқ яратилди. Балх каналларидан бири шу мақбара вақфи саналди. Султон Ҳусайн ўшандан кейин Ҳиротга қайтиб, бу воқеа муносабати билан лашкар ва аҳолига суюнчи тарқатди. Аммо шу воқеалардан сўнг яна шундай бир мазор ҳақида гап чикди. Уни балхлик бир аравачи кашф этганди. Кейин Балх атрофида яна бир неча шундай мазорлар «кашф» қилина бошланди ва буйруққа кўра сохтакорлар тутиб жазолангач, бу ишлар тўхтади. Фақат биринчи бўлиб Ҳазрат Али мазори деб танилган ер ва қишлоқ кишилар зиёратгоҳи бўлиб қолди ва бугунгача у ерни заёратчилар тавоф этмоқдалар. Бу қишлоқ ўн тўққизинчи асрда каттариб, бугунги Мазори Шариф оти билан Афғонистоннинг муҳим шаҳарларидан бирига айланди.

1493 йилда Балх ҳокими, Алишер Навоийнинг ўқаси Дарвишали бош кўтарди ва Султон Маҳмуд Мирзага одам юбориб, биргаликда иш кўришни тилади. Буни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро улардан олдинроқ ҳаракатга киришиб, Балхга йўналди. Аммо Султон Балхга етмасдан, Дарвишали унинг ҳузурига бош уриб келди ва тавба қилгач, кечирилди. Султон қишни бу ерда ўтказиб, сўнгра Алишер Навоийни Балхда қолдириб, ўзи Бадахшон томонга йўл олди.

Ҳусайн Бойқаро даврида маданий савиянинг юксалиши билан бир қаторда сиёсий ва идорий ишлардаги курашлар ҳам кучли бўлди. Шу учунми, бошқарувдаги кишилар вақти-вақти билан алмашиб турди, вазирлик мақомига турли шахслар қўйиб қўйилди. Бошида аввал қозилик қилиб юрган Шаҳобиддин Исмоил ўғли Низомулмулк вазирликка тайин этилди. Кейин эса Шохрух салтанатининг атоқли кишиларидан хавофлик Гиёсиддин Пираҳмаднинг ўғли Мажидиддин Муҳаммад Султоннинг назари диққатини чекди ва вазирликка келтирилди. У Абусаид даврида девонда оддий бир котиб эди. Ҳусайн Бойқаро уни давлат ташкилотида ҳукмдорнинг барча буйруқларини бажартирувчи «Парвона» вазифасига кўтариб қўйди. Мажидиддин девондаги бутун ишларни юритар, қарорларни ёздирар, ҳукмдор муҳри ёнига ўз муҳрини босар, қисқаси, ноиблик ҳуқуқидаги бир шахсга айланган эди.

Бу икки кишининг иш бошига келишидан кутилган яхшиликларга терс ўлароқ давлат фаолиятида айрим оқсоқлик ва етарсизликлар, шунингдек, икки вазир ўртасида низо ҳам чиқди. Улардан кейин, 1474 йилда яна бир янги вазир — Хожа Афзалиддин Муҳаммад Қирмоний лавозимга тайинланди. Бу инсон ҳам Абусаид девонида молиячилардан бири эди. Низомулмулк билан Афзалиддин бирлашиб олиб, Мажидиддинга қарши фитналар чиқармоққа бошлашди. Мақсадлари — уни Султон Ҳусайн кўзидан тушурмоқ эди. Бир куни Султон хузурида иккала вазир Мажидиддинни ёмонлаб, шикоятни кўпиртиришаётган эди, Ҳусайн уларни тўхтатиб, бундайин сўзлар алоҳида-алоҳида ўтирганда айтилса, одилона, ўринли бўлишини таъкидлади. Султоннинг бундайин муносабатлари Мажидиддиннинг аҳволини бир оз тузатди. Аммо, шунга қарамай, у анчагина ақча ўтаб, парвона мансабида қолса-да, девон ишларига аралашмаслиги шарт қилиб кўйилди. У девондан ҳайдалганидан кейин ўн йил ўтиб, 1487 йилда яна аввалги рутбасига эришди. Бу манбааларда тўғридан-тўғри очик айтилмаса-да, Мажидиддин Алишер Навоийнинг ашаддий душмани эди. Масалан, 1497 йил Мажидиддин девонга қайтаркан, Алишер Навоий Ҳиротдан узоқлаштирилган.

Ҳусайн Бойқаро аслида Мажидиддинни анча аввал иш бошига келтирмоқ истаган, аммо бунга Алишер Навоий қаршилиқ кўрсатгани боис бу истак амалга ошмаган эди. Навоийни Астрободга волий этиб тайинлаб, сўнгра Мажидиддин буюк бир мақомга — Султондан кейинги одам рутбасига юксалтирилди. Унинг бу вазифага кўйилиши хусусида Бобурнинг «Бобурнома»сида қуйидагича фикрлар ҳам билдирилган: яъни, Султон бир микдор ақчага эҳтиёж туйиб, девондагилардан уни истайди, бироқ улар «даромад йўқлигидан ақча ҳам йўқ»лигини айтишади, шунда бу ерда ҳозир бўлган Мажидиддин Муҳаммад мийиғида кулиб кўяди. Султон бунинг сабабини сўрагач, бир четга ўтиб, тушунчаларини сўйлашга изн истайди. Ночор турган Султон фикрларини эшитади: унинг айтишича, хазинани тўлатиш, аскар сонини орттириш, халқни ҳам мамнун этиш мумкин, фақат унга юксак бир лавозим берилса, етарли — шарти шу. Ҳусайн Мажидиддинга истаган вазифасини берди, у ҳам, ваъда берганидай, қисқа бир пайтда хазинани ақчага тўлатди, эл ҳам хурсанд, ўлка ҳам бойий бошлади.

Султон Ҳусайн сарой ва девони кишиларидан икки туман истаганида, топиб беришолмаган бир пайтда, икки эмас, икки минг туманни ҳам топиш мумкинлигини сўзлаган Мажидиддин шундай қилиб такроран улуг бир мақомга келтирилди. У Султон номидан муҳр босар, барча шикоятларни тинглар ва ўрганар, ундан рухсатсиз идора ва молия ишида ҳеч бир киши бир нарса дейолмас эди. Ўз жонидан кўрққан Афзалиддин Қирмоний ҳам хагинага ақча тўплаб келаман деган баҳона билан Мажидиддиндан изн олиб, Астрободга, Алишер Навоий ёнига кетди. Маъмурларнинг талаши ва зулмидан қутулган деҳқонлар, шаҳардаги ишчи-хунармандлар Мажидиддиндан мамнун эдилар. Мажидиддин ўзидан олдин юксак лавозимларда ўтириб, пора олган барча ишбошиларни сўроқ қилиб, уларнинг ўзидан икки минг туман ақча тўплатди. Энди ҳеч бир маъмур ҳеч бир экинчи ё бошқа бирисини таҳқирлаб молини ололмас, бозорда ҳам истаганича, қонунсиз солиқ соллолмас эди. Мажидиддин ҳар куни тушгача давлат ишларини бажарар, туш емагидан кейин эса даврнинг атоқли, танилган кишилари билан суҳбатлар қилар, уларга туҳфалар берар эди. Аммо бекларни ёқтирмас, улар билан муносабати ёмонлашиб бормокда эди. Шунинг учун ҳам унга қаршилар кўпайиб, уч йилдан кейин унинг ўрнига Низомулмулк такрор иш бошига келтирилди. Алишер Навоийнинг мавқе ва эътибори ҳам қайта тикланди. Бир муддат ўтиб, Мажидиддин тагин аввалги вазифасига қўйилган эса-да, бироқ Султон Ҳусайннинг муносабати олдингидай эмасди. Бора-бора эса Ҳусайннинг унга ишончи сусайди. 1492 йилда Мажидиддин янгидан ишдан олинди, қамалди ва бўйнига занжир солиниб, сўроққа тутилди. Низомулмулк ва унинг тарафчилари ҳар бир динорнинг ҳисобини сўраган вазир Мажидиддинга турли айблар қўйишди. Унинг ўрнига вақтинча Муҳаммад Амирободий деган бириси келтирилди. Мажидиддин найрангли сўроқлардан ёқасини қутқариш учун барча савол-сўроқ ёзувли бўлишини талаб этди. Охирида у катта бир қарзни елкасига олиб, уни тўлаши керак бўлган ҳужжатга қўл қўйиб, эркини олди. Сўнгра бир фаранг қарвонига яширинча қўшилиб, Қирмонга қочди, у ердан Маккага ҳаж нияти билан йўлга чиқди ва ниятига етолмасдан Тобукда ўлди (1494 йил, август).

Алишер Навоийнинг галабаси билан якунланган бу вазият, аслида, Низомулмулкка муваффақиятлар келтирди. У ҳам Навоий каби илм кишиларини ҳимоя қилар, шайхларга ҳурмат кўрсатар эди. Айни чоқда, Мажидиддинга ўхшаб оддий табақа вакилларининг ҳам қўрувчиси ўлароқ иш юритмоққа интиларди. Унинг уйида эшик оғаси ҳам, зеб-зийнат ҳам йўқ эди. Ҳар киши истаган пайтда вазирнинг ёнига бориб, шикоятини сўйлай оларди. Шунга қарамай, Низомулмулк ҳам бу мақомда узоқ қололмади. Маъмурлар орасидаги найранглар, теурийларга мансуб кишиларнинг ўзаро келишмасликлари ва ниҳоят, Алишер Навоийнинг ўз мақсадига мувофиқ Ҳусайни Низомулмулкка қарши йўналтириши барчаси бир бўлиб уни кўздан туширди. Бир вақтлар Низомулмулк Афзалиддин билан ўйдош эди, бирга ишлашарди, энди эса у билан ораси бузилган, бунинг устига, ўзининг ўрнига унинг номзоди борлигини ҳам билар эди. Яна бир ёмон томони шунда эдики, Афзалиддиннинг қариндоши Аминиддин Маҳмуд Низомулмулкнинг газабига учраб, зиндонга ташланган, бир неча йил ҳибсда ётиб, охири қочиб қутулиб ҳам кетганди. У ҳам қардошининг иш бошига келишини кутмоқда эди.

1497 йилдан 1500 йилгача Ҳусайн Бойқаронинг ҳаётидаги энг муҳим масала — тўнғич ўғли, Астробод волийси Бадиуззамон билан муносабати эди. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳисорга қарши юриш бошлаганида, отасининг истагига кўра, ўрнига Астрободда ўғли Муҳаммад Мўминни қўйиб, ўзи ўрдуси билан бориб унга қўшилди. Урушдан кейин Бадиуззамон Балхга волий этиб тайинланди, аммо қутилганидек, Муҳаммад Мўмин Астрободда қолдирилмай, уни волийликдан бўшатиб, ўрнига Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Муҳаммад Ҳусайн қўйилди. Бу воқеа Султон билан ўғли Бадиуззамоннинг орасини очди, келишмовчиликлар шундан бошланди. Ота билан тўнғич ўғилни яраштириш учун Алишер Навоий бошлиқ элчилар ҳайъати қаттиқ ҳаракат қилса-да, Султоннинг иш тутуми сабаб бўлиб, бир натижа чиқмади. Бу ички курашлар оқибатида Муҳаммад Ҳусайн ўзига рақиб санаган Муҳаммад Мўминни тутиб олиб, Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасига қаматтирди (1497 йил, сентябрь); шундан сўнг Муҳаммад Ҳусайннинг онаси Хадичабегим суиқасдга туташган бир хийлага қўл урди ва эри Ҳусайннинг мастлигида невараси Мўмин Мирзони ўлимга буюрган

фармонни чиқартирди. Султон ақлини топиб, бир нарса дегунча невараси ўлдирилган эди.

1498 йил май ойида Султон ва Навоий анчадан бери соғиниб қолишгани Хожа Афзалиддин гарбий Эрон томондан Ҳиротга қайтди. Султон унинг келишидан жуда севинди. Чунки неварасини ўлимга буюриб кўйиб, орада Низомулмулкдан ҳам анча кўнгли совуганди. Қисқаси Хожа Афзалиддин вазирликка тайинланди. Бироқ у ҳамон Низомулмулкка ёв кўзи билан қарарди. Буларнинг бари Низомулмулкка бошига фалокат бўлиб ёғилди: Султон Алишер Навоий билан маслаҳатлашиб, Низомулмулкнинг бутун мол-мулкни мусодара қилдирди, оиласини қаматишга буюрди. Бу буйруқ ортидан Низомулмулк ҳам тутилди ва Ихтиёриддин қалъасига ташланди. Бир муддат ўзиб, Султоннинг буйруғи билан келган жаллод Низомулмулкнинг кўзи олдида унинг ўғилларини ўлдирди. Кейин Низомулмулкни қалъа эшиги ёнига олиб чиқиб, терисини шилиб олди (1498 йил, июль). Шундай қилиб, энг эътиборли вазир Афзалиддин бўлиб қолди.

1498 йилда Бадиуззамон Мирза Ҳиротга ўрдуси билан бостириб келди ва унинг босқичи қайтарилди; ўртада кўришмалар бўлиб турган бир пайтда Султоннинг Марв ва Обивардда волийлик қилаётган икки ўғли оёқланди ва исён ўти катталашди. Ҳусайн Ҳиротда ўғли Муҳаммад Қосимни ўз ўрнига ўтқазиб, ўзи Марвга қараб юрди (1498 йил, ноябрь). Бу ердаги ўғли Абдулмуҳсин билан сулҳга ўхшаш бир шартнома тузиб, келишилди. Бироқ Султон билан ўғиллари ўртасида узоқ йиллардан бери бўлаётган урушлар эндиликда анча таҳликали тус олган эди. Марвда исённи тинчитгач, энди Астрободдаги ўғли Муҳаммад Ҳусайн оёқланди ва Султон бу ерга келиб, шаҳарни эгаллаб, ўн беш кунча Астрободда қолди. Шу сирада Ҳиротдан келган бир хабарда унга ўғли Бадиуззамоннинг Сейистонда янгидан исён бошлагани билдирилди. Балхга яна ҳоким бўлиш фикрини хаёлидан чиқаролмаган Бадиуззамон Сейистондан келиб Ҳиротни қамал этди. Бу хабардан сўнг Ҳусайн Астрободни яна ўғли Муҳаммад Ҳусайнга ташлаб, ўзи Ҳиротга қайтишга мажбур бўлди. Аммо отанинг ўрдуси ўғлининг қўшинидан анча оз эди. Алишер Навоийнинг Бадиуззамонга юборган кишилари отасига қарши урушдан тўхтатди ва Султонни муқаррар мағлубиятдан сақлаб қолди. Фақат хутбада Ҳусайн билан баравар Бадиуззамон номи ҳам ўқиладиган, Амударёдан,

Балхдан Мурғобгача чўзилган ерлар Бадидуззамонга бериладиган бўлди.

1500 йилнинг июли охирида Султон Ҳусайн Астрободда яна исён кўтарган ўгли Муҳаммад Ҳусайн устига юриди. Ҳиротдаги ҳокимиятни бошқариш Алишер Навоий ва амир Муборизиддинга топширилди. Куз ва қиш мавсуми Ҳирот учун том бир тинчлик замони бўлди. Шу чоқда ўзбеклар Самарқандни эгаллаб, вазият ўзгарди. Муҳаммад Шайбоний 1500 йилда Самарқандни қўлга олиб, ҳокимини ўлдиртирди. У бу ерни вақтинча келажакда теурийларнинг Ҳиндистондаги салтанатини қурган Бобурга ташлаб кетишга мажбур бўлиб қолди, аммо кейинги йилда Самарқандни кескин эгаллаб олди. Султон Ҳусайндай тажрибали ва савашчи бир ҳукмдор, Муҳаммад Шайбонийга нисбатан вазияти яхши бўлишига қарамай, на Шайбонийга қарши бир ҳаракатга киришди, на Бобурга ёрдам берди — бу, табиийки, Бобурни ҳайрон қолдирди. Охири келишув билан тугаган Астробод сафари Ҳусайннинг Самарқандга юриши каби муҳим эмасди, албатта.

1500 йил декабрда Ҳусайн Бойқаро юришдан қайтди. Алишер Навоий ҳар галгидек уни қаршилашга чиқди. Ҳар қалай, бу чоқда Алишер Навоий олтмиш, Султон олтмиш икки ёшда бўлсалар-да, ҳар иккиси-да қариб, тушкунликка тушиб қолганди. Алишер Навоий ўзи отга мина оларди, аммо Ҳусайн ўзи юролмас, уни тахтиравонда олиб юришарди. Навоий Ҳусайнни кутгани чиқиб, узоқдан кўришарканлар, Алишер отдан инди ва тахтиравонга қараб талпинди, фақат қадам босишга қурби етмади. Икки йўлдошининг елкасига қўлини қўйиб, суяниб юриб бориб, Султоннинг қўлларини ўпди. Аммо кейин оёққа туролмагани каби бир сўз айтолмади ҳам — тилдан қолди. Уни тахтиравонга қўйдилар. Ўрдудаги ҳакимлар орасида даволаш масаласида келишмовчилик чиқди. Айрим ҳакимлар касални шу ернинг ўзида даволаб, кейин, бир оз ўзига келгач, Ҳиротга олиб бориш керак, деган фикрни айтишди. Бошқалари эса, вақт ўтказмасдан Ҳиротга етказиш лозим, у ердаги ҳакимларнинг қарорига кўра даволаш маъқул, дейишди. Ўша замоннинг энг буюк ҳакими саналган Абдулхайнинг ҳам бу жойда экани ва унинг иккинчи фикрни қувватлагани учун йўлга тушилди. Бироқ касал оғирлаша борди. Қон олингани ҳам бир ўзгариш ясамади. Алишер Навоий 1501 йил учинчи

январда, бозор куні, йўлда дунёдан кўз юмди. Уни Ҳиротга олиб бориб, ўзи қурдирган масжид ёнида дафн этишди.

1503 йил куз бошларида ўзбеклар ҳукмрони Шайбонийхон Амударёдан кечиб ўтиб, қишда Балхни қамал қилди. Туркман Умарбек бош кўтариб, Шибирғон тарафга чекинди; Балхдаги Бадиуззамон эса, Заминдоварга одам жўнатиб, Сейистон ҳокими, арғунлардан чиққан Зуннунбекдан ёрдам тилади. Зуннунбек ёрдамга етиб келгач, исёнчи Умарбек Бадиуззамонга бўйин эгди ва таслим бўлди. Замон-замонки ораси бузилиб юрган ота-ўғил, яъни, Ҳусайн Бойқаро билан Бадиуззамон ҳам 1504 йил охирида ярашдилар ва Бадиуззамон Ҳиротга келди.

Шу сираларда ўзбеклар ҳукмдори Шайбонийхондан Сарипулда енгилган Бобур 1504 йил ёзида Қобулни қамал қилди ва узоқ қамаб ётгач, ахири қўлга киритди. Бобур Қобулни эгаллаганда Ҳиротда бўлган Зуннунбек Заминдоварга қайтди. Бобур эса, Қобулни олиш билан тўхтамади. Қандаҳор ва Заминдовар томонларга қараб юрди. Энди Зуннунбек Бадиуззамондан ёрдам ўтинди. Бадиуззамон Қандаҳорга етиб келгач, Бобур ярашга мойил бўлди ва томонлар ўртасида саваш чиқмади.

Алишер Навоий ўлиmidан кейин Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг Ҳиротдаги ҳокимияти жуда оз умр сурди. Мовароуннаҳр ҳокимига айланган Шайбонийхон Амударёдан ўтиб, Мурғоб суви атрофида ҳарбий фаолиятини бошлаб юборди. Ҳусайн Бойқаро бунга қарши ўғли Бадиуззамонни Мурғобга жўнатди (1506 йил, февраль). Бобур хотираларида баён қилган Ҳусайн Бойқаронинг ўлими Шайбонийларнинг муваффақиятини тезлатди; унинг бир-биридан нафратланадиган ўғиллари Музаффар Ҳусайн ва Бадиуззамоннинг биргаликда ҳукм юртиши ажабланарли ҳол эди. Мовароуннаҳрдаги вазиятни яхшилаб, Хуросон истилосига киришган Муҳаммад Шайбоний Бодғис яқинида ғалаба қилади (1507 йил 19 май). Кейин Ҳиротга кирди. Мағлуб мирзалар — Музаффар Ҳусайн билан Бадиуззамон қочиб, Гургон тарафга кетишди. Бир муддат баъзи беклар уларга қўшилиб юрдилар. Бир неча ойдан сўнг Музаффар Ҳусайн касалга чалиниб ўлди. Муҳаммад Шайбоний Гургонга юргач, Бадиуззамон сафавийларга сизиниб, Озарбайжонга қочди. Усмонли ҳукмдори Ёвуз Султон Салим Чалдиран урушидан кейин Табризни эгаллаб, ортга қайтаркан, Бадиуззамон

у билан Истамбулга борди. 1517 йилда Истамбулда дунёдан ўтди.

Ҳиротни Шайбонийхон қўлга олгач, Бобурнинг ёзишича, бу маданият марказида «дунё кўрмаган, қишлоқи» бир тарздаги ҳукмронлик бошланди. Аслида, ахлоқий тушунчалари бугунги кунда ҳам қабул қилинмас даражада айниган, бузилган, қариган бир шаҳар жамиятининг Турон кенгликларидан борган ёвқур кўчманчи ўзбеклар қаршисида дош бериши ҳам мумкин эмасди.

XVI аср теурийлар учун фалокат даври бўлди. Мовароуннахрни, Хусайн Бойқаро ўлиmidан кейин эса Хуросонни қўлга олиб, бу ерлардаги теурийлар ҳукмронлигини тугатдилар. Сафавийлар ҳукмдори Шоҳ Исмоилнинг 1510 йилда Муҳаммад Шайбонийни ўлдиришидан фойдаланиб, яна Мовароуннаҳр ҳавасида ғайрат билан савашга кирган Бобурнинг интилишлари бир натижа бермади, у ўзбеклардан бу юртларни қайтиб ололмади. Теурийлар энди Бобурнинг Ҳиндистонда қурган давлати соясида ўз умрини давом эттира билди. Хуросон бундан кейин, тез-тез ўзбеклар ҳужумига учраб турса-да, сафавийлар қўлида қолди. Мовароуннаҳр ва Хоразм эса ўзбеклар ҳукмронлиги остига кирди. Ун икки имом ва шиаликни расмий мазҳаб деб қабул қилган сафавий шоҳларига қарши сунний ўзбеклар доим қарши иш юритдилар ва суннийлик сиёсатини устун тутдилар. Динийдан кўра-да сиёсий сабабларга боғлиқ бу айрилиқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги фикрий ва маданий ҳаётни бир-биридан фарқли бир ривожланиш йўлидан боровига таъсир этди.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИДОРИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ТУРУМИ

ДАВЛАТ ТАШКИЛОТИ

Ҳокимият тушунчаси

Мусулмон бир муҳитда етишган, ўзи-да мусулмон бўлган Темур эски турк анъанасига ҳам содиқ қолди. Теурийлар даврининг тарихчилари Темурнинг ўринбосари Шоҳруҳнинг мукаммал бир ислом ҳукмдори бўлганини кўп эслайдилар.

Шундай бўлса-да, ўн бешинчи юз йилнинг иккинчи ярмидан кўп ҳукмдорлар ҳокимиятни қўлга киритиш ва ёки сақлаб қолиш учун дин кишилари ва диний мақомларга кўпроқ рағбат кўрсатдилар. Мирза Абдуллатиф Абусаид ва ўгли Султон Аҳмад эса том шарият таъсири остида ҳукмдорлик қилдилар. Султон Аҳмад ёшлигидан замонининг танилган нақшбандчи шайхларидан Хўжа Аҳрорнинг муриди бўлиб, доим унинг ёнида эди. Хусайн Бойқаро эса кенг тушунчали бир ҳукмдор эди. У диннинг таъсирига ҳам берилмади, бироқ давлатини тўра билан ҳам бошқармади. Темурийлардан Шоҳрух замонида ясага қаршилиқ бошланган ва ислом таъсири орта боргани билан, барибир темурийларнинг давлатни бошқаришида яса таъсири давом этди, ҳатто улар билан бирга Ҳиндистонгача бориб тарқалди.

Мўғуллардаги «Кўк юзида биттадан куёш ва ой бор экан, ер юзида нечун икки хоқон бўлсин» деган тушунча Темур замонида ҳам давом этган. Ўша давр тарихчиларидан бири «дунё икки ҳукмдорга етадиган даражада кенг эмас; Тангри битта эканидек, Султон ҳам битта бўлади», деган сўзни Темур айтган дея яна Темурнинг тилидан: «Бир хотиннинг иккита эри бўлмас, худди шундай бир давлатнинг ҳокими ҳам битта бўлади», деган сўзлар айтилганини таъкидлаган. Бундайин тушунчалар темурий наслдан етишган Бобурнинг асарида ҳам бор. У шундай дейди: «Айни замонда бир вилоятда икки подшоҳ ва бир аскарга икки қўмондон бўлиши қоришиқлик, тўполон ва харобликни келтириб чиқарувчи фитна ва бўлинишга сабаб бўлади». Бобур, шунингдек, «Икки подшоҳ бир иқлимга сиғмас» деган сўзлар билан марказий ҳокимият кераклигига ишора қилиб, Хусайн Бойқаро ўлимидан кейин ўғиллари Бадиуззамон Мирза ва Музаффар Мирза Ҳирот тахтига ўтирар эканлар, бу жуда ажойиб иш бўлди, ҳеч бир замонда подшоҳликда шериклик қилишгани эшитилмагани, дея ҳайратини яширолмайди.

Мутлақ ҳокимият тушунчасида бўлган Темур қурултой билан иш юритишга аҳамият бермаган. У бир ишни қилишни истаркан, ўзини ҳақли кўрсата билмоқ учун Қуръони Каримдан оятлар келтириб, ўз ишининг тўғрилигини исботлар эди. Шундайин бир ҳукмдор билан суҳбатда уламнинг доим диққатли, ҳушёр туриши зарур эди, албатта, Темурнинг тарихчиси Низомиддин Шомий 1403 йил Кур-дарёси бўйида юз берган шундай бир ҳодиса

хакида ёзаркан, Темур уламога қараб: «Уламо ҳукмдорларга эскидан ўгитлар берган, нега сизлар бундай қилмайсиз?»— дея сўрагани ва улар: «Зоти олийлари фикру ҳаракатларида ҳар кишига ўрнак ва биз каби кимсаларнинг маслаҳатига эҳтиёжли эмаслар», деган жавобни берганини таъкидлайди. Уламо Темурнинг самимий сўзлаётгани, ўгит истаётганини туйғач, кейин ўлкадаги баъзи айниш, эгриликдан сўйлашган. Темур дин ва дин кишиларидан сиёсий ғоя ҳамда мақсадларини юзага чиқаришда фойдаланган, аммо уламодан кўра ўз бекларига уруғ бошчиларига кўпроқ суянган. Йўлига юрмаган беклар ёки уруғларни қаттиқ жазолаган ҳам, масалан, Хўжанд ёнида яшаган жалойирлар Темурга тобелик билдириб, кейин кўзғолон қилгач, оғир жазога йўлиққанлар: улар ерларидан кўчирилиб, тарқатилиб юборилган. Бу уруғ кейинчалик бошқа ерларда бошқа уруғларга аралашиб кетди, маълум қисми ғарбга кўчиб, ўз давлатини курди.

Ҳукмдор оиласи

Темур мусулмон бўлиши билан бирга мўғул келанакларига, айниқса, Чингизхонга куёв эканига айрича бир севги кўзи билан қараган. 1470 йилда Ҳусайн билан оралари бузилиб, сўнгра қариндошлик иплари ҳам узилгач, Ҳусайннинг ҳарамидаги Қозонхоннинг қизи Сароймулк хонимни никоҳига олди. Бу билан «курагон», яъни хоннинг куёви деган унвонга эга бўлди. Темурнинг бу хотиндан ўғил туғилмади, шу учун ҳам бир умр ғарчи кўғирчоқ бўлса-да, Чингизхон наслидан келган бирисини ёнида хон деб танитиб, олиб юрди. Ўзини эса «бек» деб ататтирди. Темурийлар даврида хонимларга муҳим аҳамият ва ўринлар берилган, ҳукуматни бошқаришда унча таъсири бўлмаган, албатта. Улар фақат Темурнинг ғазабига учраган айрим шаҳзодаларнинг ёнини олиб, омон тилаб, жазони енгиллатишга эриша олганлар холос. Хонимларнинг ўқиши, тарбия олишига эса муҳим деб қаралган, мирзаларга берилган каби уларга ҳам тарбиячи тайинланган.

Мирзаларнинг тарбиясига, айниқса, жуда катта эътибор билан қарашган. Умуман, шаҳзодаларнинг туғилишидан бошлаб қаттиқ назорат қилишган. Туғиш пайти яқинлашгандаёқ хоним саройига келтирилган; бола

туғилгач, унга от қўйиб, бешиктўйи қилинган, катта тўйлар берилган, қатнашганларга ақча, совға ва суюнчилар улашилган; тўйга келганлар ҳам ақча ва суюнчи келтиришган. Кейин бола онасидан олиниб, сутонаси ва саройдаги катта хонимлардан бирининг назоратига топширилган. Белгили бир ёшга етганида болага бир ҳукмдор билиши керак бўлган нарсаларни ўргатиш учун отабек тайинланган. Масалан, Шоҳрухга амир Алиака Кўкалдошнинг, Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Мирзага амир Усмон Аббоснинг, Улуғбекка бир муддат амир Шоҳмаликнинг, Мироншоҳнинг ўғли Халил Султонга амир Яҳёнинг отабек тайин этилганини биламиз.

Мирзаларга махсус тарбия берилгани каби, махсус жазолар ҳам берилган...

Бундан аввалги турк давлатларида бўлганидек, темурийларда ҳам аниқ бир ворислик усули йўқ эди, шу учун ўлка, мол-мулклар сулоланинг тенг мероси саналар, гарчи валиаҳд маълум эса-да, у билан бошқа мирзалар ўртасида фарқ, айрилиқ сезилмас эди. Чингизхоннинг ўлиmidан кейин бутун орзу-истаклари бажарилгани ҳолда, Темурнинг васиятига асло амал қилилмади. Темурнинг невараси Пирмуҳаммаднинг валиаҳд тайин этилганини ҳамма билгани билан, ҳеч ким уни ҳукмдор дея тан олмади ва отига хутба ўқиттириб, ақча ҳам чиқармади. Шоҳрух узоқ вақт курашиб юриб ҳокимиятни, Темур тахтини эгаллади, бироқ у ҳам вориси тўғрисида ўйламади ва аниқ бир иш қилмадики, бунда хотини Гавҳаршоднинг ҳам таъсири бор, албатта. Мирзалар орасида ҳам бир фарқ йўқлиги учун улар-да бир вилоятга ҳоким этиб юборилгач, давлат марказида қандай сарой ва идора ташкилоти бўлса, айнан ўшани ўз вилоятида таъсис этиб, мустақил бир ҳукмдор каби иш юритаверар эди. Мирзалар ўртасида англашмаслик, келишмаслик чиқса ёки исён кўтарилсагина ҳукмдор мирзалар ишига аралашар эди. Бунга ўхшаш ҳодисалар натижасида мирзалар таёқ жазосига ва бошқа ерга кўчирилишга ҳукм этиларди. Шу учун ҳам Улуғбек Самарқанд ҳокими этиб тайинланганда, бу ўлкада вазиятга ҳукмронлик қилиш учун, вақт-вақти билан Форс ўлкасидаги Умаршайх ўғиллари устига юриб турди; Искандар билан Бойқаро ўлдирилди; Шоҳрух ҳам Форсга ўғли Иброҳим Мирзани тайинлагандан кейингина ўлкада ўз ҳокимиятини тиклай бил-

ган ва невараси Султон Муҳаммад оёқланганда, унга қарши юришда ўлган. Улуғбек ўгли Абдуллатиф тарафидан ўлдирилди. Ҳусайн Бойқаро эса, узоқ замон ўгли Бадиуззамон билан кураш олиб боришга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, мирзаларнинг бу ҳуқуқий туруми уларнинг тез-тез исён кўтаришларига, бу оёқланмалар салтанат ичидаги битмас-туганмас тахт учун курашларга ва ниҳоят, буларнинг барчаси Темур давлатининг қисқа бир замонда кучсизланиб, парчаланиб кетишига олиб келди.

Ўрду қурилиши

Темур давлати тузилишида турк, мўғул, эроний ва исломий анъана ва маданият қўшилиб кетганди. Ҳукумат бошида ҳукмдор, вилоятларда мирзалар ўтирган; улардан кейинги мавқеда давлат марказидаги аскарӣй ва молиявий-идорӣй ишларни бошқарган икки девон бўлган.

Аскарӣй давлат бўлгани учун биринчи девон «буюк аморат девони» дейилган. Уни «товачи девони» деб ҳам аташган. Ўша давр тарихчиларидан Хондамирнинг ёзишича, товачи девони беклари Чингизхон ясази ва Темур тўрасига кўра, бошқа бутун вазифачилардан устун саналган. Турклар ва турклашган мўғуллар ишини юритган бу девонга «Турк девони» ҳам дейилган, котибларини «бахши» ёки «туркёзар» аташган. Девон бошида бир девонбеги бўлган. Девонда кўплаб товачи амирлар хизмат қилган. Темурнинг 1370 йилда саккиз кишини бирдан товачиликка тайинлагани ҳам бу фикримизни тасдиқлайди. Катта ҳуқуқ ва таъсирга эга бу амирлар буйруққа кўра аскар тўплаган, ўрдунинг қонунлари ва тартиб-интизоми билан шуғулланган, ўлжани тақсимлаган, ҳукмдор ҳузурида бўладиган расм-русмларни ўтказган.

Ҳукмдорга боғлиқ минг кишилиқ қавчин бўлуғи унинг берган буйруқларига кўра ёрликлар чиқарган: бу ёрликларни амалга оширилишини таъминлаган; мингбоши ва юзбошиларга ҳукмдорнинг буйруқларини ёзма равишда етказган ва олгани тўғрисида алоҳида ҳужжат юритилган.

Хукмдорга яқин юрган ички беклар, ясовуллар, чухралар бўлган.

Ўрду ўн минг кишилик туман, минг кишилик минглик, юз кишилик юзликдан иборат эди. Аскарий ташкилоти ўлароқ Чингизхон қурган тузукни сақлаган ҳолди, Темур ўзи-да янги урушиш йўл-йўриқлари ва тузукларини яратди. 1391 йилдаги Тўхтамиш билан бўлган савашда шу чокқача кўрилмаган бир ишни қилиб, ўрдусини етти бўлакка бўлиб майдонга солди.

Урушга тайёрланган ўрду ўнг қанот (баронғор), сўл қанот (жавонғор), гул (марказ) қисмларидан, шунингдек, ўнгчи (манглай ёки ҳировул) ва ортчи (чиғдовул) бўлуқларидан тузилган.

Мамлакат ичкарасида, эл орасида хабарчилар бўлгани каби ташқи давлатларда жосуслар қўлланилган. Бу жосуслар сўфи, дарвиш, тужжор, мунажжим, аскар, хунарманд, паҳлавон қиёфасида турли ўлкаларни айланиб юрган, у ерлардаги шахру қишлоқлар, йўллар, тоғлар, эл-уруғлар, атоқли кишилар, муҳим ҳодисалар ҳақида билги тўплаганлар, барчаси Темурга билдирилган. Сўнгра Темур у ўлкага бориб, ўша нарсалардан сўйлаб сўрганида, у ердагилар ёқа ушлаб қолаверган.

Ёв тўғрисида хабар тўплаш учун ўнгчи қанот олдинга қоровул чиқарган ёки қуловузлар, қочарчилардан фойдаланилган. Ўнг қўл ва сўл қўлдаги қисмлар ўз ҳимояларини мустаҳкамлаш учун ёнларида ёндош бўлақлар олиб юришган. Қочган ёвни қувадиган «ниқовул» деган қувар бўлак бўлган.

Товачиларга буйруқ берилиши билан, буюрилган миқдордаги аскар билан айтилган ерда, тайинланган вақтда тайёр туриши шарт эди. Аскарларга неки керак бўлса, барчаси олинарди. Масалан, Темур 1391 йилда Тўхтамиш устига юрганида, товачиларга берган буйруғи бўйича, яёв ёки отлик ҳар бир аскарда бир ёй, ўттизта ўк, бир садок, бир қилич, бир қалқон ва ҳар икки аскардан бирида бир от; ҳар ўн киши учун бир чодир, икки курак, бир керки, бир ўроқ, бир қўларра, бир болта, бир болтача, юзта игна, бир бигиз, ярим ман иплик, бир парча тери, бир қозон билан кўриқдан ўтиши шарт бўлган.

Ўрду учун керакли қурол-яроқ ва ўк, кўр-қутлар кўрхонада сақланган. Кўрхонани кўрбеги бошқарган. Самарқандда қалъанинг ўзида минг киши яроқчилик ва кўрчилик қилган, қалқон совут, ўк, ёй, дубулға каби бар-

ча саваш қуролларини ясашган. Шохрухнинг Озарбайжонга биринчи юриши пайтида қўрхонада ўттиз мингта қурол борлигини айтишган, бироқ ҳукмдор яна ўн мингта аслаҳа тайёрлашларини буюрган. Сафарда баъзан ёв ўрдусига яқин ерда ўрдугоҳ қурилган, ўрдугоҳ атрофига чуқурлар қазилган, химоя деворлари қурилган. Кечалари бундай ўрдугоҳларда ўт ёқиш, қаттиқ товуш билан сўзлашиш тақикланган.

Урушда филлардан, Шунингдек, қамал чоғида ўтсочарлардан, тошотар манжаниқлардан, қорабуғра каби қуролдан ҳам фойдаланишган. Ўрдуда деворбузар, девортешар ва лаҳмчилар ҳам бўлган. Измир қамал қилинганда, ермойи ёқиб отилиб, қалъа девори йиқитилган. Бошқа қамалларда ҳам ермойи шишалари кенг қўлланилган. Саваш бошланишида такбир ўқиб, сурон кўтариб, бурғу чалиб, тез чопиб, ёвга қўрқув солинган. Урушга киришдан олдин урушчиларга оқлиқ армуғонлари тарқатилган. Майдонда қаҳрамонлик кўрсатганларга инъом, суюрғоллар берилган. Ҳукмдорнинг ўз хизматидаги қаҳрамон аскарларга суюрғол қилиб тарқатган ерлар ниҳоятда кенг майдонни ташкил этган. Суюрғол эгаси барча олиқ-солиқларни тўламасликка ҳақли ва ўзи бошқалардан давлат хазинасига солиқ йиғувчилик қилар эди. Суюрғол вақт ўтиши билан мерос сифатида бошқа ворисга бериларди; бундай ерлар кейинчалик дин кишиларига, масжидларга вақф қилиб берилдиган бўлди. Суюрғолларга кейинчалик тархонлик ҳам қўшилди. Тархонлик ер аскарий ва тужжорий турга айрилди, бироқ тархон эгаси ҳам солиқ тўламас, тўққизтагача айрим айблари кечирилар эди.

Темурнинг муваффиқиятлари сири шундаки, у ҳукмдори учун ўзини бағишлаган, содик, тартибли аскарлардан иборат мукамал бир ўрдуни ярата билди. Унинг ўрдуси узоқ йиллик, узоқ йўллик урушларда Темур билан барча огир кунларни бошдан кечирди, неча-неча қаҳрамонлар етилди, қанча-қанча беклар унутилмас баҳодирликлар кўрсатди, аскарлар эса қаҳрамон ва музаффар бир ўрдуда Темур байроғи остида курашдилар.

Молия

Темур давлатидаги иккинчи девон — молия девони эди. Уни «сарт девони» ҳам дейиларди. Девонни битта

девонбеги бошқарарди. Котибларининг баъзилари вазир, баъзилари «нависандагони тожик», яъни тожикёзар ҳам дейиларди. Бу девоннинг беклари, Темур тўрасига кўра, товачи амирлар билан вилоятлардаги доруғалар ўрта-сидаги ўринда ўтирар эди. Бош вазибалари — солиқчилик ишларини юритиш, экинчиликни бошқариш, шаҳар қурилиши, даромадни кўпайтириш эди. Ақча бостириш, ҳисоб тутиш ва солиқлар билан боғлиқ йўлсизлик — қонунбузарлик ва шикоятлар бу девонда кўрилар эди.

Хондамир ўз китобида темурий ҳукмдорларни бу девондаги мақомларга келтирилган кишиларни тез-тез алмаштиргани, паст табақадан чиққанлардан кўпчилигини бу юксак мақомларга қўйишгани учун танқид қилади. Аслида, девон кишиларининг алмаштирилиши сабаби — кўпи қонунбузарлик билан йўлсизликка кириб қолгани ёки маъмурлар орасидаги тузалмас низолар эди. Мана шундай бузғунликни тузатиш учун Шоҳрух ўғли Мирза Бойсунгурни ҳам бир муддат молия девонига боғлаб қўйган эди.

Давлат хазинаси Самарқанд қалъаси ва Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасида сақланарди. Бироқ бу хазинанинг шакли ва миқдори тўғрисида аниқ бир нарса билмаймиз. Давлатнинг умумий даромади, келар-кетари ҳақидаги маълумотга ҳам эга эмасмиз. Энг юксак тўлов бирлиги туман саналган, энг кўп қўлланилган тўлов отлари Ироқ ва Кепакки динори, дирҳам ва танга эди. Энг юксак тўлов туман бўлгани учун солиқлар ва яқунлар туман билан ҳисобланган. Бир туман — ўн минг бўлгани учун бир туман динор деганда — ўн минг динор кўзда тутилган. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, кумуш кепакки динорнинг икки мисқоли — бугунги санокда тўққиз грамм кумушга тўғри келади.

Мирза Абдуллатиф отаси Улуғбекка қарши кураш бошларкан, эл ўзини қувватлаши учун, ҳукмронликни қўлга киритса, тамгани кучдан қолдиришни ваъда этган. Шу чоғларда Язд аҳолисидан йиғиладиган солиқлар ичида кийим-кечак ва ипак сотувчилардан тўпланадиган тамга ҳам бўлган.

Шаръий бўлмаган бу солиқни бекор қилиш савоб ҳисобланган. Бобур ўз китобида ёзганидек, ёви Роно Санго устидан голиб келса, тамгани йўқотаман, дея ваъда берган; зафар қозонгач, бунни эслатишганда, у шаҳар, кишлок, йўл, кечувлар ва ҳар қанақа йиғноқ ерларида

тамға олинмаслигини буюрган. Аммо хазинанинг жуда катта бўлагини ташкил этган тамға солигидан бутунлай кечиб юбориш ҳам қийин эди. Биз бу тамға солиги хазинанинг қанча қисмини тўлатганини билмаймиз.

Давлат марказидаги айрим муаммо ва ўзгаришлар, эҳтиёжлар туфайли мавжуд солиқлардан ташқари янги-лари ҳам чиқиб турарди. Масалан, ўша замонда гоҳ-гоҳ уй бошига пул тўплаш одати бор эди. Шоҳрух ўлиmidан кейин Эроннинг жануби ва Ажам Ироқи (Қирмондан ташқари) даги барча ерларда уй бошига солиқ солинди; Язднинг ўзида 700 туман пул тўпланди.

Фавқулодда ҳолларда ўрдуга ёрдам дея ҳам ақча тўпланарди. Шоҳрух вафотидан кейин унинг невараси Султон Муҳаммад Язд шаҳри ва атрофдаги аҳолидан ҳар уй бошига йигирма кепак динордан тўплаттирган.

Давлат хазинаси озайган пайтларда ҳам баъзан солиқ икки қат кўпайтирилди, ақча йиғилгунгача зулм давом эттирилди эди. Гоҳо эса, йиллик солиқ олингани ҳолда, яна бошқа бир ҳукмдор номи билан боғлиқ шаклда солиқ олинарди. Масалан, 1457 йилда Хуросонда Мирза Шоҳмаҳмуд Мирза Султон Иброҳим ва Султон Абусаид номига айри-айри солиқ йиғдирган.

1460—65 йилда Абусаид фармонига кўра Самарқанду Бухорода тамганинг қолдирилгани, солиқларини тўғри, одилona шаклда тўпланиши учун, вақтидан олдин йиғилмаслиги, агар зарурат туғилса оз миқдорда олиниши, кимки бунга бўйинсунмаса, жазолаш тўғрисида буйруқ берди. Кейинги йил Абусаид Қусуйага борганида, унга ортиқча солиқ тўплангани тўғрисида арз этишди, шунда у ортиқча йиғилган солиқни хазинадан айириб, қайтариб тарқатилишини буюрди. 866 (1461—62) йилда эса, Абусаиднинг солиқ йиғишга боғлиқ бир буйруғи тошга ўйиб ёзилиб, Ҳиротда масжид ёнига қўйилган. Номусулмонлардан тез-тез солиқ олавермаслик учун тужжорлардан қарз кўтарилгани ҳам маълум.

Хусайн Бойқаро тахтга ўтиргач, аҳолининг хароб аҳволини кўзда тутароқ 1470—71 йилда элни қийнаб қўйган айрим солиқ турларини икки йилгача олинмаслиги тўғрисида буйруқ чиқарган.

Ҳоким, доруға ва бошқа маъмурлар

Ҳар бир шаҳар ёки ўлканинг ишлари ҳоким ва доруғага юкланган эди. Бу икки унвон аслида бир-бирига

маънодош бўлиб, кўпинча битта маъмуриятни бошқарган кишига оид саналарди. Доруғалар ҳуқуқий, маҳкама ишларини юритар, керак пайтда ўлканинг аскарни билан урушга кетар, фавқулодда ҳолларда махсус солиқ йиғишга ҳам юборилар эди. Доруғаларнинг тайинланиши ва вазифадан олиниши молия девонида ҳал қилинарди. Шоҳрух замонида Ҳирот бошкент бўлгани туфайли доруғаси асосан унинг осойишталиги билан кўпроқ шугулланган. Ҳирот доруғаси олдин Шоҳрухнинг қариндоши амир Муҳаммад Дарвиш эди, у ўлгач, 1433 йилда унинг ўрнига амир Султон Абусаид кўйилди.

Ҳарбий аҳамиятга молик катта шаҳарларда доруғадан бошқа қалъа кўмондони саналган қутволлар ҳам бўлган.

Саройдаги маъмурият қуйидагича эди: ҳукмдорнинг, мирзалар ва улуг бекларнинг ўз нўкарлари ва чухралари бор эди. Улар ҳукмдор, мирза ё бекнинг хизматига кириб, саройда ва ҳарбий ишларда қатнашиб, давлат тизимида катта мавқеларга кўтарилиши мумкин эди.

Саройдаги емакка боғлиқ ишларни тубандагилар бажарарди: баковул емакларни назорат қиларди. Ундан кейин келган бовурчи — ошпазлик қиларди. Бовурчидан пастроқда тургани офтобачи аталиб, ҳукмдор кўлига сув қуярди. Ҳукмдорнинг ётоғига қарайдиган, сафарда чодирини, тўшагини ва бошқа нарсаларини кўтариб юриб, хўжасининг ётиш-туришига боқадиган фаррошлар: келди-кеттига боғлиқ ишларни бажарадиган чиговул, ҳожиб, эшикоға; от ва охурларга қарайдиган сайислар ем-хашак, тўрва ва бошқа ишларга боқадиган рикобдорлар бўлган, таблхона ногорахона ҳам дейилган ва унга қарайдигани ногорачи аташган. Ҳукмдорнинг овини уюштирадиган, ов қушларини етиштирадиган қушбегиси бўлган.

Қурилиш ишлари

Темур ўзини шаҳар ва қишлоқ кишиларидан кўра навкарларига кўроқ яқин ҳис этса-да, Самарқандни бошкент ҳисоблаб, унда катта кўламда қурилиш бошлаб юборди.

Темур ишғол қилган ўлкаларида шиддатли юришлари давомида имкон қадар қуриш ва ободончилик ишларига

эътибор берган. Айниқса, Самарқанддаги иншоот ишларига алоҳида кўз билан қараган. Эгаллаган юртларидан меъморлар, усталарга Самарқанд атрофида Дамашк, Миср, Шероз, Султония, Бағдод отли қишлоқлар қурдирди. Яна кент ташида баъзи хонимлари учун Дилкушо, Шамол, Нақшижаҳон, Чинор, Тахти Қорача номли боғлар барпо қилдирди.

Кеш шаҳридан бир неча километр узоқликда хоразмлик усталарга Оқсаройни қурдирди, бу сарой биноси чинни кошинларининг танланиши ва қўлланилиши боқимидан эшсиз гўзалликка эгадир. Бугунда унинг куббалари йўқ бўлиб кетган, аммо элик олти метр баландликдаги обидавий эшиклари, сарой харобалари ҳамон унинг илк улуглигини таъкидлаб турибди.

Темур шайхларга ҳурмат билан қараган, уларнинг маънавий нуфузларидан ўз сиёсий ҳокимиятида фойдаланган ҳам. 1397 йилда жуда кўп элчиларни қабул этгани Дилкушо саройини қурдиргач, Тошкент тарафларга йўлга чиқди. Сирдарёни кечиб, Хўжа Аҳмад Яссавий мазорининг зиёрати учун йўналди. Бу ерга келиб, Хўжа Аҳмад Яссавийга ҳурматан унинг қабри устида ерли дарвишлар ва келажак кўноқлар учун катта мусофирхона ва бир мақбара қуришни, буюк бир қозон қуйдиришни буюрди. Мақбара ичида масжид, бир неча хоналар, супалар, ошхоналар, хужралар қурилди. Мақбарада буюк бир кубба ва икки минора бор. Уни битиришга икки йил сарфланди.

Самарқанддаги қурилиш ишлари билан бир қаторда бу ерга Чин, Ҳинд, Дашти Қипчок, Эрон каби мамлакатлардан тужжорлар ва моллар кела бошлади. Темур шаҳарнинг у бошидан бу бошигача кесиб ўтган бир кўчанинг икки четига дўконлар қуришни буюрди. Бозорни қуриш харажати самарқандликларга юклатилди. Қлавихонинг ёзишича, кеча-кундуз ишланиб, ариқлари ва ҳовузлари билан бирга бозор жуда қисқа вақтда қуриб битказилди. Бу орада Самарқанддаги биноларнинг энг мухташам ва гўзали Бибихоним масжиди ҳам бунёд этилди. Бироқ, Темур даврида бу масжиддаги турум таҳликали бўлиб, намоз ўқиладиганда тепадан гишт парчалари тушиб, элни кўрkitарди. Бугунда эса, сайёҳларнинг айтишича; асрий ёғочлар ва ёввойи ўтлар кўкариб ётган боғчаси ичида «бора-бора йўқолиш завқини Бибихоним масжидига боқароқ туйиш мумкин» дир.

Темурнинг қурдирган буюк биноларидан яна бири Кўксаройдир. Бу саройнинг ўзига хос бир ажойиблиги бор эди. Темур ўғилларидан бириси тахтга ўтирса ҳам, тахт учун курашда бошидан айрилса ҳам — шу ерда бу ишлар охирига етарди. Ҳатто «фалон мирзани Кўксаройга чиқардилар» сўзи ортида ўшани ўлдирилди деган маъно ётар эди. Шунга қарамай, Темур даврида бўлгани каби, унинг ўлиmidан сўнг ҳам темурийларнинг хазинаси ва хибсхонаси сифатида Кўксарой узоқ йиллар хизмат қилди.

Темур шаҳар ташқарисида барпо қилдирган боғлари ичига қурилган саройларини жуда яхши кўргани таъкидланган. Бу боғлар Темур сафарга кетган замонларда самарқандликларнинг сайл ери бўлган; саройларда бойу йўқсул тенг кеза олган. Туркларда эскидан келган яғмо тўйи бор: тўйга бутун эл айтилади, тўйда бор нарсалар бўлиниб, таланиб, олиб кетилади ва кўпчиликнинг бойлиги шунда тенглашади. Бундай яғмо тўйлари Темур ва темурийлар даврида ҳам давом этган. Масалан, Темурнинг невараси Улугбекнинг тўйи ибн Арабшоҳ ва Қлавихонинг китобларида бирдай яхши тасвирланган. Тўйга Темур бутун шаҳар халқини чақиртирган.

Саройларнинг деворлари Темурнинг, ўғиллари ва невараларининг, беклари ва аскарларининг сафар ва зафарларини кўрсатувчи лавҳалар билан безатилган. 1398 йил бошларида қуриб битказилган Тахти Қорача саройи жуда катта боғ ичида барпо қилингандир. Темур, Мироншоҳ, Шоҳрух, Улугбек ва Муҳаммад Султон қабрлари қўйилган мақбара эса, Муҳаммад Султон қурдирган мадрасага ёндош ўрнашган бўлиб, уни Темур Анқара урушидан кейин барпо эттирган.

Темурийлар даврида Ҳиротнинг энг гўзал ва гавжум ерлари Гузаргоҳ атрофида бўлиб, ўнинчи асрнинг сайёҳлари ва тарихёзарлари бу жойларни бўм-бўш майдон дея таъкидлашган. Қартлар замонида (1245—1383) яратилган Зоғон ва Сафид боғлари Шоҳрух даврида янада яшнатилиб, Зоғон ҳукумат кўноғи сифатида фойдаланилди; Сафид боғи ҳам 1410 йилда қайта тикланиб, баъзи кўшимча бинолар қурилиб, Мирза Бойсунгурнинг яшам ерига айланди.

Шоҳрух Ҳиротдаги иморат ишларини амир Ферузшоҳ ва Алиака Кўкалдошга топширганди, улар бу ишни

бажариш билан бирга, ўзлари учун бошкентнинг шимолида, Инжил ва Хиёбон сувлари бўйида боғлар ва кўноқлар яратдилар. Иншоот ишлари кейинги теурийлар даврида ҳам давом этди. Теурунинг ўлимидан сўнг юз берган ҳодисалар туфайли бошида Шоҳрухнинг қурилиш ишига вақти бўлмади, албатта. У фақат бошкент ичидаги муҳим қутулиш ва ҳимоя ери саналган Ихтиёриддин қалъасини тузатишга буюрди; сўнгрок, ўзига қарши ҳаракатлар тўхташи биланоқ, қурилиш ишларига қўл урди.

Шу мақсадда 1410 йилда Бодғисга борган Шоҳрух мўғул босқинидан кейин бузилган Марв шаҳрини тузатишни буюрди. У Хуросон ўлкасида, ҳар ерда янги қурилишлар қилишни истарди ва бунга интиларди. Шунинг натижаси ўлароқ мамлакатда жуда кўп йўллар тузатилди, янги кўприклар қурилди, эскилари янгиланди. У айниқса, худди отаси Теуру Самарқандда қилгани каби Ҳиротни давлатнинг бош шаҳри гўзал бўлишига кўп ғайрат сарфлади. У ҳокимиятни эгаллаган йилиёқ бошкент шимолида, Ихтиёриддин қалъаси этагида бир мадраса ва хонақоҳ қуришни бошлатганди, у 1410 йилда битирилди. Бу ерга Юсуф Авбахий, Юсуф Халлож, Абдурахим Ёраҳмад ва Лутфуллоҳ мударрис қилиб тайинланди. Мадраса очилишида Шоҳрухнинг ўзи келиб қатнашди. Мадрасада фикҳ, тафсирдан дарс берилган. Хонақоҳ шайхлиги шайхулислом Али Чоштийга берилган, имом, мударрис, воиз ва бошқа хизматчилар тайин этилган. Бу ердаги дарсларга вақт-вақти билан Жалолиддин Ферузшоҳ ва Алиака Кўкалдош каби атоқли беклар ва Ҳирот уламолари ҳам ташриф буюрар, улалари, бунда қизгин илмий суҳбатлар ҳам қилар эди.

Шоҳрухнинг Ҳиротда бир касалхона (дорушифо) қурдиргани ҳам маълум. Шунингдек, у Ҳиротдан икки ярим километр нарида, шимолий-шарқдаги бир қишлоқда элнинг зиёратгоҳи бўлган Хожа Абдуллоҳ Ансорий (ўлими 1088) нинг мозори узра бир макбара қурдирган (1425).

Шоҳрухнинг хоними Гавҳаршод ҳам, давлат ишларига фаол қатнашиш билан бирга, қурилиш борасида ҳам ўзини кўрсатди. Гавҳаршод ўзи бош бўлиб, меъмор Қиёмиддинга Машҳадда бир масжид қурдирди, жоменинг очилишида ҳукмдорнинг ўзи ва хоними иштирок

этди. Шоҳрух бу мадарасага ёндош имом Ризо мақбараси учун уч минг мисқол олтин, бир қандил армуғон қилди. Шунингдек, Шоҳрух Машҳаднинг кунчиқарида бир боғ ва қўноқ ҳам қурдиртирди. Кейинроқ бир мадраса ҳам бино эттирди.

Гавҳаршод Ҳиротдаги Хиёбон бошида, Инжил суви киргоғида бир масжид қурдирди. Икки минорали, кўп чинни кошинлар билан безатилган бу жомедаги ёзувлар ўгли Бойсунғур ёнида юрган даврининг машҳур хаттоти Жаъфарга оиддир. Гавҳаршод қурдирган биноларнинг энг буюғи, энг гўзали Гавҳаршод мадрасасидир. У мадраса шимолида айрича бир мақбара ҳам қурдирди. Гавҳаршоднинг ўзи ва бир неча темурийлар, шахзодалар бу ерга кўмилган. Гавҳаршоднинг Қусуйа (бугунги Кўхсан)да ҳам бир мақбара қурдиргани тўғрисида айтишади, бироқ бу ҳақда манбаларда бир билги учратмадик; ҳарҳолда бу мақбара унга эмас, бу қасабани суюрғол олган Темурнинг хонимларидан бири Туман Оғага оиддир. Зотан у давр тарихчиларидан Ҳофиз Абру (ўлими 1430) «Зубдат-ут таворихи Бойсунғурий», деган асарида бу китобни ёзаётган замонда ҳам Туман Оғанинг Қусуйада яшагани, у қурдирган работ, хонақоҳ, мадрасалар ишлаб тургани, хоним яна бошқа кўп хайрли фаолликлар кўрсатаётгани таъкидланган.

Шоҳрухнинг яна бир хотини Мулкат Оға ҳам қурилиш бобида Гавҳаршоддан орқада қолган. У Ҳиротдан ташқарида, Хожа Чихилгўзий мозори ёнида бир мадраса қурдирган, Балхда яна бир мадраса барпо эттирган ва 1440 йилда Кобулда ўлганида, ўша мадрасага ёндош мақбарига қўйилган. Ҳиротда Мулкат Оғага оид хонақоҳ, дорулҳадис, дорушшифо ва иккита ҳаммом бино эттирилгани, шунингдек, Ҳиротдан тўққиз фарсах узоқликдаги Зангидара билан Чилдухтарон орасида катта бир работ қурилгани ҳам маълум.

Шоҳрухнинг ўгли Улуғбек отаси томонидан Мовароуннаҳр ҳокимиятига тайинлангандан бошлаб қурилиш фаолиятига киришган. У қурдирган биринчи бино, айтишлари, кириш ерига «хотин-эркак бутун мусулмонларга илм олиш фарз»лиги тўғрисидаги ҳадиси шариф битилган Бухородаги мадраса эди. Зотан у 1419 йил охирларида Бухорога келганида ўзи қурдирган бу мадрасада қўниб, талабаларга, баъзи лойиқ кишиларга армуғонлар тарқатган.

Улуғбек Самарқандда кўп иншоот бино эттирган. Арк яқинида — «Икки этик боши» дейилган ерда 1417—1420 йиллар орасида буюк бир мадраса курдирди. Мадрасага илк мударрис хавофлик Муҳаммад тайинланди. Вақт-вақти билан Улуғбекнинг ўзи ва атрофидаги атоқли илм кишилари мадрасага келиб йиғилишлар ўтказишар, талабалар билан турли илмлар борасида сўйлашар эдилар. Гоҳо эса, Улуғбек ва талабалар ўртасида бир илм бобида ёки бир мавзуда махсус суҳбатлар бўларди. Бу ерда Қозизода Румий ва Улуғбекнинг ҳам дарс бергани тўғрисида ривоятлар бор. Мадрасада юздан ортиқ талаба ўқиган. Уша пайтда барча илм арбобларини Самарқандда тўплашган, ҳар бир фаннинг устасини топиб, суҳбатлашиш мумкин бўлган. Мусбат илмлар билан шуғулланганлар орасида буюк олим Қозизода Румий, Али Қушчи, Қошондан келтирилган Ғиёсиддин Жамшид ва Муҳиддин кабиларни айтиш мумкин. Улуғбек кейин Қўҳак тепасида расадхона курдирди.

Улуғбек курдирган мадраса қаршисида бир хонақоҳ ҳам бино эттирди. У ўзи иншо қилдирган барча мадраса ва хонақоҳлар учун махсус ўтлоқлар, ариқларни вақф сифатида топширди. Буларнинг идораси учун кишилар тайинлади. Улуғбек шу мадраса ва хонақоҳга яқин бир ерда Мирза ҳаммомини ҳам курдирди. Бобурнинг ёзишича, турли гўзал тошлар тўшалган мунчалик кўркам ҳаммом Хуросон ва Самарқандда бошқа йўқ. Қўҳак тепасининг кунботар этагида Майдон боғида Улуғбек деворлари чинни билан қопланган Чиннихона бунёд эттирганди, бироқ бу ер унинг тириклигида, 1448 йилда ўзбеклар тарафидан босқинга учраб, таланиб, хароб қилинган эди.

Исфаҳон ва Шерозда ҳокимият сурган Умаршайхнинг ўғиллари ҳам, ораларидаги доимий ички курашларга қарамай, қурилиш ишларига эътибор берилган. Темурнинг ўлиmidан кейин Яздга келган Мирза Искандар қалъа ва шаҳар деворларини бирлаштирган, хандақ қаздириб, шаҳар дарвозасига улашган кўприк курдирган. Қалъа ичида эса уч қаватли бир кўноқ ва ҳаммом бино эттирган. 814 (1411—12) йилда у Шерозда Жалолоий қалъасини курдирди, атрофига чуқур бир хандақ қаздирди. Исфаҳонда эса, у Дуданг ва Нақшижаҳонни шаҳардан айириб, гиштдан бир қалъа курдириб, атрофига чуқур кавлатиб, уни сув билан тўлатиб, қалъа девори ичида ҳам

яна бир қатор девор олдиртириб, сўнгра бу ерда катта бир кўнок, ҳаммомлар, бозорлар, мадраса ва дорушшифо бунёд эттирди. Ундан ўрناق олган беклар ҳам ўзлари учун кўноқлар қурдиришди.

Кейинроқ Форс ўлкаси ҳокимлигини олган Шохрух ўгли Иброҳим Мирза ҳам 836 (1432—33) йилда Шерозда мадраса ва хонақоҳ иншо эттирди. Бироқ бу мадраса кўп турмади: 845 (1441—42) йилда Форсдаги ораликсиз ёгинлар ва сув босқини туфайли хароб бўлди. Шохрухнинг невараси Султон Муҳаммад 851 (1447) йилда Исфахонда қурдирган касалхона бугунгача сақланиб қолган.

Шохрух дунёдан ўтгач, Ҳиротдаги қурилиш ишлари бир муддат тўхтаб қолди. Ҳусайн Бойқаро даврида эса, Ҳирот сиёсий, маданий марказ янгилиғ янгидан юксалди. Ҳусайн Бойқаронинг узоқ йиллар давом этган салтанати чоғида Ҳирот ҳар тарафлама кенгайди, бойиди, янги бинолар билан безалди. Ҳукмдор ва Ҳиротнинг илғор кишилари томонидан жуда кўп қурилиш ишлари амалга оширилди. Ҳирот шеър, куй, расм, ёзув санъатлари юксалган бир марказга айланди. Ҳукмдор бошчилигида барча давлат арбоблари ва бой кишиларнинг мадраса, кутубхона, кўприк, карвонсарой, шунингдек, касалхона, ошхона, ҳаммом, дорихона каби ижтимоий ёрдам курумларини қуришда қатнашгани тарихларда битилган.

Ҳусайн Бойқаро Ҳиротнинг шимолий шарқида ўзи туриши учун Жаҳоноро боғи ва саройини, ўгли Бадиуззамон Мирзага эса — Янгибоғ аталган боғни барпо қилдирди. Шунингдек, у мадраса, хонақоҳ, дорушшифо ҳам қурдирди; мадраса биноси учун Мароғадан мармар келтиртирди.

Давлат хизматидаги айрим кишилар ҳам қурилишларда жонбозлик қилганини айтган эдик. Ана шулардан бири — Шохрухнинг отабеги ва бегларбегиси Алиака Кўкалдош эди, у Самарқандда бир масжид қурдирди; Ҳиротда мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, шаҳардан беш фарсах шимолда работ қурдирди; яна Марвдаги бир қатор хайрли ишлар унинг оти билан боғлиқ.

Асли туркманлардан келган амир Жалолиддин Ферузоҳ Ҳиротда масжид, мадраса, хонақоҳ ва бир боғ қурдирди. У ўлканинг бир неча шахру кишлоқларида ўз номидан кўп хайрли ишлар қилган, работлар тиклаган. Шохрухнинг яқин бекларидан бири саналган амир Фармоншайх ҳам Ҳиротда, Хиёбон йўли устида бир мадраса

қурдирди, ўгли Зиёвуддин Махмуд у ерда мударрислик қилди. Яна атоқли амирлардан, аввал Улуғбекнинг отабеги; кейин Хоразм волийси бўлган Шоҳмалик ҳам кўп яхши қурилишларга бош бўлди. У Улуғбекнинг отабеги экан, Самарқандда бир мадраса, Ҳиротда бир жомеъ ва боғ, Қусуя атрофида бир работ қурдирди; у бир пайтда Машҳаддаги Имом Ризо мақбараси ёнида мақбара қурдирганди, дунёдан ўтгач, ўшанга кўмилди.

Ҳиротда Ҳусайн Бойқародан кейин энг нуфузли давлат кишиси, бадавлат ва илм-фан ҳомийси саналган Алишер Навоий Хуросонда уч юз етмишта хайрия муассасасини қурдирди. Уларни бошқариб туриш учун алоҳида бир вақф қуриб, унга ўзи беш юз туманлик бойлик берди. Навоий Ҳиротда қурдирган Ихлосия мадрасасининг икки мударрисидан ҳар бирига йилда бир минг икки юз олтин ва йигирма тўрт юклик захира; йигирма икки талабадан ҳар бирига, таҳсил даражасига кўра, ўн икки олтиндан йигирма тўрт олтингача ойлик ва айрича захира (емакичмак, киймак ва бошқалар) берар эди.

Бу даврнинг атоқли вазирларидан Хожа Афзалиддин Муҳаммад Қирмоний ҳам Ҳиротда бир масжид, мадраса, хонақоҳ ва боғ барпо эттирган.

Машҳадда Гавҳаршоднинг хизматидаги хотинлардан бири Паризод ҳам мадраса қурдирган. Унинг қаршисида Шоҳрух -даврининг атоқли бекларидан Юсуфхўжа Баҳодир бинни Шайхали Баҳодир ҳам 1439 йилда бир мадраса қурдирди, ўзи ҳам шу мадраса ёнидаги мақбарага кўмилди.

Молия девонида ишлаган хавофлик Пираҳмад томонидан 1444 йилда қурдирилган, меъморлар Қиёмиддин ва Ғиёсиддинлар бино қилган Харжарддаги мадраса, меъмор Ғиёсиддин қурган Ғиёсия мадрасаси, Пираҳмад томонидан яна ўша йили қурдирилган Тайободдаги мадраса, Мамлук ўрдусидан сиғиниб келган амир Чақмоқ қурдирган Ҳиротдаги жомеъ ва мадрасалар ўша даврнинг энг муҳим қурилишларидан ҳисобланади. Амир Чақмоқ Бойсунғурнинг қизи Фотима Султонга уйланган ва эр-хотин Язд шаҳрида яшаб, бир кўп бинолар қурдиришган. Яъни, Яздаги масжид, карвонсарой, хонақоҳ, ҳаммом, шакарчилик, қандолатчилик корхонаси, тегирмон, бир неча боғроғ, қудуқлар барпо қилишган.

Шунингдек, темурийлар даврида улардан олдинги салжуклар, мўғуллар замонидан қолган бир қатор жомеъ

мадраса, работ, хонақоҳ, кўприк, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишлар қайта тикланиб, фойдаланишда давом этилди. Буларнинг сони ўша пайтдаги тарихчилар ёзишига кўра, мингтага борарди — Аҳмад бинни Ҳусайн бинни Али Қотиб шундай хабар беради. Язд теурийлар даврида энг порлоқ йилларини яшади; шаҳар ўз гўзаллиги билан Шохрухни жуда ҳайрон қолдирганди. Мирза Умаршайх ўгли Форс ҳокими Искандар устига юрганида, Яздга келиб баланд бир ердан шаҳарга боқаркан, ярқироқ ва рангин чинни кошинли, қуббали биоларнинг кимларга мансублигини такрор-такрор сўраб, ҳайратларга чўмган эди.

Теурийлар давридаги меъморчиликда биоларнинг юксаклиги, ички ва ташқи безакларига, қопламаларига жуда катта миқдорда ақча сарфлангани кўзга ташланиб туради. Бу чоғдаги биолар қуббалари, миноралари билангина эмас, балки ўтган арслардаги анъаналарга терс ўлароқ, ички кенглик билан ҳам ўзига хосдир. Шунингдек, томчи шаклидаги муқарнас нақшли эшиклар, ноксимон қуббали биоларни янгича қуббалар, нақшлар, ўймалар, бўртмалар билан безаш, юксак қуриш ҳам бу давр меъморчилиги хусусиятларидандир.

Энг ўзига хослик — рангларга бой экани, бу замонгача қўлланилмаган ранглар ва жилоларнинг ишлатилиши ҳам бу давр биоларида кўзга яққол ташланиб туради. Бинонинг барча кўринадиган қисмига чиннилар қопланган, мухташам рангларга мувофиқ гўзал ёзувлар ёзилган. Биолар қурилиши ва безалиши жиҳатидан бирдай юксак савиядадир. Бизнингча, меъмор Қиёмиддин ишлари алоҳида ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам, теурийлар даври меъморчилиги шундайин бир юксакликка кўтарилдики, бу Оврупода «Теурийлар ренессанси» деган иборанинг яралиши ва бунинг тан олиншига сабаб бўлди. Бу меъморчилик йўналиш сифатида XVI асрда сафавийлар анъанасига таъсир кўрсатди ва бугунга қадар бошқа меъморчилик йўналишларига таъсир этиб келмоқда.

Экинчилик ва савдо-сотик ишлари

Теурунинг бутун элни ва кўпроқ давлатни кўрқув ва даҳшат ичида толиқтирган ҳарбий сафарларидан кейин ўлкада тинчлик сақланган, ўз қўллари остидаги диёрлар-

да мўл-кўлчиликни, тинчликни таъминлаш учун экинчиликни, иқтисодий ҳаётни яхшилаш кераклигини, бунинг йўлларини билишган, албатта.

Темур замонда қурилиш ишларига эътибор бериб, боғлар ва бинолар бунёд этилиб, янги шаҳарлар қурилиб, экинчилик эсдан чиқарилмагани ҳам табиийдир. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида ёзилишича, Темур ўлкадаги экин ерларининг бир парчаси ҳам бўш қолиши мумкин эмас, деган фикрда бўлган. Шу мақсадда юришларда эгаллаган ўлкалардан экинчиликни биладиган айрим гуруҳларни кўчириб келтирган. У замонгача очилмаган баъзи кўриқларни очтириб, кўп ерларни ўзлаштиришни ташкил этган. Жуда кўп ариқлар-каналлар очтирган. Испаниялик элчи Клавихонинг хабар беришича, Амударёдан ўтмоқ учун ҳар бир кишидан Темурнинг буйруғига кўра бериладиган белгили ёзувли қоғоз талаб қилинган. (Бу белгили қоғоз кўчириб келтирилганларнинг қочиб кетмаслигини таъминлаган — тарж.) Клавихо шундай ёзади: «Темур бу дарёдан ўтаркан, кўприк қурилар ва ўтиб бўлгач, бузилар эди. Қимки дарёнинг у қирғоғига етмоқ истаса, қайикда сузиб ўтишга мажбурдир. Самарқанддан жанубга бормоқ учун бир изн белгиси керак. Бу белгида эгасининг қаердан келиб, қаерга бориши ёзиғлик бўлади. Ҳатто Самарқандда тугилганлар ҳам бундай белги олмоққа мажбур. Аммо Самарқандга келаётганлар учун бундай белги лозим эмас. Дарё қирғоғидаги қайиқларни қоровуллар кўриқлашади. Темур мамлакатлар аҳолисининг кўпини бу ерларга кўчириб келтирмиш, шунингдек, Самарқанддаги биноларни қуриш учун кўплаб асирлар ҳам бу кентда сақланган, буларнинг бари Самарқанд эли сонини ошириб юборган. Бу ерга келтирилганлар ва кўчирилганларнинг қочмаслиги учун буйруқлар берилган ва тадбирлар олингандир... Бизга айтишларича, Самарқандда нуфус юз минг кишидир».

Янги экин ерлари яратиш мақсадида Темур ўлканинг бир неча ерида каналлар қаздиртирди. У 1381 йилда Хуросонни олгач, бу ерда экинчиликни жонлантириш учун давлатнинг улугларига Мурғоб дарёсидан ариқлар ва каналлар очтиришни амр этган. У янги сувларга ариқ очтирилганларнинг номи берилган бўлиб, тарихчи Ҳофиз Абрунинг ёзишича, улардан йигирматаси хотиндир. Зотан каналлардан бири Қутлуғ Хотун оти билан аталганки, у

Темурнинг 1383 йилда ўлган қизқардоши Қутлуг Туркан Огадир.

Озарбайжонда ҳам Арас (Ораз) дарёсининг Жангчи Қўшки дейилган еридан бошлаб Қизилкўприккача ўн фарсах узунликдаги дарё қаздирилди, бунга Темурнинг уруги номи — Барлос оти берилди. Барлос дарёсида ҳатто кемалар ҳам суза оларди. Бу дарёнинг оқиши бир неча майдонларда янги экин ерлари очишга имкон яратди. Озарбайжондаги Байлакан шаҳри кўпдан бери хароблашиб бормоқда эди, уни янгидан жонлаштириш, кўкаламзорлаштириш учун Арасдан Байлаканга ўн газ кенгликда, олти фарсах узунликда бир канал қаздирилди. Қобул шаҳри яқинида ҳам беш фарсах узунликдаги Янгиариқ очилди ва баъзи қишлоқларни, кўплаб экин ерларини суғоришда катта ёрдам берди.

Янги ариқлар, каналларнинг қазилиши шаҳарларнинг янгидан жонланишига, кенгайишига олиб келди, бу ишлар Шоҳрух даврида ҳам давом этди. Шоҳрух 1410 йилда Бодғисга борганида, айтиб ўтганимиздек, муғул истилосидан кейин хароблашиб қолган Марвни янгидан қуришни буюрди. Ҳукмдор бутун Хуросонда қурилишни авж олдиришни истарди. Унинг амри билан ўлкадаги йўллар тузалди, кўприклар янгиланди, янги лари қурилди. Айниқса, ҳар нарсанинг ривожини учун шарт бўлган сув йўлларини кенгайтириш, янгиларини очишга алоҳида эътибор берилди. Мурғоб дарёсидан қазилган Марв аригининг бузилган қисмларини тузатиш, Марвни янгидан қуриш ишлари амир Алиақа Қўкалдош, амир Муса ва амир Али Чағонийга топширилган эди. Улар оз бир муддатда бу вазифани адо этдилар. Биринчи йил бу ерда беш юз жуфт хўкиз қўшга қўшилиб, далада ишлатилди, деҳқончилик бошлаб юборилди. Кейин атрофдан одамлар кўчириб келтирилди. Марв сувининг узунлиги Аламдор қапусигача ўн икки фарсах: баландлиги беш газ; дарё бошланишида кенглиги йигирма газ, охириги қисмлари ўн икки газ атрофида қазилди. Шаҳарда масжид, бозор, ҳаммом, карвонсарой, мадраса ва бошқа хайрли қурилишлар амалга оширилиб, эски пайтлардаги каби иқтисодий ва маданий ҳаёт жонланиб кетди. Тўғри, янги Марв эскисидан, муғуллар босқинида бузилган Марв кентидан анча кичик эди. Муиниддин Муҳаммад Замчи Исфизорийнинг 1494 йилда тугатган асарига ёзилишича,

Мурғоб дарёси ва Марв атрофида деҳқончилик жуда ривожланган; пахта: шולי, бугдой мўл-кўл етиштирилган, қисқаси, хусусан, Ҳирот халқининг ейдиган, киядигани шу ердан чиққан. Даладан бирга юз ҳосил олишган. Қовуни жуда машхур бўлган, ўлканинг кўли узун кишилари асосан шу ернинг қовунини ейишган.

Шоҳрух 1435 йилда қорақўйлилар устига учинчи ва сўнг марта юриш қилганида, туркманларнинг Қазвин атрофидаги талон-торожидан кейин ниҳоятда аҳвол ёмонлашганини кўриб, бу ўлкадаги вазиятни яхшилаш учун қарор берди. Озарбайжон ва Ажам Ироқида қурилиш ва тиклаш ишларини кучайтиришни буюрди, бўш ётган ерлардан фойдаланишга, чақирди, далаларда ва боғларда ишлаган кишилардан беш йилгача солиқ олмаслик тўғрисида фармон чиқарди.

Экинчиликни кучайтириш, ариқлар очтириш ишларига давлат арбоблари ҳам фаол қатнашарди. Шоҳрух даврининг атоқли бекларидан бири, ҳукмдорнинг отабеги бўлган Алоуддин Алиака Кўкалдош қурилиш фаолияти билан бирга деҳқончилик ишларига ҳам катта эътибор берган. У экин далаларига бир йилда минг юкдан кўпроқ уруғ эктирган, бундан катта фойда қозонган; орттирган ақчасига ҳатто Мисрдан ҳам мол-мулк сотиб олиб, у ўлкада ҳам экинчиликни давом эттирган. Шоҳрух бир гал ундан бунинг сабабини сўраганида, у: «Мен ўтиб кетганимдан кейин одамлар, Шоҳрухнинг бир содиқ қароли бор эди, Мисрда ер сотиб олиб, у ерни яшнатганди, деб юрсинлар учун бу ишни қилдим», дея жавоб берган.

Аҳмад бинни Ҳусайннинг ёзишича, Язд эли бахтли, севинчли ҳаёт кечирибди. Ривожланиш юксак бир савияга кўтарилган қишлоқдагилар ўз ишини қилган, юрт-оғалари билан ҳал этадиган бир иши чиқмаган: етиштирилган пахта, дон-дун, мева-чеваларини от ва туяларга ортиб, шаҳардаги бозорларга келтириб сотганлар; ипакли кийимлар кийишган, далаларда мўл-кўл тўкилган дон-дунларни еб семирган паррандаю қушларни ейишган; ёшлар ўйнаб-қулишган, кўрқмасдан, ўз ҳолларича яшайверибди.

Самарқанд яқинидаги Каттасўғд ерларини суғорадиган Мирза ариғи, шу ерликларнинг айтишига кўра, Улуғбек бошчилигида қаздирилган. Абусаид 863 йил зулқаъда (1459, сентябрь) ойда Ҳирот яқинидаги Нерету

қалъасига келганида, серҳосиллиги билан шуҳрат қозонган бу ерларга экин экилишини, хўкиз ва уруғ тарқатилишини буюрган. Абусаиднинг вазири Хожа Қутбиддин Симноний эса, ҳар йил далаларига етти минг юк уруғ эктирарди. Бу вазирнинг 873 (1468-69) йилда Ҳиротнинг шимолий шарқида қаздирган олти фарсах узунликдаги ариғи шарофати билан атроф кўкаламзор далаларга айланди.

Ҳусайин Бойқаро даврида Исфизор атрофидаги барча тупроқлар экин экиладиган ҳосилдор ерларга айлантирилгани, ариқлар очиб, ҳар тарафга сувлар чиқарилгани, эл деҳқончиликка қаттиқ берилгани маълумдир. Масалан, Мурғобдан Марви Шоҳижаҳонгача ўттиз фарсахлик, Сарахсдан Марвгача йигирма беш фарсахлик ер ўзлаштириб, суғорила бошланган, ҳосилга кирган.

Ўша даврда мевалардан Самарқанднинг узум ва олмаси, Бухоронинг ўрик ва қовуни, Қобулнинг иссиқ иқлимли емишларидан пўтахол, турунж ва шакарқамиши, Ғазнанинг рўяни, Ҳирот ёнидаги Сиёвушлар қишлоғининг узуми, Бодғиснинг пистаси, Шибиргоннинг қовуни, Мурғобнинг гуручи, Марвнинг дон-дуни, пахтаси ва қовуни, Астрободнинг пўртахоли, лимуси ва турунжи, Фарахнинг бугдойи, Язднинг шакарқамиши жуда машҳур бўлган.

Одатда урушда ҳар иш бўлади, ёвни енгиш учун ҳар иш қилинади; жумладан, ўрдунинг бир ерга бориши ўша жойнинг кўпинча вайронага айланишига олиб келган. Шоҳрух 1408 йилда Сейистон устига юраркан, айрим шаҳарларни эгаллаб, Зарах деган ерга қўнади. У жойдаги эскидан бери суғориш ишларига хизмат қилиб келаётган учта тўгонни бузиб ташлашга буюради. Мана шу буйруқ ўлканинг вайронгарчилигига йўл очган. Исфизорий асарини ёзаётган пайтда ҳам аҳвол ёмон эканини айтиб, бу ерларнинг эскидан ҳосилдор ва қимматбаҳо бўлганини, олтмишга олтмиш газ бир майдон минг Кепакки динорга сотилганини таъкидлайди.

Динга ва давлатга равнақ берган ҳукмдор дея тавсифланган Шоҳрухдан, ёки бошқа ҳукмдорлар, ҳокимлар, беклар, мирзалардан сўз кетаркан, уларнинг адолатли иш тутгани, халққа яхши қарагани тўғрисида кўп сўйланади. Ҳолбуки, уларнинг ҳар доим шундай бўлмаганини билдирадиган айрим белгилар ҳам бор. Закариё бинни Муҳаммад деган бириси ҳукмдорга ўғит бе-

риш мақсадида ёзган асарида таҳсилдор¹ ларнинг золим-лигидан сўз очиб, улар қора халққа азоб бериб, тузли сув ичиргани, танани куйдиргани, бўғиб, сувга ташлагани фош этилади. Шу муаллиф ана таҳсилдорларнинг ўтган йиллардаги солиқларни тагин тўплагани тўғрисида куйиниб ёзади.

Хуросонлик шоир Муҳаммад бинни Хусам Хусуфий 1454 йилда ёзган бир шеърида девондаги маъмурлардан, солиқларнинг оғирлигидан шикоят этади. Ўша замоннинг атоқли кишиларидан бири саналган Давлатшоҳ ҳам ўз тазкирасида даврининг баъзи оғирликларидан, халқнинг ҳаётидаги айрим фожеалардан шикоят қилган шеърларни келтиради. 1449 йилда саксондан ошиб ўлган шоир Бобо Савдойи бир шеърида Обивард шаҳрини бир тегирмонга ўхшатиб, бу тегирмонда фақат қайғу, азоб яратилишига ишора этароқ, шаҳар доруғасини кўппакка, қозисини эшакка, ҳакимини туяга, таҳсилдорини ҳўкизга қиёс қилади. Қишлоқликнинг насиби — булардан таёқ ейиш ва вазифаси солиқ тўлаш, дейди у. Давлатшоҳнинг тазкирасида таништирилган Шохрух даври шоирларидан яна бири, ўзи молия девонида таҳсилдорлик иши билан ҳам шуғулланган Хожа Мансурнинг бир шеърида замон қозиларидан бириси «етимларнинг бошида уларнинг қонини сўраётган бит»га ўхшатилади.

Давлатшоҳ тазкирасида Улуғбек солиқларни камайтирган одил ҳукмрон экани тўғрисида фикр юритиб, тўрт эшак юки ҳосил чиқадиغان бир жариблик ердан 2/3 дирҳам мис ёки 1/6 дирҳам кумуш солиқ олинганини таъкидларкан, бу энг оз ер солиғи эканини, бу имкондан фойдаланган деҳқонлар ҳаёти анча яхшиланганини сўзлайди.

Энди тужжорий — савдо-сотик ишларига келсак, шунини айтиш мумкинки, Темур бутун умрида урушлар билан банд бўлган эса-да, савдонинг давлат учун жуда катта даромад манбаи эканини яхши билган ва унга кенг йўл очиб берган. Бошкент Самарқандда тўқимачилик жуда ривожланган, шунингдек, шаҳар халқаро савдо-сотик маркази ҳам ҳисобланар эди. Қлавихонинг ёзишига кўра, Искандария бозорларида ҳам бу ердаги нарсаларни то-

¹ Таҳсилдор — ўлчакчи маъносида; давлат хазинасига тушадиغان солиқлар миқдорини ўлчаган, назорат қилган маъмур.

пиб бўлмасди. Дашти Қипчоқ ва мўғул юртларидан тери, Чиндан ипак, Хўтандан олмос, ёқут каби қимматли тошлар келтириларди. Испаниялик элчи Клавихонинг ифода этишича, Темур «бошкентини дунёнинг энг мукаммал шаҳрига айлантириш учун ҳар доим савдо-сотикни кучайтиринглар дерди», Темур бу фикрини 1402 йилда Франция киролига ёзган мактубида ҳам таъкидлайди ва ўзаро савдогарларнинг келиб-кетишини таъминлашни, уларни муҳофаза этиш ва тўсиқларни олиб ташлашни таклиф қилади, дунё уларнинг соясида мўл-кўлчиликка эришганини айтади. Язд шаҳри солиқларига боғлиқ бир иш билан Самарқандга келган Хожа Ғиёсиддин Салор Симноний Темурнинг Анқара урушидаги зафарини эшитиб, унинг шарафига бу ерда «Дорулфатҳ» отли бир бозор қурдирдики, бу ҳам ўша давр кишиларининг савдога катта эътибор берганини билдиради.

Савдогарларни муҳофаза этиш, ҳомийлик қилиш Шоҳрух даврида ҳам янада кенгайди. Буни унинг Чин ҳукмдорига ва Мамлук султониغا юборган хатлари ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, Абдураззоқ Самарқандий тарихий китобида бир савдогар билан суҳбатлашганини, у тужжор Чиндан олган молларини, кийимликларни Миср ва Анадўлуга, у ердан танлаган молларни Чинга келтириб сотганини айтадики, бу ҳол Шоҳрух замонида Миср ва Чин йўли жуда узоқ бўлишига қарамай, савдогарлар уни яқин бир халқаро тижорат йўлига айлантирганидан дарак беради.

Мўғулларнинг насронийлар ва яҳудийларга муносабати яхши эди, шу учун овруполиклар билан мўғуллар ҳокимиятидаги ўлкалар орасидаги савдо алоқалари кенг ривожланди. Искандарун-Сиваш-Арзинжон-Арзирум йўли билан Табризга келган карвон йўлига женеvizлилар алоҳида бир эътибор билан қарашарди. Шунинг учун ҳам 1276 йилда Сивасда, 1304 йилда эса Табризда женеvizлилар тижорат ваколатхоналари очишган эди. Бундан ташқари, Трабзон билан Табриз ўртасида ҳам иқтисодий битимлар тузилганди. «Чек» деган туркча сўз ҳам дунёга худди шу замонда, шарқ билан ғарбнинг савдо алоқалари кенг ривожланган йилларда пайдо бўлди ва тарқалди, бутун овруполиклар тилига ўтди.

Шарқдаги Марв, Балх ва Нишопур каби оламга машҳур марказ шаҳарлар мўғуллар истилоси даврида вайрон қилинганди, аммо бу шаҳарлар эски ҳолича, ха-

роблигича қолиб кетмади. Чин, Шарқий Туркистон, Ҳиндистон, Қораденгиздан, Окденгизгача туташган карвон йўллари Женеви́з ва Венедиклар ўртасидан ўтар ва келиб Ҳиротга боғланар эди.

Бу чоғларда Ҳинд денгиз тижорати Мамлук султонлиги қўлига ўтиб кетганди, элхонлар бунга қарши жабҳа олиб, бунда женеви́зликлардан усталар Бағдодга юборилди, улар Ҳинд тижоратига қарши иш юритиш ниятида кема қурилиши маъмурлигини эгалладилар. Бу ходисалар орқали элхонларнинг бутун тижорат йўлларини жанубдан шимолга, яъни, Табриз ва Султония томонга сурмоқчи бўлгани англашилмоқда. Шундан кейинги даврда, хусусан, теурийлар замонида ҳам Табриз ва Султония эски савдо-сотик йўли сифатида тужжорий оламда аҳамиятини сақлаб қолди. Султонияга ҳар йили ёз ойларида ҳисобсиз туя карвонлари келиб-кетарди. Булар орасида Ҳиндистондан келган карвонлар моли халқаро бозорни тўлатиб юборар, Султония билан рақобатда бўлган Сурия ва Искандарияга атайлаб карвонларни ўтказишмас эди.

Ҳазар денгизи бўйидаги Гилон ва Ширвон билан Шамаҳидан юборилган ипаклар Султонияда эронлик тужжорлардан бошқа женеви́злик ва венедиклик савдогарлар қўлига тушар, улар эса бу молларни Сурия, Анадўлу ва Қафага олиб бориб сотар эдилар. Шероздан, Хуросондан Султония бозорига келтирилган пахтали, ипакли кийимликлар ҳам яхши сотиларди. Ҳурмуздан йўлга чиққан инжу ва садаф карвонлари ҳам Султония ва Табризда кутиб олинар, бу моллар бу икки буюк савдо шахрида қайта ишланиб, узук ва балдоқлар ясалиб, сўнгра Қафа ва Трабзон каби насронийлар шахрига, мусулмонлар кентларига юборилиб, соттирилар эди.

Шунингдек, жанубдаги Ҳурмуз ва атрофидаги оролар ҳам халқаро савдо марказига айланган. 845 (1441—42) йилда Ҳиндистонга элчи қилиб юборилган Абдураззоқ Самарқандий Ҳурмузга ҳам борган. У дунёнинг ҳар тарафидан — Миср, Сурия, Анадўлу, Озарбайжон, Араб ва Ажам Ироқидан, Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон, Дашти Қипчоқ, Қалмиқ ўлкаси, Чин, Денгиз ўлкалари, яъни жанубий-шарқий Осиё мамлакатлари, Ҳабашистон, Занжибар, Араб ва Ҳинд яриморолларидан Ҳурмузга турли миллатли, турли динли тужжорлар келганини, бу ерга мол келтириб, мол олиб кетганини, савдони истаган

шаклда юритганлари, маъмурлар уларга адолатли муомалада бўлганларини, олтин ва кумушдан ташқари ҳар мол савдосидан ушр¹ олганларини ёзади. Асли келиб чиқиши уйғурларга боғланган, мўғуллар замонида кенг кўлланилган давлатдан сармоя олиб, ўртоқлик ширкати курароқ савдо қилиш усули бу даврда ҳам анча ривожланди. Давлат хазинасидан қарз олган ўртоқлик ширкатларига катта имкон яратилган, ҳатто «тархонлик» ҳам берилиб, улардан турли солиқлар олинмас, кимсанинг уларга тўғаноқ бўлмаслиги, улардан пора ва ҳадя сўрамаслиги, ҳайвонларига ҳам тегмаслиги буюрилган эди.

Бундай ширкатларнинг хиссадорлари орасида хукмдор, мирзалар ва атоқли давлат кишилари ҳам бор эди. Фоизли қарз усули тадбиқ этила бошлангач, бу шариятга терс бўлгани учун гоҳо-гоҳо хукмдорлар билан уламо ўртасида келишмовчиликларга, уламанинг шиддатли эътирозига сабаб бўлди. Хондамирнинг ёзишича, Улуғбек ҳам олиш-бериш, савдо-сотик билан шуғулланган; савдогарлардан бирига қайтишида қайтариш шарти билан бир қимматли тош берган. У савдогар омонатни қайтаролмай ўлиб қолади, шунда мирза гувоҳлар шохидлигида тужжорнинг меросидан улуш талаб қилади. Шунда Самарқанд қозиси Шамсиддин Муҳаммад Мискин саройдан бирисини чақиртириб, мен айтган сўзларни Улуғбекка билдиргин, деган. Яъни, бу ишнинг, гувоҳлар шохидлигида бундай талаб қилишнинг хукмдорга фойдаси йўқлигини, агарда даъвони давом эттирса, фақат зарар кўришини, ишнинг бошдан-оёқ қозига аён эканини, шунга қарамай қозидан хукм исталар экан, уни, яъни қози Мискинни қўл-оёғини боғлаб, ўзидан кетгунча сувга ботириб-пишиб, у ўзидан кетгандан кейингина мирзанинг йўқ бўлган тоши учун меросдан бир улуш олина билина-жагини сўйлагин, деди.

842 (1438) йил бошларида ўнта туядаги юк-моли билан Шероздан чиқиб, Ҳирот ва Марв оша Хоразмга бориб, Урганчдан сўнг Сарой шаҳарларига жўнаб, у ерларда олиб-сотиш ишлари билан шуғулланиб, сўнгра Хуросонга ўтиб, Яздга қўниб, 844 (1440) йил бошида етти юз йигирма беш кунлик савдогарчилик сафарини тугатган ва яна Ше-

¹ Ушр — ўндан бири тарзидаги солиқ (тарж.).

розга қайтган Шамсиддин Муҳаммаднинг Шероздаги Мирза Абдуллоҳ хазиначисидан бир миқдор қарз олгани маълум. Бу савдогар ўттиз минг динор билан ишга киришиб, йигирма бир минг саккиз юз эллик етти динор харжлаб, икки минг уч дона катта-кичик анжу, анбар, Ява ва Қамбожа молидан бургутоғоч, оқ ва қизил сандал оғочи, қорақалампир, занжабил, Ҳиндистон ёнғоғи, қалампир-мунчок, қораоғоч, мойбўёк сотиб олганди. Сарой шахригача босиб ўтган йўлида у туялар учун ва бож, хирож, тамга солиғига икки минг уч юз тўқсон беш динор тўлагач; якуний ўлароқ сарфи йигирма беш минг икки юз эллик уч динор бўлди. Ортган ақча карвондаги кишилар эҳтиёжига берилди. Ҳирот ва Урганчда молларнинг бир қисми сотилиб, асосан олди-сотти Сарой шаҳрида қилинди. Шамсиддин Муҳаммад Саройда Чин молларидан ипак, кимхоб, атлас, ўрмак дейилган яримипаклик кийимликлар, рус молидан зиғир толасини, яна юнгли кийимликлар олиб, буларга қирқ беш минг тўққиз юз динор тўлади. Қайтишда бу молларнинг баъзисини Ҳиротда сотиб юборди, айрим нарсаларни сотиб олиб, Яздга келган тужжор бу шаҳарда ҳам олди-сотти қилиб, ниҳоят, охириги қолган молларини Шерозда сотгач; бутун харажатларидан ташқари бир юз эллик саккиз минг тўққиз юз олтмиш тўққиз динор қозонди. Бунинг ўттиз минг динорини Мирза Абдуллоҳ хазиначисига қарзини тўлади ва кўлида бир юз йигирма саккиз минг тўққиз юз олтмиш тўққиз динор қолди. Бу она сармойанинг беш бараварига яқин эди. Сармоёга қўшилганлар ва Мирза Абдуллоҳ хазиначиси улуши тарқатилгач, савдогарнинг ўзида ўттиз саккиз минг тўққиз юз олтмиш тўққиз динор қолди.

Ҳирот бошкент бўлгани учун бутун шахру кишлоқларнинг даромади шу ерда тўпланарди. Ҳирот териси ҳозиргидек ўша пайтларда ҳам машҳур эди. Шаҳар, айниқса, қул бозори билан ҳам донг қозонганди. Туркистон ва Қандаҳор йўли билан Ҳиндистондан ҳар йили бу ерга йигирма минг қул келтириб сотиларди. Ҳиротнинг ёқиладиган ўтини ва қурилишда ишлатиладиган ёғочини Бодғисдан, элнинг кўп кийим-кечаги эса Кўхистон ва Марвдан келтириларди. Жом шаҳрининг юнгли тўқимачилиги шунчалик машҳур эдики; битта жунли чакмон икки юз-уч юз динорга сотиларди; бу матолар ҳар тарафга юбориларди. Самарқанднинг қизил барқути жуда донг қозонганди.

Эрон жанубидаги Яздда мўл-кўл шакар ишлаб чиқарилар, бир неча шакар корхоналари бор эди. Масалан, 830 (1427) йилнинг ўзида амир Чақмоқ жуда катта шакар корхонасини қуриб битириши биланоқ шаҳарнинг атоқли бойларидан Хожа Шаҳобиддин ҳам ўшандай бир шакар корхонасини бунёд эттирди. Ўлканинг энг яхши тўқимачилик маҳсулоти ҳам шу ерда яратилар ва тарқатилар эди. Яздда сатин ва муслин каби латта-путтага эҳтиёж сезиларди. Шохрух тарафидан Қазбага юборилган ўртук — ёпқич ҳам шу ерда тўқилганди. Шаҳар тўқимачиларининг бошлиғи ва ипакли матолар тўқимачилиги маъмури Мавлоно Фараж 1445 йилда тўқимачилик дастгоҳлари тузатиладиган бир ишлик ери қурдиргани ҳам маълумдир.

Чет элларга юборилган элчилар кўпинча ўзлари билан армуғон сифатида феруза олиб боришган. Темурийларнинг 1434 йилда Қоҳирага келган элчиси минг дона, 1440 йилдаги элчи эса юз дона, ундан кейин боргани ҳам жуда кўп феруза, шунингдек, қимматбаҳо ҳадялар олиб борган. Улуғбек томонидан Чин императорига юборилган элчилар ҳайъатида қатнашган Ғиёсиддин Наққошнинг ёзишича, Улуғбек императорга тўт тала оёғи оқ бир қора от совға қилиб жўнатган. Ўша замонда саройларда бургут каби от ҳам яхши армуғон саналарди. Озарбайжон отлари жуда машҳур эди, шуҳрати Чин саройигача етиб борганди, шунинг учун Чин императори темурийларнинг элчиларига қора қўйли Қора Юсуфбекка элчи юбориб, от сўратмоқчи эканини айтади. Аммо йўлларнинг таҳликали бўлгани учун бу ишни қилмаганини таъкидлайди. Ўша чоғларда Хўжанд атрофида феруза конларидан кўплаб маъдан тошлар олингани ҳам маълумдир. Аммо худди бугундагидай, ўша пайтларда ҳам энг яхши феруза тошлари Нишопурда чиқариларди. Хазар денгизи бўйидаги Гилонда эса олмос олинарди. Ҳирот атрофидаги Шақлан тоғи этагидаги Кўрух қасабасида темир ва кўрғошин ишлаб чиқариларди ва Ҳиротдаги қўлланилган темир нарсалар бу ердан олиб кетиларди.

Энг жонли тижорат марказларидан яна бири Қобул эди. Ҳиндистондан келган карвонлар Қобул ва Балх шаҳридан ўтарди. Бобурнинг айтишига кўра, Қобул — Ҳиндистон бозори эди. Ҳиндистондан бу ерга кийимлик,

шақар, зиратор каби катта-кичик мол юкланган ўн беш-йигирма минг қарвон келарди. Шунингдек, Туркистон, Самарқанд, Фарғона, Бухоро, Балх, Ҳисор ва Бадахшондан ҳам бу ерга савдогарлар келар, улар Хуросон, Ирок, Рум ва Чин молларини бу ердан олар эди.

Шимолда эса, Кобул каби савдо маркази бўлган шаҳар Сигноқ эди. Ўн тўртинчи асрда Оқ Ҳурданнинг юксалиши билан ривожлана бошлаган Сигноқ Урусхон ва Тўхтамиш даврларида ҳам янада тараққий этди. 914 (1508) йилда Муҳаммад Шайбонийхоннинг қозоқлар устига қилинган юришида қатнашган Фазлуллоҳ Рўзбекхон бу ерни Дашти Қипчоқнинг қўноғи, бандаргоҳи деб атайдди. Унинг ёзишича, эскидан Сигноқ бозорларига ҳар кун беш юзта туя келтирилгани ва барчаси сотилгани маълум. Айниқса, Дашти Қипчоқнинг турли кентларидан, хусусан, Аштархондан Сигноққа Самур ва олмахон мўйналари, ипакликлар келтирилгани, бу шаҳарга Туркистон, Мовароуннаҳр ва Қошғар тарафлардан савдогарлар келиб, яхши олди-сотди қилгани Рўзбекхон китобида қайд этилган.

Шоҳрух ўлимидан кейин тўполон ва ички курашдан кейин Ҳиротни эгаллаган Абусаид даврида бу ер аввалги ҳашамати ва шуҳратини тиклаб олди. Абусаид, гарчи ўзи молиявий сиқинти ичида бўлса-да, нақшбандий шайхи Хўжа Аҳрорнинг фикрларига кўниб, тамға солигини бекор қилди. Ҳар қанақа қонунбузарлик Абусаидга билдирилса, у бекор қилди, айбдорларга қаттиқ жазо берилди. Буюк бир савдо шаҳрига айланган Ҳиротда унинг замонида катта-катта сармоячилар ўртага чиқди. Ҳатто хукмдор гоҳо ақчадан зориқиб қолса, аҳолидан кўшимча солиқ тўплаш ўрнига ўша сармоячилардан қарз олиб кўя қоларди. Бу даврда катта шаҳарларда жуда бой сармоячилар пайдо бўлганини Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақидаги манбаларда кўп ёзилган. Унинг катта-катта ерлари бўлган, ундан келадиган ақчаларни тужжорларга бериб, турли хайрли ишларда фойдаланган. Бу замонда Ҳиротда бўлган тўйлар ва томоша-сайлларда кенг халқ оммаси қатнашгани, бозорлар доим гавжум экани тарихларда битилган. Бу ҳол Ҳусайин Бойқаро даврида янада кўзга яққолроқ ташланади. Унинг салтанати узоқ яшагани ва зиятни мўътадил, бир зайлда яхшиланиб боришига йўл

очган; бириккан бойлик Ҳиротда турли иқтисодий фаолиятларни йўналтиришга, юксалтиришга хизмат қилган. Иқтисод ва савдо юксалган сари эски бозорлар кенгайиб, янгилари қурилиб, шаҳар гўзаллашиб борган. Ҳиротга туташ халқаро савдо йўлларида бир неча янги работлар қурилгани бунинг далилидир.

Ҳусайн Бойқаро давлатни бошқаришда адолатли иш юритишга интилган. Шунга қарамай, турли хил оғир соликлар унинг даврида ҳам давом этгани маълумдир. Лекин вақфларга оид мол-мулклар ва шахсий бойликларнинг ҳам айримлар ташаббуси билан халқнинг эҳтиёжи йўлида фойдаланилиши, ҳаммомлар, карвонсаройлар, турли биноларнинг кўп қурилгани Бойқаро давлатидаги маданий юксалишга олиб борди.

ДИНИЙ ҲАРАКАТЛАР

Темурийлар асосан сунний эдилар, улар давлати ҳам халқининг кўпчилиги сунний бўлган ерларда ҳукм сурди аммо бошида мутлақо сунний бўлган темурийларнинг баъзилари кейинчалик шиаликка эътиمود кўрсатдилар. Яъни, Гилон, Мозандарон, Хузистон ва Хуросон ғарбидаги Сабзавор каби шаҳарларда шиаликка оғиш оғир келмоқда эди. Темурийлардан Шохрухнинг самимий шиалик тарафчиси. бўлиб қолиши, мадрасаларда шиаликка қарши фикрлар юритилса-да, унинг ҳукмронлигидаги айрим ўлкаларда шиаликнинг ёйилишига таъсир кўрсатди, албатта. Айниқса, тарафчилари кўпайган рофизийлик жараёни ҳам Шохрух даврида ёйилди.

«Нур берувчи» лақаби билан ўртага чиққан Сайид Муҳаммад Нурбахш (1465 йилда ўлган) айниқса жанубий Эронда, Катий томонларда кўп тарафчилар топди. У ўн икки имомдан Муса ал-Қозимнинг наслидан эканини иддао этиб, махдий унвонини олди, тарафдорлари уни халифа деб эълон қилдилар. У ёзган шеърларида ваҳдати вужуд тушунчаларидан баҳс этган. У аввал Мутга бориб, бидъатларни ташлаб, Муҳаммад пайгамбар суннатларини тиклашга бел боғлаганини билдирган. Сўнгра Хутталон тарафларга кетган; 1423 йилда у

ёкларда тутилиб, амир Боязид уни Ҳиротга юбортирган, у ердан эса Шерозга жўнатилган. Форс ҳокими Иброҳим Султон уни бир оз муддатдан сўнг эркига кўйгач, бахтиёрӣлар аширатига келиб, бу ерда катта ҳурмат-эътибор қозонди. Ҳатто унинг отига хутба ўқитилди ва номидан пул зарб этилди. Шоҳрух Озарбайжонда экан, уни тутишни буюрди; Нурбахшни тутиб келишгач, уни ўзи билан Ҳиротга олиб келди. Жума куни минбарга чиқариб, халифалигини рад этувчи сўз сўйлашга мажбур қилди. Кейин Нурбахш кўйиб юборилди, аммо дарс беришга ҳам руҳсат этилмади. У яна айрим шубҳали ишларга аралаша бошлагач, Анадўлуга юбориш буюрилиб, Табризга жўнатилди; Нурбахш бу ердан Ширвонга бораркан, йўлда, Райда ўлди.

Шоҳрух даврида яна ХХ асргача ўз диний-сиёсий таъсирини давом эттира келган ҳаракатлардан бири — мушошолар ҳам майдонга чиқди. Мушошолар шиаларга боғлиқ бир араблар гуруҳи эди. Улар Ҳузистонда тўпланишди. Мушошолар сулоласи асосчиси Саид бинни Муҳаммад Фалоҳ Воситда тугилган бўлиб, у имом Муса ал-Қозим наслидан эканини иддао этиб, маҳдийлик даъвоси билан ўртага чиқди. Мушошолар кўшнилари, Форс ҳокимиятини бошқараётган теурийлар билан урушишди, Ҳувайизни эгаллашди ва у ерларда жойлашишди. Сўнгра Бағдодга ҳоким бўлмиш қорақўйли мирзалар билан ҳам курашишди. Сайид Муҳаммад ўгли Султон Муҳсин замонида мушошолар қудрати анча ортган, улар Бағдоддан Басрагача чўзилган ерларда, Луристонда хукмронликни қўлга киритган эдилар.

Хоразмлик олимлардан Абул Вафо ва ўқувчиси Шайх Қамолиддиннинг тасаввуф ва ваҳдати вужуд мавзусидаги сўзлари, қарашлари чегарадан ошиб, ханафийликдан узоқлашиб, бу тушунчалар имом ва шубҳа ўртасидаги айри бир кўриш шаклига келгач, бу замон уламози дикқатини ўзига тортди. Алишер Навоий Абул Вафонинг мусиқадаги маҳоратини жуда мақтайди, ҳатто унинг фазилатлари ҳақида бир китоб ёзиш мумкин, дея уни юксак баҳолайди.

Айниқса, XV аср охирида суннийлик ва шиалик ўртасида низолар, курашлар кучайди, халқ орасида тўполонлар чиқди. Бу тўполонлар акси шоир Жомий шеърларигача кириб борди. У бир шеърида: «Эй замона эгаси, шароб қадаҳи бер, зеро сунний ва шиа гавғоларидан

меъдам бузилди. Мендан қайси мазҳабдансан, дея сўрайдилар, юзларча шукрки, сунний кўппаги ва шиа эшаги эмасман» деган сўзлар билан ўз фикрини ифодалаган.

Охири суннийлик вакиллари бора-бора шиаларга қарши мужодалаларда муваффақият қозонолмайдиган даражага тушдилар. Шиалар эса, ўз тарафдорларини тўплаб, кучайиб, ўзлари ва қарашларини ҳимоя қила оладиган аскарый куч билан бирлашиб кетган сафавийлар ва кейинроқ бугунги Эроннинг расмий мазҳаби ҳолига келдилар.

Туркий адабиёт

Самарқанд, Ҳирот, Шероз каби бой шаҳар марказларида, фикр ва завқ савиялари юксак муҳитларда яшаган темурийзодалар форсчани яхши билганлари учун, ўз тилларида ҳам гўзал ва юксак асарлар яратилишини орзу этишарди. Бу орзу ва ғоялар, айниқса XV аср бошларида ўзини яққолроқ кўрсата бошлади. Шу даврнинг улуг шоири Алишер Навоий ўз ижоди билан классик форс адабиёти намуналаридаги мукамалликка эришиши билан бирга туркчанинг форсчадан ҳечам паст эмаслигини, бу тилда мукамал асарлар яратиш мумкинлигини амалда исботлаб берди — буни муҳитга, ўша замондаги муҳитларга тан олдирди.

Турк адабиётининг Темур даврида жуда ривожланганини қайд этган ҳолда, бу даврдаги турк шоирлари ҳақида билгимиз анча оздир. Бу замонга оид шоирлардан билганимиз Сайфи таҳаллуси билан форсча ва туркча шеърлар ёзган амир Ҳожин Сайфиддин Нукуздир. Темур ва ўгли Шохрух замонида давлат хизматида бўлган бу бекнинг бир турк шоири эканини Давлатшоҳ ҳам тазкирасида таъкидлаган.

XV аср адабиётининг бошланғич давридаги муҳим сиймолардан бири Саккокийдир. У илк шеърларини Темур даврида ёзган. Халил Султон, Улугбек, Арслон Хўжа Тархон ва Ҳожа Муҳаммад Порсога қасидалар битган шоирнинг бизгача девони етиб келган. Унинг қасидалари ва ғазаллари машҳурдир, девонидаги асарларга қараганда, у ўз даврнинг буюк шоири саналган.

Бу замоннинг яна бир танилган шоири хоразмлик Ҳайдар туркча шеърлар ижод этишни ўн тўртинчи аср

охирларида бошлаган бўлиб, машҳур асари «Маҳзан-ул асрор» маснавийсини темурийлардан Форсда ҳокимлик қилган Мирза Искандар номига бағишлаган.

Алишер Навоийнинг ёзишига кўра ва қўлимиздаги асарларига суянганимизда, XV аср биринчи ярмидаги энг қудратли шоир Лутфий эди. У Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини ҳам туркийга шеър билан ўгирган, бу асари унча шухрат қозонмаган. Аммо ҳукмрон Мирза Искандар амри билан ёзгани «Гул ва Наврўз» достони унинг маснавий жанрида моҳир бўлганини кўрсатмоқда. Бир асрга яқин давом этган умрида жуда катта адабий мерос қолдирган Лутфий Навоийдан олдин ўтган энг улуғ ўзбек шоири ҳисобланади.

Шохрух даврида етишган шоирлар орасида газал, қасида ва маснавий ёзган шоир Юсуф Амирийни ҳам тилга олмоқ ўринлидир. Унинг шеърлари гўзал эса-да, XV аср охирига бориб унутилган эди. Алишер Навоий XV асрнинг энг эски шоирлари қаторида Отойини эслатади. Яссавий дарвишларидан Исмоил Отага боғлиқ бўлгани учун Отойи тахаллусини олган шоир шеърлари у замонларда жуда машҳур бўлган. Навоийнинг айтишича, бу давр шоирлари орасида ўхшаши йўқ шахслардан бўлган шоир Гадоийдирки, тахаллусидан ҳам билиниб турганидек, у сўфиёна шеърлар битган.

Яна Навоийнинг «Мажолис-ун нафоис» да ёзишига кўра, бу замоннинг улуғ шоирларидан бири Яқинийдир. Ҳиротда яшаган бу шоирнинг «Ўқ ва Ёй» мунозараси машҳурдир. У ўз даврида расм бўлган ўқчиликка нақада қизиққани асаридан маълумдир.

Булардан бошқа туркча ёзган атоқли шоирлар кўп, албатта. Аммо айримларининг асарлари ё йўқолган, ё ҳануз топилмаган; бундай шоирлар ҳақида тазкираларда қисқа-қисқа сўзланган, бироқ асарлари топилмагунча, уларнинг шоирлик шахсияти тўғрисида бир нарса дейиш қийин. Яна «Созлар мунозараси»ни ёзган Аҳмадий билан «Юсуф ва Зулайхо» маснавийсини ижод этган Дурбек номини ҳеч қаерда учратмадик.

Қутб Наимий, Қаландар Ҳаримий, Тархоний, Дарвиш Нозикий, Нақибий, Муқимий, Қамолӣ, Латифий, Мир Саид, Ҳилолий, Кобулий, Ғарибий сингари туркий ёзган ва бу даврда машҳур бўлган шоирлар ҳақида тазкира-

ларда қайд этилган. Шоҳрух даври бекларидан Ферузшоҳга атаб ёзилган ва Британия музейида сақланаётган уч юз етмиш бетлик бир қўлёзмада бу давр шоирларининг кўпчилиги идожидан намуналар берилган.

Шоирлар теурий мирзалардан доим кўмак ва ҳомийлик кўрганлари каби, мирзаларнинг ўзлари ҳам шеърлар ёзишган. Улар ичида Сайид Аҳмад, Искандар, Абубакр Мирзалар қаламига мансуб асарлар ва парчалар бизга маълум.

Эски анъанага содиқ баъзи буюк бекларга бағишлаб уйгур ёзувида битилган асарлар ҳам бор. Булардан Мансур Бахши тарафидан ёзилган «Бахтиёрнома», Малик Бахши қаламига оид, 1436 йилда ёзилган «Меърожнома», яна шу ёзувда битилган, кўчирилган «Қутадғу билик», «Тазикрат-ул авлиё», «Ҳибат-ул ҳақойиқ» каби асарлар ҳам мавжуд.

Туркийнинг адабий тил ўлароқ қозонган бундай аҳамият, бу ҳодисанинг Самарқанд, Ҳирот, Шероз каби аҳолисининг маълум қисми туркий билмаган марказларда юз бериши ғалати туюлиши мумкин, албата. Аммо у марказлар атрофида, умуман, ўлканинг барча кенгликларида яшаётган туркитли элларга мансуб бу адабиёт, аслида, марказлардаги бой, ўқиган, араб ва форсчани ўз тилидай билган туркий маданият кишилари томонидан, ўша даврдаги анъана, форс адабиёти таъсирида яратилганини ҳисобга олсак, масала ойдинлашади.

Алишер Навоий ҳаётининг сўнгги йилларида ёзган «Муҳокамат-ул луғатайн» асарида сўз бойлиги ва ифода қобилияти боқимидан туркийнинг форсчадан устун эканини илк марта айтди ва жасорат билан буни исботлаб берди. Бу билан у турк шоирларини туркийда ёзишга ундади. Бу ишлари билан Навоий туркийни нафақат бир шеър тили, балки назм билан насрдаги ҳар турда асар битишга имконияти етарли, форсча билан ҳар хусусда рақобат эта биладиган бир маданият тили эканини ҳам исботловчи бир неча китоблар яратди. Навоий шухрати, бойлиги, сиёсий-маданий таъсири билан Ҳиротда бутун санъатчиларнинг устози, ҳомийсига айланган, шон-шавкати Туркистондан Дунай дарёси томонларгача ёйилган эди. Бутун — туркий тилли ўлкаларда Навоий тили — юксак бир маданият тили деб қабул қилинганди; мумтоз

бир намуна деб тан олинган асарларига ўзи тириклиги-даёқ назиралар битилганди.

Темурийзодалар орасида фақат шоир ва санъатчиларнинг ҳомийси ва қўрувчисигина эмас, балки ўзи ҳам шоир сифатида шуҳрат қозонган Ҳусайн Бойқаро Ҳусайний тахаллуси билан ёзган ғазаллардан девон ҳам тузган. Бойқаронинг ўгли Бадруззамон ҳам туркий шеърлар битган; Шоҳ ғариб Мирза эса туркий асарларини Ғарибий тахаллуси билан битган ва бир девон тартиблаган. Бошқа ижодкор мирзалар орасида яна Абусаиднинг ўгли Абу-бакр Мирза ва Сайид Аҳмад Мирзанинг ўгли Султон Аҳмад Мирзани тилга олиш мумкин.

Туркий асарлар битган қалам-кашларга яна Хўжа Осафий, амир Низомиддин Сухайлий, самарқандлик Мирзабек, чечактулик Шавқий, балхлик Юсуфий каби шоирларни қўшиш ўринлидир.

Ҳусайн Бойқаро даврида буюк бир маданий марказ бўлиб танилган Ҳирот темурийлар билан шайбонийлар, сўнгра шайбонийлар ва сафавийлар ўртасидаги курашлар натижасида эски ҳашамати ва виқорини йўқотди. Бу ерда темурийлар ҳокимиятига хотима берилгач, эса беш-ўн йил ўтар-ўтмас маданият ва санъат маркази Ҳиротнинг ҳеч бир кадр-қиммати қолмади — у шуҳрат салтанат билан ўтмиш тарих, тўзонига кўмилди.

Мусаввирлик

Темур эгаллаган ўлкаларидан атоқли санъатчиларни Самарқандга жўнатгани, улар меъморчилик, расм ва бошқа соҳаларда иш юритганлари маълум. Бизнинг кўлимизда Темур замонида оид бирорта миниатюралар ёзма асар йўқ, шундай эса-да, у замондаги меъморлар, улар беагаган деворлардаги расмлар зикр этилган манбалар бор. Масалан, ибн Арабшоҳ Темур даврининг энг буюк наққоши дея бағдодлик Абдулҳайни эътироф этган.

Темурийлар давридаги расм санъатининг булоғи— Бағдод ва Табриздаги жалойирлар мактаби ва жанубий Эрондаги Шероз мактаби ҳисобланаган. Темур бу ерларни кўлга киритгач, бу шаҳарлардаги санъатчилар ва меъморларни тўплаб, Самарқандга жўнатган. Темур вафотидан кейинги ола-ғовурлар тингач, бу санъатчиларнинг бир қисми Бойсунғур томонидан Ҳиротга олиб кетилган. Аммо, шунга қарамадан, Бағдод, Шероз, Табриз каби

шаҳарларда расмчилик санъати тўхтаб қолмасдан, яна давом этаверган. Хусусан, Умаршайх ўғли Мирза Искандар замонида Шерозда расм санъати янада юксалди, ранглардаги оҳанг жилоланиши юзага чикди. Мирза Искандар замонида Шерозда чизилган, бири ўттиз саккиз, бириси йигирма бир миниатюрани ўз ичига олган икки тўплам айникса машҳур ва улар бизгача етиб келган.

Шерозда ривожланган бу расм мактаби фаолияти Искандарнинг ўлимидан кейин, Шохрухнинг ўғли Иброҳим Мирза ва унинг ўғли Абдуллоҳ замонида ҳам то қорақўйлилар шаҳарни эгаллаб олгунигача давом этди. Шероз мактаби таъсири сўнгра ҳам туркманлар воситаси билан сақланиб қолинди.

Темурий Мирза Бойсунгурнинг ўзи машҳур рассом эди, у Ҳиротдаги қўноғини ўз даврининг бир академияси ҳолига келтирганди. Мирза Искандарнинг ўлимидан кейин Шероздаги айрим расмчилар Ҳиротга келгани-да эҳтимолдан узоқ эмас.

Бойсунгурдан кейин ҳам Ҳиротда расм санъати кенг кўламда ривожланди. Айникса, Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ҳокимият тепасига келгач; жуда кўп санъатчилар майдонга чикди. Хусусан, табиат манзараларини анъанавий расм унсурлари билан бирлаштирган, китоб расмчилигида бир янгилик ярата олган Беҳзод бу даврда етишди, ўзига хос мактаб ташкил этди. Беҳзод темурийлардан кейин Табризга кетди, у ерда темурийлар расм санъатини давом эттирди.

Муסיқа

Асосий вақтини юришларда ўтказган темурий ҳукмдорлар ва беклари сўзли-созли тўйу томошаларни ҳам яхши кўришар, бу соҳада ҳам орқада қолишмас эди. Темурийлар сафарлари сирасида айрим чолғучилар ва кўшиқчиларни ҳам келтиришганди, улар ерли туркий санъатчилар билан сайлларда хизмат қилишарди. Ибн Арабшоҳ ўшандай келтирилган санъатчилар орасида Абдуллатиф Дамғоний, Маҳмуд ва Жамолиддин Аҳмад Хоразмийларни, жалойирлар саройидан келтирилган Абулқодир Ғайбий Мароғийни тилга олган. Қлавихонинг ёзишига кўра, Темур саройидаги базму, тўйу томошаларда эркаклар ва хотинлар баравар қатнашган, дунёнинг тотли емаклари берилиб, чолғулар чалиниб, кўшиқлар айти-

лар эди. Самарқандлик санъатчилар, чолғучилар шу қадар машхур эдиларки, уларни бошқа шаҳарлардаги бой кишилар ҳам чақириб, олиб кетарди. Масалан, Тошкентдаги атоқли кишилардан бири Муҳаммад Жаҳонгир Самарқанддан чолғучи ва кўшиқчиларни тўйига даъват этган. Бундай тантаналарни шайхулисломлар ҳам уюштирарди. Ҳирот шайхулисломи Сайфиддин Аҳмад бир гал шаҳарнинг атоқли мударрисларини тўплаб, зиёфат берган, базм сўнгида чолғулар чалиниб, кўшиқлар айтилган; бу хусусда «Рашаҳот» да қайд этилган. Самарқанд шайхулисломи Исомиддин ҳам ўзи қурдирган ҳаммом битиши муносабати билан бир тўй бериб, кўшиқчиларни келтиргани маълум.

Темурийлар мусиқаси ҳақида сўзланаркан кўпинча икки санъатчи тилга олинади. Биринчи— чолғучилик ва кўшиқчиликда донг қозонган андижонлик Юсуф. Иккинчиси — мусиқа назарияси бобидаги топқирлиги билан шуҳрат топган мароғалик Абдулқодир. Форсда ҳокимлик қилган темурий Иброҳим Султон андижонлик Юсуфнинг овозини эшитиб, уни юртига олиб кетишни истаган ва Бойсунғурдан изн сўраган, аммо Бойсунғур машхур кўшиқчисини унга бермаган. Мароғалик Абдулқодир асли, бошида жалойирлардан Султон Ҳусайн саройида ходим эди, кейинчалик шу сулоладан Султон Аҳмад саройида яшади; Темур 1393 йилда Бағдодни эгаллагач, бошқа айрим санъатчилар билан бирга Абдулқодир ҳам Самарқандга жўнатилди. У бир муддат Озарбайжон ҳокими Мироншоҳ ҳузуринида хизмат қилди, кейин такрор Бағдодга, эски ҳомийси Султон Аҳмад ёнига бормоққа муваффақ бўлди. Бироқ 1401 йилда Темур Бағдодни янгидан фатҳ айлагач, у тагин Самарқандга юборилди. У Темурнинг ўлиmidан кейин бир оз муддат Самарқандда қолган эса-да, кейин Ҳиротга борган. Чунки у энг катта асари «Жоми-ул илхон»ни 1415 йилда Ҳиротда тамомлаб, Шоҳрухга бағишлаган. Кейинги асари 1418 йилда ёзилган «Мақосид-ул илхон»дир. Ўша даврнинг нота ёзувчи усуллари тўғрисидаги «Қанз-ул илхон» асари эса ҳозиргача топилмади. Абдулқодирнинг энг сўнги асарида, «Шарҳ-ул адвор»да мусиқий йўллар, мақомлар ҳақида тушунча берилган.

1435 йилда Хуросонда тарқалган ёмон бир юқумли касалликдан ўлган Абдулқодир ўз асарларини форсчада ёзди. Унинг ижоди мусиқа назарияси, амалиёти, чолғулар

тарихи ҳақида қимматли тушунчалар бериши билан ислом мусиқа тарихида катта аҳамиятга эга. У ўзидан олдинги Фаробий, Ибн Сино каби мусиқа назариячилари асарларидан фойдаланган, иқтибослар келтирган, бироқ уларга тақлид этмаган, балки бу соҳадаги фикрларни кенгайтирган, ривожлантирган. Абдулқодирнинг ўғиллари ўша замонда шоир, хаттот, наққош, улардан айримлари кейинги даврларда Усмонли мамлакатига келиб, мусиқашунос сифатида донг қозондилар.

Абдулқодирнинг «Мақосид-ул илҳон» асарида ўн икки мақом ҳақида фикрлар бор, улар — «Ушшок», «Наво», «Бусолик», «Рост», «Хусайний», «Ҳижоз», «Раҳовий», «Зангула», «Ироқ», «Исфаҳон», «Зирафканд», «Бузург». Тағин Абдулқодирнинг бу асарида ёзишига кўра, туркийлар қўшиқни турку, шарқи дейиш билан бирга, куй ҳам дейишган. Шарқий Туркистонда жуда кўп куй бўлиб, ҳокон ҳузурида улар ҳар кун чалинган; улар ичида тўққизтаси жуда муҳим саналган, биринчиси «Улуғ куй» дейилган.

Шоҳрух замонида Ҳиротда яшаган, аввалда айтиб ўтганимиз шоир Аҳмадийнинг туркийсида ёзган «Созлар мунозараси»ни ўқисак, ўша даврда қандай чолғулар бўлганини билиб оламиз. Унда танбур, уд, чанг, кўбуз, йатуғон, рубоб, ғижжак, кўнгура каби саккизта чолғу тўғрисида сўзланган.

ХОТИМА

Темурнинг тўрт ўглидан иккитаси, Мирза Жаҳонгир ва Умаршайх Темур тириклигидаёқ ўлганди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Умаршайх қирк ёшда ўлган экан, Жаҳонгирнинг йигирма ёшда кетганини кўзда тутсак, ҳисобимизга кўра Умаршайх Темурнинг энг катта ўгли бўлган дейиш мумкин. Шунга қарамай, манбаларда Жаҳонгир тўнгич ўғил деб юритилмоқда. Учинчи ўгли Мироншоҳ эса, отаси тириклигида, ов чоғида отдан йиқилиб, эсидан айрилиб қолган. Аҳвол шундай бўлгач, Темурнинг валиаҳд дея Шоҳрухни танлаши ва тайинлаши кутилмоқда эди. Шундай эса-да, буларга қарши атайин у бошида Жаҳонгирнинг ўгли Муҳаммад Султонни валиаҳд атади, аммо у Анқара урушидан кейин Анадўлуда ўлгач, унинг ўрнига укасини — Жаҳонгирнинг кичик ўгли Пирмуҳаммадни валиаҳдликка тайин этди. Ҳарҳолда, 1376 йилда туғилган Пирмуҳаммад Мирза Мироншоҳдан бошқа барча мирзалардан ёши катта эди. Аммо Темурнинг фақат Жаҳонгирдан туғилган невараларини валиаҳд деб тайинлашига бирдан бир сабаб — Темурнинг тўрт ўглини тукқан оналари ва уларнинг насабларига боғлиқлигини эсласак, масала ойдинлашади. Жаҳонгир Турмуш Огадан, Умаршайх Тўлун Огадан, Мироншоҳ Менглибегим Огадан ва Шоҳрух Тугой Туркан Огадан туғилганди. Булар ичида Жаҳонгирдан бошқа ўғилларининг оналари саройда жория ҳисобида эдилар.

Темурнинг 1405 йил 18 февралда вафот этиши бутун ўлкаларда катта бир ҳаяжон тўлқинини кўзғотди. 1377 йилда туғилган Мирза Шоҳрухга маркази Ҳирот саналган Хуросон ва Мозандарон ўлкалари берилди; Темурнинг ўлимидан кейин барча темурий мирзалар тахт илинжида майдонга тушди. Аммо мирзаларнинг катта қоби-

лиятга эгамаслиги ва марказ ўрду бекларининг ва бошқа атоқли кишиларнинг ҳам Темур васиятларини бажармай ички курашга кўшилиб кетиши оқибатида кураша-кураша Шохрух голиб чикди.

1420 йилга келиб, Шохрух отасидан қолган салтанатнинг катта бир қисмини ўз қўл остига олиб, ҳукмронлигини ўрнатди. Бироқ унинг ғарбга қарашга, ҳужум қилишга ҳали имкони йўқ эди. Темурнинг ўлими туфайли сиёсий саҳнада яна қорақўйли Қора Юсуф кўриниб қолганди. У Темур томонидан Араб Ироқига ҳоким этиб тайинланган Мирза Абубакр ва Мироншоҳни уст-устига икки марта енгиб, кейинроқ, Мироншоҳ ўлиб, Абубакр қочгач, бошқа бир тарафдан кўтарилган эски дўсти жалойирлар султони Султон Аҳмадни ҳам тор-мор қилиб, бутун Озарбайжонга ҳоким бўлиб олганди. Шу ҳолатда у темурийларнинг таҳликали бир кўшнисига айланганди. Шохрух бу хавфни бартараф қилиш учун 1420, 1429, 1434 йилларда қорақўйлилар устига жуда катта ўрду билан бостириб борди, аммо у тириклик пайтида бу таҳликали масала ҳал этилмади. Бу таҳлика борган сайин кучайиб, Жаҳоншоҳ замонида қорақўйлилар ўлканинг буюк бир қисмини, ҳатто императорликнинг маркази Ҳиротни-да ишғол этдилар. Бошқа тарафда эса, доимо Мовароуннаҳр ва Хоразмга босқин қилиб турган ўзбекларнинг ҳужуми ва темурийларнинг ички курашларига аралашуви ҳам тобора ортиб, Шохрухдан кейинги мирзаларнинг ўзаро савашлари оқибатида кучсизланишидан фойдаланиб, уларнинг ҳукмронлигини ҳам тугатдилар.

Ўз вақтида темурийларнинг бутун курашларда голиб келганини, Шохрух ҳам муваффақиятли курашлар ва фатҳлар қилганини тарихчилар ёзишган. Зотан, Шохрух Озарбайжон ва Араб Ироқидан ташқари, отаси Темур қурган салтанатнинг деярли кўп ўлкаларида ўз ҳукмронлигини ўрната билди. Шунингдек, Шохрух салтанат ичидаги ички курашларга ҳам барҳам бера олди, бу билан у ўз давлатининг қирқ йил яшашига йўл ҳам очиб берди. Бу муваффақиятларида отаси Темурдан қолган ўрду, хазина ва тажрибали, содиқ бекларнинг таъсири бўлган эса-да, аммо унинг одам танлаш ва одам танишдаги қобилиятини-да бир киши инкор қилолмас. Масалан, у танлаган Жалолиддин Ферузшоҳнинг 34 йил, Алиака Кўкалдошнинг эса 43 йил муддатда давлатни бошқаришда, иш бошида туриши бу фикрнинг яққол ўрнагидир.

Майда-чуйда ички исёнларни санокқа олинмаса, унинг узоқ яшаган салтанати давомида марказ шаҳарларда маданият, санъат, илм-фан, яшаш даражаси юксалди. Самарқанд, Ҳирот ва Шероз каби ривожланган шаҳарларда ўз тилларида форсчадаги каби асарлар яратилишини таъмин этдилар, туркийда ёзган бир қатор шоирлар етишиб чиқди. Агарда темурийлар ва усмонийлар салтанатидаги туркий ёзганиждокорлар бир-бирига солиштириб кўрилса, темурийлар салтанатида асар яратган туркий шоирлари усмонийларга нисбатан кўплиги яққол кўзга ташланади.

Ўзи бир машҳур хаттот бўлган Мирза Бойсунғурнинг Ҳиротдаги кўноғидаги, кутубхонасидаги даврининг расомчилиги, хаттотлиги билан боғлиқ ишлар у замоннинг санъатига ривож берди. Хусусан, расм санъатида ўзига хос йўл, мактаб яратган Беҳзоднинг етилиб чиқиши ҳам темурийлар маданиятидаги бир ҳодиса эди.

Муסיқа назарияси, чолғулар тарихи, таърифи ҳақида қимматли асарлар битган мароғалик Абдулқодир ислом муסיқаси тарихининг улугъ шахсияти бўлиши билан бирга, машҳур китобларини Ҳиротда ёзгани ҳам темурийлар маданияти кенг кўламга эгаллигини кўрсатмоқда. Динлар, тиллар замонлар оша ўзгаргани ҳолда, мусбат илмларнинг айрим ҳукмлари ҳар замонда давомли яшаб қолажагига ишонган ва ислом дунёсида ягона олим — ҳукмдор Улуғбек ҳам темурийлар даврига ўзгача ранг, буюклик кўшган сиймолардан биридир.

Шоҳрух ўлганда, орқасида биргина ўғли, яъни Улуғбек қолган, отасидан кейин тахтни эгаллаб, ўзини асосан илмий фаолиятга бағишлаган эди. Мўғуллар устига бир-икки муваффақиятсиз юришлар қилган бўлсада, Мовароуннаҳр ташқарисидаги аҳвол билан унча қизиқмади. Бунинг устига, Шоҳрухнинг ворислик масаласига совуққонлик билан қараши, хоними Гавҳаршоднинг давлат ишларидаги таъсири бу ҳукмдорнинг заиф бир томони эди, десак, янглишмаймиз.

Шоҳрух ва ўғилларининг сунний экани ва суннийликнинг Шоҳрух тимсолида буюк бир ҳомий қозонгани каби, бошқа бир тарафда, масалан, мадрасаларда етишган дин кишиларининг усмонлилар давлатидаги каби кўчманчи ва атрофда яшаган халқ ичига бориб, суннийликни ёймагани, ўзларича шаҳарда яшайвергани — шиаларнинг кучайишига, халқ ўртасида бўлиниш юзага келтиргани, уруш-жанжалларга сабаб бўлгани ҳам ҳақиқатдир. Бу

янглиш давлат тутиш, диний сиёсатга совуққон қараш оқибатида шиаликка қарши турулмайдиган даражага келинди ва суннийлар императорлиги ичида шиалик мазҳаби етакчилари бўлмиш сафавийларнинг ҳукмронлигига йўл очилди. Қунчиқардан кунботаргача туркий тилли давлатларда сунний мусулмон турклар яшарди, сафавийлар давлатининг ҳокимиятга келиши сунний мазҳабдаги туркий — ислом давлатлари, Туркистон ва Усмонли салтанати ўртасидаги муносабатларнинг кесилишига ҳам сабаб бўлди.

Шу чоқда, кўчманчи ўзбеклар XVI аср бошида аввал Хоразм ва Мовароуннаҳрни, ортидан Хуросонни ҳам эгаллаб, теурийлар давлатига бу ўлкаларда барҳам бердилар. Кейинроқ Хуросонни сафавийлар ишғол этди. Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкалари ўзбеклар ҳокимияти остига кирди. Ун икки имомни, шиаликни эътиқод санаган сафавий шоҳларига қарши ўзбек хонлари доим суннийлик сиёсатини тутдилар. Бу эса ўз навбатида Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги халқлар ҳаётида бир-биридан фарқли тушунчаларни, қарашларни келтириб чиқарди.

XVI асрдан бошланиб Туркистонни руслар истило қилгунга қадар сунний-шиа можароси шаклида давом этган бу қонли курашлар, аслида, XI асрда пайдо бўлган теурийлар ва туркманлар ўртасидаги рақобатнинг, курашнинг бир қисми эди. Орадаги ўзгариш шу эдики, теурийлар ўрнига қавмий жиҳатдан ёт бўлмаган ўзбеклар келди; қорақўйлилар ва оққўйлилар ерига эса яна бир туркманлар давлати ҳисобланган сафавийлар ҳукмронлиги тикланди. Бу курашларда фақат мазҳаб масаласи бир сиёсий масала ўлароқ (урушга бир баҳона каби) ўртага чиқарилди. Қолбуки XV асрда на теурийлар, на туркман ҳукмдорлари мазҳаб муаммосини бир байроқ каби кўтармаган, бундай даъво ҳар икки томонда ҳам ўртага чиқмаган эди. Сафавий давлатининг диний мазҳаб асосига қурилиши, шоҳларнинг фақат сиёсий ҳукмдоргина эмас, балки диний раҳнамо сифатида ҳам ҳукм чиқаришида очиқ кўринади. Шайбоний хонлари ҳам бунга қарши курашиш учун ислом дунёсида суннийлик муҳофазаچиси ва қаҳрамони тимсолида майдонга тушишга мажбур бўлдилар.

СОҲИБҚИРОН ҲИКОЯТЛАРИ

Барча ишларимнинг тўққиз улушин кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушин эса қилич билан бажо келтирдим.

АМИР ТЕМУР

Бир куни падари бузрукворимиз — Амир Тарағой баҳодир кўп қўйларни меңга бериб, Самарқанд бозорига савдога йўлладилар. Қўйларнинг ҳаммасини минг олтинга сотиб, пулларни белга боғлаб сайр қилиб юрур эдим. Бир ерда хушовоз қаландар одамларга сўзлаб турғон экан: қўлида қоғоз — шеър битилган, у дер эди:

— Шул ёзувнинг кадрига етиб, ким минг олтунга олса, дунёнинг охирига етади...

Ҳимматим жўшиб, минг олтунни қаландарга тутқаздим. У менга тикилиб турди-да, сўнг насл-насабимни сўради. Айтдим. Сўнг тайин қилди:

— Отанг олдига борғил, буни отанг олдида ўқи, боргунча очма...

Қоғозни келтириб, падари бузрукворга бердим. Очиб ўқидилар. Форсча рубойи экан — маъноси қуйидагича: зулм билан дунёда ном қолдириб бўлмайди. Жамшид, Сулаймон, Искандарлар ўлиб кетди, навбат сенга ҳам етиши тайин. Дунёга келдингми яхшилик билан ном қолдир...

Рубойининг муаллифи — ўшал қаландар-аллома шоир Камол Хўжандий эркан. Ул зотни падари бузрукворимиз кўп ҳурмат қилар эрканлар.

— Баракалло, ўғлим, кўп доно ишга олтунларни сарф этибсан. Энди, минг олтунга олғон ушбу ҳикматга қатъий риоя қилмоқ лозимдур...

Падари бузрукворнинг айтқонларини бош устида тутдим.

* * *

Қарши қалъасин забт этолмай, дилга қадар тугиб қайтмоқда эдим. Қизилдарёдан кечиб, бир қишлоққа кўндик. Мен бир кулбани ихтиёр этдим. Унда ушоққина кампир яшар, тирикчилиги ёлғиз эчкидан эркан.

Мен момодан бирор овқат қилиб бермоқни ўтиндим.

Кўп ўтмай оғоч товоққа сузилган атала дастурхонда пайдо бўлди. Оч эрдим. Оғоч қошиқни товоқдаги аталага мўлдириб, ютоқиб еган эдим, оғзи-тилим куйгандан-куйди.

Шунда момо деди:

— Сен-да Амир Темурга ўхшаш шошқолоқлардан экансан.

— Темурбекнинг шошқолоқлигини қайдин билдингиз, момо,— сўрадим.

— Эшитишимча, Амир Темур Қарши қалъасига тик бориб, уни ололмабди. Магарки, аввал қалъа атрофидаги кичик-кичик қишлоқ ва маҳаллаларни эгаллаб, куч тўплаб, сўнг қалъага ҳужум қилмоқ лозим эди. У эса бир йўла бекликни олмақчи бўлдию, шашти синди... Шунга ўхшаш сен ҳам шошдинг ва оғзингни куйдирдинг. Аталани аввал товоқнинг гирдидан олиб, секин-секин ялаб кўради, совуғанини билгач, сўнгра қошиқни тўлдириб ейди-да...

Шунда хатойимни англагандай бўлдим. Ва дедим:

— Дархон момо, ўшал шошгич Амир Темур мендирман. Танбеҳингизни бош устига олдим. Тиланг тилагингизни...

Дархон момо одамлар учун ариқ қазиб, сув чиқариб беришни сўради. Орадан кўп ўтмай Танқос дарёсидан ариқ қазиб, сув чиқариб бердим.

* * *

Қарши қалъасин забт этиб, музаффарлик туғи бирла қайтар эдим. Кечда Кўкбулоққа етиб, шу ерда тунамокни ихтиёр этдик. Навкарларни хонадонларга тақсимлаб, ўзимиз сой бўйида яшил чодир тикдик.

Субҳидам атрофга разм солмоқда эдим. Иттифоқо, бир аёл кишининг от етаклаб, сой томон кетмоғига назаримиз тушди. Шунда бизни ўй чўлғади. Мулозим йўллаб, ул ожизанинг эркагини топдириб келтирдик.

Савол айладик:

— Нечук, завжангизни от суғорғали йўллайсиз? От суғормоқ эркак кишининг хизмати-ку?!

— Соҳибқирон,— жавоб айлади ул киши,— от боқиш ҳам, от суғориш ҳам, эркакнинг юмуши эконини биламан. Аммо уйимга қоплонсифат тўрт навқаринг тушибдир. Уларнинг ниятин билмасман. Шул боисдан аёлимни от суғормоққа йўллаб, уйда қолган икки бўйдор қизимни кўриқламоқ истадим...

Биз мулоҳазага берилдик. Ва ўз хатойимизни англаб,

хамишалиққа қарор бердик: бундан буёгинда навкарлар хонадонларга жойлаштирилмасин. Навкарларим яланг ўтлоқ ва сувлоқ жойларда чодирларда умргузаронлик қилишсин.

Кўкбулоқ қишлоғига қуёш мўраламасданоқ навкарларни хонадонлардан чиқарилиб, чодирларга жойладим ва шу тариқа эл осойишталигини таъмин этдим.

* * *

Самарқанд тахтини эгаллаб, азим Мовароуннаҳр бизнинг ҳукмимизга киргач, юртда адолат ўрнатмоққа аҳд этдик. Аркону давлат атрофинда кўп нобакор мардумларин кўймоқчи эрди. Инчунин, уларнинг замзамасидан хуноб бўлиб, бир тадбир буюрдим: «Мусаввир келган арзигўйнинг суратин чизиб, менга киритсин. Арзигўйнинг қиёфатига боқиб, қабулимни айтармен...»

Мусаввирлар саройга келганларнинг сувратин чизиб, менга киритишар, арзигўйнинг пешона, бурун, даҳан, кўз ва бошқа сифатларига қараб, унинг мақсад ва феълини олдиндан билиб турардим. Бадфеъл ва хиёнаткорларни қабулимга йўлатмаслик ҳаракатида бўлдим. Бунда пирим — шайх Шамсиддин Паррандадан «Илми қиёфа» — қиёфага қараб баҳо бериш ва олдиндан тақдирни башорат этиш илмини мукаммал эгаллаганлигим ғоят кўл келди.

Иттифок, бир арзигўйнинг сувратин келтиришди. Сувратга тикилиб, анинг ғийбат ва бўҳтонга ружу кўйганин англадим. Қабул буюрмадим. Аммо ул киши мулозимларга зўрлик билан ҳузуримга ғавғо солиб кирди.

— Сохибқирон,— дерди у киши,— сиз ҳақсиз. Кейинги умримда мен-да кўп қатори ғийбат ва бўҳтонга ружу кўйдим. Аммо илгари чин кўнгил киши эрдим.. Найлайки, замон зайли мени шу куйга солди... Ортиқ чидашим мушкул... Арзим ҳам замона зайлидандур. Файз берувчи суҳбатингдан маҳрум этма!..

Шундан сўнг қабулга изн бердим. Мулозимлар бу кишини хос хонага бошлашди.

* * *

Кўл остимизга ўн тўрт мамлакат райияти жам бўлғонда, Самарқанд келиб катта тўю томошалар бердик. Зиёфатларга яқин-йироқдин барчани чорладик. Одамлар

кўп кунлар тўкин дастурхон атрофида бўлишиб, тўйгунча еб-ичишди.

Зиёфатга келгонларнинг бариси шодумон эрди. Зиёфатлар тугади. Келгонларни янада хурсанд этмоқ ниятида (рўзгорига, бола-бақрасига яратар деган умидда) ҳар бир меҳмонга бир бошдан хисори қўй тухфа этмоқни буюрдим. Баковуллар ҳар кишига биттадан қўй тутқазиб, жўнатаверишди...

Бехос, хаёл олди: меҳмонларим ростдан-да мамнунми-кан? Усти-бошимни ўзгартириб, зиёфатдан қайтаётган одамлар тўдасига кирдим.

Чаҳор йўлда одамлар куйманишар, дала-даштда ўсган қўйларни судраб, уддасидан чиқолмас эрди. Айниқса, беш-олти пудли хисори кўчқорни етаклаб олган киши қўйни ҳарчанд тортмасин ўрнидан кўзгатолмас эрди. Шунда ул киши тутоқиб деди:

— Қўйнику беришга бердинг, бир қулоч арқонни қизганиб нима қилардинг. Бир қулоч арқон билан бойиб қолармидинг, эй подшоҳи зикна...

Бу киши фикрига қўшилгонлар бўлди. Шунда эл кўнглини, одамлар кўнглини олмоқ нақадар мушкул эканини англадим. Кейин ушбу сабоқдин хулоса олиб, нуқсонларга асло йўл қўймаслик тадорикини кўрдим.

* * *

Шом сари юриш олдидан Қорабоғда чодир тикиб узок туриб қолдик. Ҳарбу зарб машқларини пухталамоқ учун кўшин ичинда бўлиб очиқ ҳавода тунадик. Кўп вақт ўтказиб, сафар олдидан чодирга қайтсам, ажиб манзаранинг гувоҳи бўлдик. Бизнинг йўғимизда чодир туйнугидан икки кабутар тушиб, жуфту ҳалоллик қилмишлар. Улар бизнинг хос ўриндиққа хас-хашак-ла ин қуриб, бир тухум босиб ётур эди.

Тангри таолонинг бу беозор жониворларига ҳалал етказмаслик учун чодирни ўзга қилдик. Эртаси куни, сафарга жўнар аввалида, тўрт нафар навкарни мулозим бирла қолдирдик. Уларга тайин этдикким:

— Тангри таолонинг беозор қушлари тухум очиб, палопонлари учурма бўлгунча, шу ёнда бўлурсиз. Палопонлар учиб чиққоч, чодирни йиғиб, ортимиздан етиб боргайсиз...

Шом сафарига отландик. Жониворлар борасида тузган тадбиримиз тангри таолога хуш ёқиб, зафар туғимизни ҳилпиратди...

* * *

Азиз авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қутлуг қадамжоларни зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз билур эдим. Қайда бўлмай, зиёратгоҳлар олдида отдан тушиб, таҳорат олгач, яланг оёқ билан бориб, зиёратни ўринлатдим.

Аркону давлат, барча мулозимларим ҳам зиёратгоҳларни ана шундай тавоф этмоқни одат билишди.

* * *

Чақалоқларни йиғлатмангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур. Бундай гуноҳни Оллоҳ куш кўрмагай...

* * *

Ҳамишалиғ таъкид этур эдим: хон бўлсанг-да боғ ярат, гадоё бўлсанг-да боғ ярат — бир кунмас-бир кун мевасини татирсан...

* * *

Малоҳидларга айтур эдим: ёлғон сўзлар бирлан газаб ўтини алангалатмангиз...

* * *

Черик тузиб, навкар олмоқда уч қондага амал қилдим: биринчидан — йигитнинг куч-қувватига, иккинчидан — қилични ўйната олишига, учинчидан — ақл-заковатию камолотига эътибор қилдим. Шу уч фазилат жамулжам бўлса, навкарлик хизматига олдим. Негаким, куч-қувватли йигит ҳар қандай қийинчиликларга, азобу уқубатларга чидамли бўлади, қилич ўйната оладиган киши рақибни мағлуб эта олади, оқил навкар ҳар жойда ақл-идрокени ишга солиб, мушкулотни бартараф этмоғи мумкин.

* * *

Пиру комил шайх Баҳовуддин Нақшбандийнинг: «Қам егин, кам ухла, кам гапир» деган панду насихатларига амал қилдим. Аркону давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди: «Қам энглар — очарчилик кўрмас»

дан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар — мукам-малликка эришасизлар, кам гапиринглар — доно бўласизлар».

Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишнинг насл-насабини, етти пуштини суриштирдим. Хос одамлар орқали соғлиқ-саломатлигини, жисмонан камолатини аниқладим. Келин бўлмиш насли-насибаси, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қусурлардан холи бўлсагина эл-юртга катта тўй-томоша бериб, келин туширдим.

* * *

Ўғилларим, набираларим ва яқинларимга бирон томчи шароб ичиб, хотинларига яқинлашишни маън этдим. Зеро, шаробнинг таъсирида бунёдга келган фарзанд насл-насибанинг бузилишига таъсир этгай, дебон шу покиза йўлни тутдим.

* * *

Ҳар кимдан кенгаш олдим, ҳар кимдан фикр ўргандим: қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, ишлата билдим.

* * *

Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Уларнинг ҳимматларидан улуш тиланиб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини ўтиндим. Дарвеш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва ҳеч бир талабларини рад этмадим. Бузуқи ва оғзи шалоқ гийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага тухмату гийбат қилсалар қулоқ солмадим.

* * *

Қиличим ўткир бўлса-да ўйлаб қинидан чиқардим, ширин сўз айтиб, ғанимнинг имон топмоғига йўл очдим.

Мен ҳаётим мобайнида беш нарсага қатъий эътиқод қўйдим ва ҳамишалиғ уларга амал қилдим. Улар ушбулардир:

ОЛЛОҲ — ул ҳар нарсага қодир куч, сидқидилдан сигинсанг истаган муроду мақсудинга етказади.

ТАФАККУР — фикрлаш ва мушоҳада қобилияти, қувваи ҳофизаси кучли инсон ҳар қандай мушкулу мушкулодни осон қилиш йўлини топа олади.

ҚИЛИЧ — ул йигитнинг йўлдоши, эл-юрт осойишталигининг посбони, ҳар қандай душманни маҳв этиш қуроли, анинг қудрати ила динсизларни динга солмоқ мумкин.

ИМОН — ул инсонни барча жонлилардан фарқлантириб тургувчи хусусиятдир. Имонли одам хиёнат қилмайди, қариндош-уруғлари, элу халқнинг ор-номусини ҳимоя қилади, ҳалоллик ва покликни фазилат билади.

КИТОБ (битик) — барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асосидир, ҳаётни ўргатувчи мураббийдир.

Адабий-бадиий нашр

Исмоил Ака

Буюк Темур давлати

Таржима

Мусаввир У. Солиҳов
Расмлар муҳаррири И. Полякова
Техн. муҳаррир Е. Толочко
Мусаҳҳиҳ Ш. Соатова

ИБ № 0637

Босмахонага 11.04.96 да берилди. Босишга 01.07.96 да рухсат этилди. Бичими 84 × 108 1/32. Босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Нашр босма табоғи 8,4. Шартли босма 8,4. Шартли кр. отт. 8,82. № Д -313 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 13—96 рақамли шартнома. 10000 нускада.

«Чўлпон» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ижарадаги Тошкент полиграфия комбинатида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

**«ЧЎЛПОН» НАШРИЁТИ
ТЕЗ КУНЛАРДА ҚУЙИДАГИ
ҚИТОБЛАРНИ
ЧОП ЭТАДИ:**

Пўлат Мўмин.
«Чакқон бола — ёққан бола».

«Саботул-ожизин» шарҳи.
Рисола.

«Саҳобалар тарихи».

Ҳалима Худойбердиева.
«Тўмариснинг айтгани».
Шеърлар.

Тўра Сулаймон.
«Гул бир ён, чаман бир ён».
Шеърлар.